

Bibliotheca Comeniana
V.

Comenius **és a magyar művelődés**

Magyar Comenius Társaság
Sárospatak
1994

COMENIUS
ÉS
A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Bibliotheca Comeniana

V.

Comenius és a magyar művelődés

**Magyar Comenius Társaság
Sárospatak
1994**

**Kötetünk megjelentetése
tiszteletadás a 400 évvel ezelőtt született nagy pedagógus előtt**

Sorozatszerkesztő:
DR. FÖLDY FERENC

Szerkesztőbizottság:
**DR. CSORBA CSABA
DR. FÖLDY FERENC
KÖDÖBÖCZ JÓZSEF**

**Megjelentette a Magyar Comenius Társaság a
Soros Alapítvány támogatásával.**

**Az angol nyelvű fordítás
– az I. a), 6., 7., 9., 10. és az I. c) kivételével – PÁNDY-SZEKERES DÁVID munkája**

**A fényképeket MAGI ANTAL, továbbá MOLNÁR LÁSZLÓ,
illetve OTTO SPALINGER készítette**

Készült Miskolcon, Balsai Gyula Pál Nyomdaüzemében
600 példányban, A/4-es méretben.
Fényszedés, számítógépes tördelés-szerkesztés, tipográfia: Balsai Gyula Pálné
Felelős kiadó: KÖDÖBÖCZ JÓZSEF

**ISBN 963-7535-02-0
ISSN 02 37-6024**

Jubileumi emlékezés

(Előszó)

1992-ben, születésének 400. évfordulóján Európa-szerte hálás tisztelettel adóztak Comenius, a „Magister Nationum” emlékének. A Magyar Comenius Társaság is szívügyének tekintette, hogy a hazai tiszteletadás méltó legyen Comenius nagyságához, érdemeihez. Arra törekedtünk, hogy megfelelő rendezvények, tevékenységek segítségével felhívjuk a szélesebb társadalom figyelmét a nagy örökségre, ismertessük, terjesszük, tudatosítsuk pedagógiai rendszerünkben ma is ható vagy még kellően nem érvényesülő eszméit, törekvéseit. Társaságunk az előkészületet már 1989-ben megkezdte. Komplex, sokoldalú tervet dolgoztunk ki, amelyet a Társaságunk, a Művelődési Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, a Magyar Pedagógiai Társaság, a Sárospataki Tudományos Gyűjtemények, a Comenius Tanítóképző Főiskola és Sárospatak város megbízottainak részvételével alakított előkészítő bizottság elfogadott. Az előkészület folyamatosságát megnehezítette az időközben meginduló és végbement nagy politikai átalakulás, de következetes munkával sikerült elérni, hogy a kialakított terv nagyrészt valóra is váljék.

Hálás tiszteletünk fontosabb előkészítő elemei, megnyilvánulásai voltak a következők: Országos pályázatot hirdettünk Comenius pataki munkásságának elemzésére, illetve eddig magyarul még meg nem jelent munkái fordítására. Bár nem érkezett nagyszámú pályázat, törekvésünk eredményes volt. – Comenius-émlékérmeket készítettünk. – Kérésünkre a Magyar Posta Comenius-émlékbélyeget bocsátott ki, hozott forgalomba. – A szélesebb társadalom figyelmét más módon is sikerült ráirányítani a comeniuszi örökségre: A televízió filmet készített és sugárzott; a rádió és televízió, továbbá az újságok (sok napilap, folyóirat) többször is közölt tájékoztatást, illetve tanulmányt. – Az évfordulóra a Bibliotheca Comeniana IV. köteteként magyar fordításban kiadtuk Comenius „De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica ad Genus Humanum” IV. részét, a Pampaediát. – Az a szép elképzelésünk, tervünk azonban, hogy a Comenius-émlékhelyekről fényképgyűjteményt jelentessünk meg, kellő támogatás hiányában eddig nem valósulhatott meg.

Sok gondjal járt, de jól sikerült a magyarországi központi rendezvényünk, az 1992. szeptember 21–23-án Sárospatakon tartott nemzetközi tudományos konferencia, amelyen 12 hazai és 6 külföldi szakember tartott kutatásai alapján előadást. Az emlékülés kedvező alkalmat szolgáltatott ahhoz is, hogy Comenius szellemének, törekvéseinek megfelelően erősítsük a kapcsolatot a szlovákiai és erdélyi Comenius-kutatókkal. A rendezvény sikerét segítette a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Mecenás Alap anyagi támogatása. Központi rendezvényünk munkájával a sajtó több alkalommal is foglalkozott. Külön felhívom a figyelmet a szaksajtóban megjelent két elemző írásra: Kelemen Elemér: Nemzetközi Comenius-konferencia Sárospatakon. In: Új Pedagógiai Szemle, 1993/1. 99–101. o., továbbá: E. Chrenková: Konferencia o J. A. Komenském. In: Pedagogická Revue, 1993. 5–6. 353–356. o.

Az évforduló alkalmával hazánkban számos helyen, intézményben tartottak megemlékezést. Ezek sorában külön is említést teszek két városról. Debrecenben évek óta Comenius Club működik, és az évforduló debreceni és megyei rendezvényeinek szervezésére Comenius Emlékbizottság alakult, amely szép, izléses tájékoztatóban, felhívásban többek között így indokolta törekvéseit: „Comenius életművének tanulmányozása ... változó világunk mai gondjainhoz erőt, elméleti és gyakorlati útmutatást tartalmazó ajánlás. Ő – Comenius – ad ajándékot születésnapján. A mi válaszuk csak az lehet, hogy elmélyülten élünk ezzel az óriási szellemi kincsrel. Élünk és éltetünk! Gyermekünk, nemzetünk szellemi nagykorúsítása szolgálatában.” A tájékoztató széleskörű munkáról ad számot. Emlékülések szervezésén túl Comenius szellemisége által ihletett alkotásra mozgósították a képzőművészeket és a művekből kiállítást rendeztek. A Club által készített Comeniusszal kapcsolatos videofilmeket vetítésre az érdeklődők rendelkezésére bocsátották. Művészi illusztrációkkal díszítetten megjelentették Comeniusnak „A könyvekről...” mondott sárospataki beszédét.

Hasonlóan gazdag programmal áldozott a nagy pedagógiai reformátor emléke előtt magyarországi munkásságának kis városa, Sárospatak is, ahol a Magyar Comenius Társaság koordinálásával történtek a meg-

emlékezések. A Comenius Tanítóképző Főiskola Comenius pályázatot hirdetett s a testvérintézmények meghívásával a pályázatok bemutatására tudományos emlékülést tartott. Országos jelleggel hallgatói gyakorlati tanítási versenyt szervezett. Comenius műveiből s a vele kapcsolatos munkákból kiállítást rendezett. Megjelentette a város közgyűjteményeiben található Comenius-irodalom bibliográfiáját. – A Református Kollégium Gimnáziuma a szlovákiai magyar nyelvű testvérgimnázium meghívásával szervezett emlékestet. Irodalmi színpada, továbbá énekkara részt vett és közreműködött a hollandiai hilversumi Comenius College jubileumi rendezvényein. – A város önkormányzata külön testületi díszülésen emlékezett az 1650–1654 között itt élt tudós polgárára, s Comenius-emlékplakettet adományozott több neves hazai és néhány külföldi Comenius-kutatónak.

Az évforduló alkalmával több nagyobb kiállítás is volt Sárospatakon. Comenius életéről, életművéről adott átfogó, jól tájékoztató, gazdag anyagú bemutatót a Nagykönyvtárban az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum s a Sárospataki Református Tudományos Gyűjtemények. – A Művelődés Házában Mladonyiczky Béla szobrászművész „Comenius az éremművészetben”, a Rákóczi-várban pedig Otto Spalinger svájci grafikusművész „Ember az emberért – Változatok Comeniusra” c. kiállításában gyönyörködhetek az érdeklődők. – A nemzetközi tudományos konferencia idején a Comenius Tanítóképző Főiskolában a Szlovák Pedagógiai Könyvkiadó is rendezett bemutatót.

A nemzetközi tudományos emlékülés alkalmával tartotta Sárospatakon a Magyar Comenius Társaság is az 1992-ben esedékes közgyűlését. Ezen az Elnökség beszámolt a Társaság hatéves működéséről, helyzetéről s terveiről. A közgyűlés a vita és következő időszak tervének jóváhagyása után megválasztotta 6 évre az új vezetőséget is.

Jelen kötetünkkel a jubileumi évforduló munkáját, eredményeit kívánjuk érzékeltetni, bemutatni, anyagát a kutatók, érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni. Az anyag négy nagyobb részből áll: Az első rész tartalmazza a magyarországi központi emlékünnepe (nemzetközi tudományos konferencia és egyéb emlékezések) anyagát. A második részben közlésünk két díjnyertes pályamunkát. A harmadik részben közlünk egy eszperantó nyelvű tanulmányt. Comenius szerint ugyanis a nemzetek közti béke és barátság megteremtésének fontos eszköze az egyetemes nyelv. Az évfordulón tisztelettel adózva a mesterséges nyelv megteremtésére irányuló törekvésének, adunk helyt az eszperantó írásnak. A negyedik rész tájékoztat a Magyar Comenius Társaság tevékenységéről, tartalmazza a működési szabályzatát, a társasági munka rövid ismertetését és a tagság névsorát. – Azért, hogy az anyag a külföldi érdeklődők, kutatók számára is bizonyos tájékoztatásul szolgálhasson, a kötetben angol nyelvű összefoglaló is olvasható. A fentiekén túl rendezvényeinkről néhány felvételt is közlünk.

Legyen szabad felhívni a figyelmet arra is, hogy az évforduló alkalmával a már említett Pampaedia, továbbá a sárospataki közgyűjtemények Comenius irodalma és ennek a kötetnek a megjelentetésén túl Sárospatak két másik kötet kiadásával is tiszteleg a nagy pedagógus emléke előtt. A Comenius Tanítóképző Főiskola 1992. március 28-án tartott emlékülés előadásait jelentette meg „A 400 éves Comenius. 1993.” címmel a Sárospataki Pedagógiai Füzetek 15. számaként. A másik könyv anyaga nyomdában van. Ez a Bibliotheca Comeniana VI. köteteként Társaságunk kiadásában jelenik meg s tartalmazza Comenius Sárospatakon írt munkáiból az „Artificii legendi et scribendi Tirocinium”, a „Lucidarium” és a „Schola Ludus” előszava, IV. és V. fejezete (az iskoláról és az akadémiáról) latin szövegét és magyar fordítását egyaránt. Mindez azt is jelzi, hogy mint száz évvel ezelőtt a 300 éves, úgy most a 400 éves születési jubileumi évforduló is megtermékenyítőleg hatott a magyar pedagógiai irodalomra.

Kötetünk megjelentetését a Soros Alapítvány, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Mecénás Alap anyagi támogatása tette lehetővé. Segítségükért e helyen is köszönetet mondok.

Ködöböcz József

I.

Jubileumi ünnepély

a) Nemzetközi Tudományos Konferencia

BENDA KÁLMÁN:

Megnyitó

*TISZTELT KONFERENCIA,
HÖLGYEIM ÉS URAIM!*

Az Akadémia Történettudományi Bizottsága nevében köszöntöm a megjelenteket, történész kollégákat és érdeklődőket a Comenius Ámos János születésének 400. évfordulója alkalmából rendezett konferencián.

A modern iskolai oktatás nagy elindítójáról a világ szinte minden országában megemlékeztek, kifejezve ezzel, hogy a cseh tudós személye és életműve az emberiség egészéé. Úgy érzem azonban, hogy nekünk magyaroknak az általánosanál több és nagyobb jogunk van a megemlékezésre. Nemcsak azért, mert a cseh után ő maga is a magyart érezte legközelebb magához, amikor az „én két népemről” beszélt, hanem azért is, mert elnyomott hazája szabadságának kivívását a Rákócziaktól remélte, leginkább pedig azért, mert legjelentősebb munkáit itt Sárospatakon írta 1650 és 1654 közt, s azok jó-részt itt jelentek meg először, a pataki iskola nyomdájában. Úgy is mondhatnánk, hogy a benne már régóta érlelődő elgondolás, a szajkóztatás helyett a dolgok értelmének belátásán nyugvó oktatási reform gyakorlati megvalósítása itt kapott először lehetőséget. Itt dolgozta ki a fogalmak képes bemutatásán nyugvó nyelvi oktatást, itt írta és adta ki a beszédkésztséget és a viselkedést formáló a világnézetet alakító, első iskolai színdarabjait és itt kristályosodott ki benne a schola pansophica, a minden tudományt felölelő hét osztályos iskola terve.

A Magyarországgal való találkozás, ezen belül mindenekelőtt a Sárospatakon töltött négy esztendő közrejátszott Comenius oktatási rendszerének kiformalásában, ahogy gondolatai új irányba fordították a Kárpát-medencében élő népek, magyarok és nem magyarok iskoláinak módszerét. Hatását tanúsítja, hogy Orbis sensualium pictus – A látható világ képekben – című munkája, amelynek első kiadása 1652-ben jelent meg Sárospatakon, a XVII. század folyamán öt kiadást ért meg az országban, Lőcsétől és Pozsonytól Brassóig, a nyelvtanítás „aranyajtáját” feltáró tankönyve, a Janua linguarum reserata aurea pedig tizenhármát.

A mostani konferencián a dunai táj népei, magyarok, szlovákok, románok együttesen emlékeznek az újkori Európa nagy tanítómesterére, egyszersmind közös múltjukra. Úgy, ahogy azt annak idején, négy évszázaddal ezelőtt Comenius megálmodta és megírta Gentis felicitas című könyvében: együttes munkában, békés alkotó közösségben.

A Comenius Konferenciát megnyitom.

2. KÖDÖBÖ CZ JÓZSEF:

A diákváros Sárospatak és Comenius

(Köszöntő)

A Magyar Comenius Társaság, különösen a pataki vendéglátók és szervezők nevében nagy tisztelettel és szeretettel köszöntöm Kedves Vendégeinket! Köszöntöm kedves mindnyájukat Sárospatakon, abban a kis városban, amelyet évszázadok óta iskolavárosként tartanak számon. S e megállapítás igazságát több tény bizonyítja. Patakon mindig nagy létszámú diákság készült az életre. Volt idő, amikor a tanulók száma megközelítette a városi lakók létszámát. 1770-ben pl. az állandó lakosok 94%-át tette ki a tanulók száma, ekkor ugyanis az 1431 lelket számláló városban 1346 diák tanult. S bár Sárospatak elsősorban Magyarország északkeleti részének magasabb képzettséget nyújtó iskolája volt, egyes időszakokban a haza „összes tartományából”, minden részéből tanultak itt diákok. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a pataki iskola az egész magyar református egyház, a magyar nemzet nevelő intézménye lett. Olyan időszakok is voltak, pl. a 17. század közepe, amikor a pataki kollégium nemzetközi iskola volt. Benne nemcsak hazai fiatalok tanultak, hanem sok külföldi diákja is volt.

Az iskolaváros hírért, tekintélyért megalapozták, erősítették azok a kiváló tanárok, akiknek az irányítása alatt a kollégiumi közösségi nevelőmunka eredményeként sok nagy tanítvány, az egyház és nemzet életében fontos, sokszor vezető szerepet játszó ember került ki az életbe. Itt tanult a magyar irodalmi felvilágosodás vezéralakja, Bessenyei György, a magyar irodalom reformátora, a nyelvújítás vezetője, Kazinczy Ferenc, a 19. századi reformkor, az 1848/49-es szabadságharc szellemi vezérkarának egy része: Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Teleki László, Fáy András. Illő most, hogy a nagy tudós tanárok közül külön is hivatkozzunk egyre, Comenius Ámos Jánosra, aki 1650–1654 között életének talán legnyugodtabb, legmunkásabb, legeredményesebb négy évét töltötte itt az iskola tanulmányi vezetőjeként, korszerűsítőjeként, s aki munkásságával Sárospatakot is magasra emelte, Rácz Lajos megállapítása szerint „azzá a szószékké tette, amelyről az egész kulturvilág számára hirdette előhaladott nevelési és oktatási elveit, s ezzel a pataki főiskola nevét örökre beírta az egyetemes nevelés- és oktatástörténetbe”.¹

S Pataknak ezt a széles körű szolgálatát, kisugárzó szerepét, az ország határain túlra is elérő hatását a kollégium igyekezett később is érvényesíteni. Amikor a türelmi rendelet után, a 18. század végén a cseh református gyülekezeteknek lelkipásztorokra volt szükségük, a comeniusi utóhatás következtében is, az első években, évtizedekben 54 Patakon végzett lelkipásztor ment oda, hogy segítse a gyülekezeteket. Közülük az egyik, Végh János többek között a cseh nyelvű tankönyvírásban is nagy érdemeket szerzett. S a kollégium ösztöndíjával sok cseh–morva fiatal is tanult Patakon. – A 19. század második felében a moldvai magyarok közti missziói munkára küldött Patak lelkészt. – S amikor a jobb megélhetés biztosítása reményében hazánk legmostohább területéről, az északkeleti országrészről elindultak a szegény emberek Amerikába, a kollégium elsőként küldte el oda is végzett diákjait, hogy a hit ápolásával, a magyar kultúra közvetítésével, terjesztésével segítsék az ott élő magyarokat az óhazához kötődésükben, magyarságuk, magyarságtudatuk megőrzésében. S azóta végzett diákjai közül 51 vállalta e szép feladat végzését.

Sárospatak mint diákváros magasztos küldetést vállalt és teljesített. Benda Kálmán szerint ennek a tájnak a „sajátos lelkiségét megőrizve, a népi kultúrát egyetemes magyar és európai szintre tudta emelni, gazdagítva és színesítve ezzel a nemzeti műveltséget”.² Vagy ahogyan Deme László vallja: „Része volt a magyar európaiság kimunkálásában és az európai magyarság felnevelésében.”³ Ezért is lehetett és lett Patak olyan világitótorony, amely túlvilágított az országhatárokon is. Úgy gondolom, hogy a mai és holnapi rendezvényünk is erősíteni fogja településünknek ezt a művelődéstörténeti értékelését, és további adalékokat is szolgáltat az iskolaváros kultúrtörténeti szerepének, kisugárzó hatásának erősítéséhez, bizonyításához, elismeréséhez.

Sárospatak az egész emberiséget szolgáló sokirányú munkásságáért, a pataki nevelés fejlesztéséért, a diákvárosjelleg formálásáért, hazánk és Patak egyetemes művelődéstörténeti szerepének erősíté-

séért hálás Comeniusnak és kegyelettel őrzi emlékét. A róla elnevezett közösség is ebben a diákvárosban jött létre, s a Magyar Comenius Társaságnak ma is ez a központja. Ismételten köszöntve Önöket azt kívánom, hogy mindnyájan érezzék itt jól, otthon magukat és az együtt töltött tanácskozás legyen gyümölcsöző és hasznos!

JEGYZET:

¹ Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest, 1931. 257. o.

² Benda Kálmán: Sárospatak helye a magyar művelődésben – 450 éves a pataki kollégium.

In: Köznevelés, 1981. dec. 28. 8. o.

³ Deme László: Az olvasó üdvözlése. In: A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve. Sárospatak. 1981. 5. o.

Comenius és a magyar művelődés

Vajon egy 400 évvel ezelőtt született és 330 éve halott ember élete és műve – még ha az jeles tudós és a pedagógia megújítója is volt – érdekelheti-e a kései utókort? JAN AMOŠ KOMENSKÝ a XVII. század feudális világában élt, megszenvedte hazája pusztulását és függetlenségének elvesztését, üldöztetésnek és bujdosásnak kitéve átvészelte a harmincéves háborút, mint a cseh-morva testvérek püspöke ellátta lelkipásztori feladatait, tanított hazájában, Lengyelországban és Magyarországon, részt vett kora vallási, filozófiai és politikai vitáiban, s mindezen közben írta a legkülönbözőbb tárgyakról és különböző nyelveken műveit. Magyarországon mindeztől elsősorban a neveléstörténet foglalkozott vele a sárospataki évek kapcsán, pedig Comenius nem egyszerűen a pedagógiaelmélet és -gyakorlat kiemelkedő mestere, hanem a korabeli Európa szellemi mozgalmainak résztvevője és ösztönzője, s mint ilyen is találkozott a korabeli magyar világgal. Ha azt akarjuk vizsgálni, hogy milyen hatást gyakorolt Comenius a magyar művelődésre, akkor nem lehet megelégedni kizárólag a magyarországi vonatkozásoknak a megismerésével, amelyek természetesen fontosak és egyes részleteik további feltárássra várnak, hanem munkásságát össz-európai szempontból kell tekinteni és magyarországi tevékenységét is így kell értékelnünk.

Johann Heinrich Bisterfeld, a Herbornból menekült gyulafehérvári tanár és I. Rákóczi György diplomatája, Rákóczi Zsigmondnak úgy ajánlja Comeniumot, mint aki Campanella és Bacon mellett a XVII. század harmadik nagy szelleme. Sárospatakra pedig úgy hívják meg, hogy a „barbárság” ellen harcoljon az új pedagógiával, amelynek eredményeit már előbb megismerték Erdélyben és Magyarországon. Meghívói és ajánlói az európai műveltség magasrangú képviselőjét látták tehát benne, és tudták, hogy pedagógia mellett foglalkozott teológiával, filozófiával és politikával is.

Annyi más kortársával együtt Comenius – a természettudományok új eredményeinek hatására – egyeztetni akart vallás és tudomány között. Az igazság megismerését az Isten létehez és a kinyilatkoztatáshoz kötötte, erre építve optimistán ítélte meg a természet, a társadalom, az ember megismerésének lehetőségeit. Ezt az optimizmust chiliasztikus miszticizmusa és a próféciaikba vetett hite is táplálta. Bisterfeld nem hiába említette vele kapcsolatban Campanella nevét, a *Napváros* szerzőjének utópiája nem kis mértékben hatott a cseh-morva testvérek püspökeire, még ha nem is feltétlenül kommunisztikus elgondolásaival, hanem éppen a vallás és a filozófia egyeztetésének, a természet törvényei felhasználásának, a tudomány és a munka kiemelésének gondolataival. Jogos Bisterfeldnek az az állítása is, hogy Comenius Bacon mellé állítható, még ha nem is arról van szó, hogy oly mélységben tudott volna foglalkozni a természettudományokkal, mint angol elődje, és osztotta volna nézeteit a tudomány és a vallás szétválasztásának kérdésében. Az *Új Atlantis* utópizmus, a tudomány és a tapasztalat jelentőségének kiemelése rokonítja a két gondolkodót. Descartes, akivel személyesen is találkozott, nem fogadta el sem a hit és a tudomány egyeztetésére irányuló kísérletet, sem azt a régi fizikát, amelyet Comenius képviselt, az utóbbira azonban kétségtelenül hatott a kartézianus módszer, még ha tőle idegen is volt a francia filozófus dualizmusa. A francia filozófussal szemben, aki nem foglalkozott társadalmi kérdésekkel, Comenius a cseh-morva testvérek közösségi szellemétől is ösztönözve, nagy figyelmet fordított ezekre, s *A világ útvesztőjében* – Swift vagy Voltaire módjára, tehát filozófiai mesében – a zarándok élesen bírálja a visszasságokat, hibákat és igazságtalanságokat a világban, és végül azt a tanácsot fogadja el, hogy térjen vissza a „szív házába”. Ez a kritika egyben a változtatás szándékát is kifejezi, s Comenius keresi azokat az eszközöket, amelyekkel ezt szolgálni lehet. Így jut el a politikához.

A korabeli magyar szellemi élet – elég, ha csak a puritánusokra és mindenekelőtt Apáczai Csere Jánosra utalnunk – részt vett a nyugat-európai teológiai és filozófiai vitákban, ismerte tehát Comenius nézeteit is. Bár egyesek kifogásolták az angol forradalom és independentisták kritikáját, amelyet éppen Sárospatakra való meghívása előtt tett közzé, az Angliában és Hollandiában tanult magyar papok és tanárok – mint Medgyesi Pál vagy Tolnai Dali János – egyetértettek vele a vallás és a tudomány közti egyeztetés kérdésében és abban a belső vallásosságban és demokratikus egyház-felfogásban is,

amely magatartását meghatározta. Igaz, közülük egyre többen Descartes mellé álltak, amit jól mutatnak a két évtizeddel később lezajlott kartéziánus és coccejánus viták.

Mindezzel csak utalni szerettem volna arra, hogy Comenius milyen szellemi atmoszférába került Sárospatakra, amely egyáltalában nem volt provinciális. Ha az lett volna, Comenius nem tudta volna megvalósítani pedagógiai reformjai egy részét és nem búcsúzott volna olyan melegséggel tanár- és paptársaitól, mint ahogy tette, amikor 1654-ben elhagyta a sárospataki „nagyfényű iskolát”. Ez még akkor is így van, ha konfliktusai is voltak Sárospatakon és ha a magyarországi körülmények nem voltak összehasonlíthatók azokkal, amelyeket Hollandiában megismert.

Európáról volt szó Sárospatakon akkor is, amikor Comenius politikai terveket szőtt, amelyekben kiemelkedő szerepet szánt a Rákóczi-családnak. 1648-ban a westfáliai béke véget vetett a harmincéves háborúnak, de nem hozta el Cseh- és Morvaország számára a felszabadulást és továbbra is ellentétek feszültek a különböző hatalmak között. Comenius már előbb is foglalkozott olyan próféciaikkal, amelyek azt hirdették, hogy a protestáns fejedelmeknek össze kell fogniuk a Habsburgok és az „Antikrisztus és Babilon ura”, a pápa ellen. A régebbi prófécákat melegítette fel a cseh-morva testvériség papja, Mikulás Drabik-Drabicius, aki Comeniuson keresztül igyekezett megnyerni a Rákócziakat, hogy álljanak a protestáns koalíció élére. Comenius Sárospatakra jövetelének ez volt az egyik nem is jelentéktelen oka. Ő maga utópizmusától és miszticizmusától hajtva nem állt ellen ezeknek a próféciaoknak, sőt maga fordította le latinra Drabik írásainak egy részét és juttatta el Rákóczi Zsigmondhoz és Kemény Jánoshoz, s ez utóbbi II. Rákóczi Györgyhez.

A magyarországi Comenius-filológia és a történetírás a legutóbbi időkig viszonylag kevés figyelmet szentelt Comenius két politikai írásának, a *Nátán bizalmas beszéde Dávidhoz* és *A nemzet boldogsága* című munkáknak, amelyek közül az elsőt Rákóczi Zsigmondnak, a másodikat II. Rákóczi Györgynek ajánlotta. Zsigmondnak „heroikus” szerepet szán, reméli, hogy a nemzetet felszabadítja „az értelmi és erkölcsi barbárságtól, az Antikrisztus igájától és a török elnyomástól”. Azt hiszi, hogy egy nagy koalíció, amelyet Zsigmond vezetni fog, s amelyben különböző erők mellett még a törökök is részt vennének, legyőzi az ellenséget és elhozza a világbékét. Hiszen – írja – „az egész földkerekség egy ház, egy nemzetség, amely egy vérből sarjad, amelyet így a közös vér köteléke tart össze; eskünk arra kötelez, hogy azt óhajtsuk: közös hazánk minden lakójának jól menjen sora”. Ennek megvalósításához a fő eszköz a panszofikus világosság megismerése és elterjesztése. Comenius a panszofíát úgy fogja fel, mint amely az ismereteket rendszerbe fogja, egymásra vonatkoztatja, tehát racionális és szintetikus tudomány, s mögötte a transzcendenciába vetett hit áll, olyan hit, amely feltételezi Krisztus eljövételét és a világ megváltását. Ennek a gondolkodásnak a terjesztésére az iskolát, a könyveket és az egyházat ajánlja. Politikailag „a világosság társaság”, tehát az ő eszméit elfogadó fejedelmek hivatottak arra, hogy tervét megvalósítsák. Ennek a társaságnak a megalakítását várja attól az esküvőtől, amelyet Rákóczi Zsigmond köt az utolsó cseh király, V. Frigyes lányával, s amely alkalmat ad a különböző hatalmak képviselőinek találkozájára.

Rákóczi Zsigmond váratlan halála után – akit Comenius szép elégiában tartott meg (*Oritus sol, accidit sol*) – *A nemzet boldogsága* című munkájában az előbbinél realisabb tervet ajánl II. Rákóczi Györgynek. Ez az írás kitűnik a magyar állapotok kemény kritikájával, amelyben ilyen mondatokat olvasunk: „Erőszak uralkodik mindenfelé, az egyik ember elnyomja a másikat” vagy „Ha van hely a nap alatt, ahol az irigység és a gyűlölet az úr, ahol az emberek belső gyűlölettel és ellenségeskedéssel emésztik magukat, vagy legalább is nem törődnek magukkal, hanem elhanyagolják ügyeiket – ez az a hely (ti. Magyarország)”. Kifogásolja, hogy nem jól művelik a földet, elhanyagolják a mesterségeket, nem becsülik a munkát, szeretik a tétlenséget, a nevelésre kevés gondot fordítanak, a vallásos élet kiürült. Mindezekkel szemben a fejlett országok példáját állítja és a reformok fő eszközeként itt is a nevelést ajánlja. Mindenütt iskolákat kell alapítani, irodalmat, erkölcsant, jámborságot kell tanítani, hogy megfékezzék „a szittyá vadságot”. Tehát az országot magát kell felemelni ahhoz, hogy II. Rákóczi György betölthesse nemzetközi feladatát, amelyet a svéd-lengyel háború kitörése kapcsán megvalósíthatónak tart. Részt vesz azokban a diplomáciai tárgyalásokban, amelyeket az erdélyi fejedelem folytat a svéd királlyal és meg akarja nyerni számára a nyugati hatalmakat is. Rákóczi lengyelországi hadjáratának hatására jelenteti meg 1657-ben *Lux in tenebris* címen többek között Drabicius próféciait is, amelyek sok kortársának elutasítását váltják ki. Elismerve, hogy Comenius sok újat hozott a pedagógiában, a francia felvilágosodás előfutára, Pierre Bayle 1695-ben megjelent *Dictionnaire historique et critique*-jében elítéli őt, mert hitt a próféciaiban, s ez az ítélet lett a felvilágosodás értékelése Comenius-

ról. Egyik, ugyancsak Hollandiában élő francia kortárs, Nicolas de Gueville 1909-ben a *l'Esprit des Cours* című lapjában egyenesen azzal vádolja Comeniust és Drabiciust, hogy hozzájárultak II. Rákóczi György bukásához. Nem kétséges, hogy a próféciák hatottak az erdélyi fejedelemre, mint ahogy hatottak II. Rákóczi Ferencre vagy Bercsényi Miklósról is, akik a bujdosásban időnként ezekkel vigasztalják magukat. Comenius tehát nemcsak a magyar szellemi életben vett részt, hanem a politikában is, mégpedig sorsdöntő időkben és nem kis befolyást gyakorolva.

Az elmondottakkal nem akarom kisebbiteni Comenius pedagógiai jelentőségét és annak magyarországi hatását, inkább gondolkodásának egészében igyekeztem azt elhelyezni. Maga a nevelés, mint láttuk, számára nem egy szakterület, amely minden mástól elválasztható, hanem olyan tevékenység, amely az embert és a társadalmat akarja szolgálni. A *lelki tehetségek kiműveléséről* szóló, 1650 novemberében Sárospatakon elmondott beszédében szembeállítja egymással a művelteket és a barbárokat, és kimutatja, hogy az előbbiek milyen előnyökkel rendelkeznek az utóbbiak fölött. Le is vonja a következtetést: „Szükséges általában minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni.” A műveltséget az iskola terjeszti, bár Comenius jelentőséget tulajdonít az „anyaiskolának”, a családnak is. A *Schola Ludus* előszavában ezt olvashatjuk: „Az iskola valódi célja pedig nem lehet más, mint az emberség műhelye s az élet előjátéka, s itt mindennel foglalkozni kell, ami az embert emberré teszi.” A *nagyfénnyű pataki iskola szervezete* című írásában közelebbről is meghatározza, hogy mi az iskola feladata az általa permanensnek tartott nevelésben, a bölcsesség, a jámborság, a kézművesség és a finomabb életmód, a nyelv és az ékesszólás elsajátítása. „*Sapere, agere, loqui*” – tudni, vagy ahogy a tankönyveiben fordították, bölcselkedni, cselekedni, beszélni – ezek azok a végső célok, amelyeket az iskolának meg kell valósítani.

A művelődésnek ezt a jelentőségét magyar kortársai is hangoztatták. Elég, ha Apáczai Csere Jánosra utalunk, aki 1653-ban Gyulafehérvárott értekezett a bölcsesség, és 3 év múlva Kolozsvárott az iskolák hasznáról. Comenius e tekintetben is magyar társakra talált s éppen ezek a találkozások tették lehetővé sárospataki tevékenységének kibontakozását.

Sokan és sokszor elmondták, hogy milyen újításokkal lépett fel az oktatásban és nevelésben, és azokat hogyan alkalmazta Sárospatakon. Itt talán elég lesz egy felsorolás is. A fogalmak rendszerbe foglalása, a szavak és dolgok egymásra vonatkoztatása, az érzékekre való hatás és a szemléltetés, a természetesség, az életközelség és a hasznosság, a cselekvés, öntevékenység és a játék, a közösségi nevelés – ezek a leginkább jellemző vonásai. Comenius a panszofikus iskola hét osztályát nem tudta megteremteni Sárospatakon, de három osztályt létrehoz, mégpedig úgy, hogy ellátja tankönyvekkel és a szükséges utasításokkal. Fő törekvése a latin megtanítása, de ezzel kapcsolatban is nagy jelentőséget tulajdonít az anyanyelvnek és a latint megelőző anyanyelvi oktatásnak. Munkáját magyar munkatársai is segítik, akik közül Szilágyi Benjámin István már előbb népszerűsítette tankönyveit. A Sárospatakon kiadott *Vestibulum*, *Janua*, *Atrium* közös munka eredményei, éppen ezért a könyveket az osztályok magyar tanítóinak ajánlja, akik nyilván segítettek a latin szavak fordításában. Összeütközésbe egyes puritánokkal, elsősorban Tolnai Dali Jánossal került az iskolai színjátszás kérdésében. Ez utóbbi jezsuita találmánynak és erkölcsrombolónak tartotta az iskolai gyakorlásnak ezt a formáját. Comenius azonban nagyon is eredeti és művelődési céljainak megfelelő színdarabokat írt, amelyek végül általános sikert arattak. Elégedetlensége, mint az búcsúbeszédéből is kitűnik, elsősorban az ifjúság ellen fordult, amely, mind mondta, nem értette meg a „könyvek hasznát”.

Comenius mindent megtett, hogy ne csak tanítson, de neveljen is. A *Praecepta morum* – Az erkölcsi szabályok az ifjúság részére című irata a mindennapok iskolai életének ismeretéről tanúskodik s arról, hogy nemcsak elvont erkölcsi tételeket akar megismertetni, de az elemi viselkedési és egészségügyi szabályokat is. Számára valóban a tanítvány áll az oktatás és nevelés középpontjában. Mindezek után elmondhatjuk, rendkívül termékeny korszak volt a Sárospatakon eltöltött négy esztendő Comenius életében, és pedig nemcsak azért, mert itt számos pedagógiai műve született, hanem azért is, mert elveinek és módszereinek alkalmazására sor kerülhetett, és pedig úgy, hogy a gyakorlat ellenőrizte és fejlesztette azokat.

Távozása után eszméi Magyarországon és Erdélyben tovább éltek, főleg a protestáns oktatásban, és nemcsak közvetlen tanítványaiban, hanem azokban is, akik műveiből, közvetve ismerték meg azokat. Több nyelvű tankönyveit, a *Janua*-t és az *Orbis Pictus*-t, amely ugyancsak Sárospatakon készült el, de már csak Nürnbergben jelenhetett meg, a XIX. század közepéig számtalanszor kiadták Magyarországon és Erdélyben. Nemcsak a latin nyelv elsajátításában volt nagy szerepük, hanem az anyanyelvi

oktatásban, a magyar nyelvi normák elterjesztésében is. A *Praecepta morum*-ot a XVIII. század végéig folyamatosan napvilágra hozták Enyedi Sámuel átdolgozásában, illetve Tolvaj Menyőfi Ferenc magyar fordításában.

A nevelésről szóló felfogása nemcsak a pedagógiai gyakorlatot befolyásolta, hanem a mindenkori újjító szándékot is. Elég megjegyezni, hogy 1791-ben Tessedik Sámuel adja ki Comenius Sárospatakon elmondott beköszöntő beszédét. Hatása összefonódik a pedagógia más nagy úttörőinek magyarországi eszmei jelenlétével.

Comenius pedagógiai nézetei és újításai mellett a magyar szellemi életre elsősorban azzal hatott, hogy erősítette mindazok véleményét, akik a reformáció óta állították, hogy a magyar nép felemelkedése – ahogy Eötvös József mondta – a „kultúra-kérdés”. Van valami utopisztikus ebben az állításban, hiszen a művelődés nemcsak ezen igazság felismerésétől, hanem gazdasági, társadalmi és politikai körülményektől függ és sok tekintetben ezek meghatározók. Mégis ez a meggyőződés táplálta azokat a törekvéseket, amelyek lehetővé tették, hogy kedvezőtlen körülmények között is fejlődjön a magyar kultúra és terjedjen a műveltség. És még van gondolkodásának egy olyan eleme, amely ma is időszerű, amikor a nevelhetőség kérdésében a szkepticizmus előtérbe kerül, s ez Comenius pedagógiai optimizmusa, amely minden nevelés alfája és omegája. Ha ebben nem hiszünk, le kell mondanunk arról, hogy – mint ő mondotta – az ember ember lehessen.

Comenius és a vesztfáliai béke Európája

Comeniust ismerte vajon Zrínyi? Olvasott tőle bármit is Bethlen Miklós? Forgatta írásait Apáczai Csere János? Hatottak elvei II. Rákóczi Ferenc koncepciójára a békéről? Régi és máig nyitott kérdések. Közvetlen hatásokra utaló tárgyyszerű bizonyítékok eddig nem kerültek elő. Tény viszont, hogy a nagy cseh gondolkodó több alapelve összecseng a horvátországi bán, az erdélyi államférfi és filozófus, meg a királyságbeli fejedelem gondolataival. Sőt Comenius horvát kortársa, Juraj Krizanić is hasonló irányban kereste a megoldást, amikor a szegénység megszüntetéséről elmélkedett.¹ Kell tehát, hogy legyen valami mélyebb összefüggésrendszer e régióbeli országok között, hogy a történelmi kihívásokra a különböző nemzetek fiai azonos irányban vélték fellelni a válaszokat. Egyik nyitja ennek az eleven összefüggésrendszer megértésének – úgy vélem – a vesztfáliai béke körülményeiben és következményeiben rejlik. Erről vázolok néhány megfigyelést. Behatóbban soha nem foglalkozhattam sajnos Comenius hatalmas életművével, de a 17–18. század történelmi tendenciáit máig ható következményeiben vizsgálva, szakadatlanul tapasztaltam, hogy a nagy cseh gondolkodó és reformer programja lényegét tekintve egyre inkább figyelmet érdemel, mert megkerülhetetlen és nélkülözhetetlen ezen a tájon.²

1648. október 11-én, néhány nappal azelőtt, hogy Osnabrückben és Münsterben megkötötték a békét, Comenius ezt írta Axel Oxenstjernának, a svéd királyi kancellárnak: „Fájdalommal halljuk most, hogy elhagyattunk, elhagyattunk már az osnabrücki békekötéskor. Mi hasztalan tekintettünk Méltóságodékra, mint felszabadítókra, amikor mindenből kizárattunk? ... Minek emlékeztettek bennünket az őseink által kötött és vértanúk vérével megpecsételt evangéliumi összetartásra, ha jövendőnk érdekében, hogy országunk visszatérhessen az evangéliumi hitvallásra, semmit sem tesznek Méltóságodék, akiknek Isten megadta a cselekvés lehetőségét? ... Sokunk nevében írom e sorokat ... könyörögve kérem Méltóságodékat Krisztus szent sebeire, ne hagyjanak el teljesen bennünket, Krisztus számkivetettjeit.

Tekintsenek a nemzetre, melyet Krisztus az európai nemzetek között elsőként tisztelt meg azzal, hogy kivezette az Antikrisztus sötétségéből... a mi nemzetünk volt az első, amely az (ellenséges) támadást felfogta, még annak árán is, hogy saját pusztulásával lehetővé tette másoknak a védekezést.”³

Comenius nagyon sokat várt a cseh felkeléssel kirobbant harmincéves háborútól. Többet, mint hitsorsosainak, a cseh-morva testvéreknek szabad vallásgyakorlatát, vagy a kereskedésben érdekelt rétegek igényeinek megfelelő állami szuverenitást. Az egész Európa megújulását remélte, amint írta: „Európa recseg-ropog, teljes összeomlással fenyeget, de már készülődik az új világ.” Reményeit annak ellenére sem adta fel, hogy a fehérhegyi csata félóra alatt elveszett, a felkelést brutálisan megtorolták és hazája minden addiginál pusztítóbb háború áldozata lett. Comenius látta az új tűzfegyverek ütőte rémes sebeket, a vallási elfogultságok megalázott áldozatait és sokszorosan végigszenvedte az üldözöttek és kirekesztettek sorsát. Otthonát részeg zsoldosok dúlták fel. Könyveit és kéziratait máglyára hányták, feleségét és két kisfiát elvitte a pestis, a háború hiénája. Elfogató parancsot adtak ki ellene, híveivel, a cseh-morva testvérekkel együtt el kellett menekülnie, s csak a lengyelországi Lesznóban kapott menedéket.⁴ Bízott benne, ha megkötik a békét, minden megváltozik. Barátjának, Abraham Menzelnek ezt így fogalmazta meg: „egyszer majd visszatérhetek hazámba, ... hogy kihevervén a szörnyű háború pusztításait, újra felvirágozik a haza.”⁵

Reményei nem voltak alaptalanok. Ő maga is óriási elméleti munkát végzett az európai béke érdekében. Összegezte, amit eddig írtak a békéről és már híres tudósként járva Hollandiában és Angliában kereste az új megoldásokat.

Általános jelenség a 17. századi Európában, hogy továbbgondolva Erasmus terveit, megrettenve és kimerülve a szakadatlan háborúk miatt egymást érik a különböző béke-tervezetek. Írástudók és diplomaták úgy vélték, hogy az Univerzum harmóniája itt a földön is megvalósítható. A különböző országok egymás háborítása nélkül futhatják útjaikat, miként a bolygók sem ütköznek össze soha végtelen pályáikon. A megoldást a kölcsönös önkorlátozásban vélték fellelni. Miként az óramű egyenletes működését szabályozó gátló, a hatalmi egyensúly biztosíthatja ezt az univerzális, vagyis egész Euró-

pát átfogó békét. Az erőegyensúly megteremtése nem egyszerű. Mérlegelést, a feltételek átgondolását és szabályozását kívánja. Ilyen például, hogy a hadvezérek nem köthetnek békét, a békemű a politikusok és a diplomaták, sőt a szellem embereinek feladatkörébe vág. A kis államok ugyanolyan figyelmet érdemelnek, mint a nagyok, mert egyensúlyozó tényezők lehetnek a pusztá létükkel nagyhatalmak között. Bibó István egyik korai tanulmányában fejtette ki, hogy a 17–18. század békekötési technikája merőben különbözött a 19. és főleg a 20. századéitól. A megegyezéssel békekötési kultúrát felváltotta a szankcionális béke elve. Századunk békéi megbüntették, sarokba állították a vesztes népeket. Az ilyen „bosszúálló” béke – ahogy Jon Keynes írta – új háború viharvetése. Ezzel szemben a 17. században úgy próbáltak megegyezésre jutni, hogy megnyugtassák a háborúk kárvallottjait. Vizsgálták, hogy mi okozta a konfliktusokat és úgy vélték, az ellentétek kölcsönös tárgyalások útján kiiktathatók. Cél és a gyakorlati megvalósítás között azonban mindig is nagy a távolság. A harmincéves háborút már a hatalmi egyensúly elve alapján próbálták lezárni. Évekre elhúzódó tárgyalások útján. Kárpótolni kellett Svédországot, segíteni a német fejedelemségeket, biztosítani a vallásbékét, megnyugtanni a két nagy birodalom dinasztiáit, a Habsburgokat és a Bourbonokat.⁶

Comenius egy cseh főúr tájékoztatásából tudta meg, hogy végül is mit tartalmaz a régvárt békemű. Remek áttekinthetőségére és tájékozottságára jellemző, ahogy az első hírekre reagált: „bennünket teljesen kizártak ebből a békéből... Soha meg nem adják nekünk a lelkiismereti szabadságot...” Nemcsak arról volt szó, hogy rádöbbsent, nem mehet többé haza. Felismerte, hogy ebben a történelmi jelentőségű megállapodásban valami nagyon lényegesről elfeledkeztek.

Talán először fogalmazza meg, ami azóta is annyiszor elhangzott ezen a tájon: cserbenhagyták és megcsalták őket.

„Elhagytottak, félreállítottak, megtaposottak, szegény, idegen országokban hanyórázó hajótöröttek voltunk! Minden reményünk szertefoszlott, hogy valaha is visszatérhetünk őseink földjére, hiszen barátaink immár csak magukkal törődtek és minket, nyomorult szomszédait örök megvetésre kárhoztattak.”⁷

A vesztfáliai béke jelentőségét régen számontartja a történettudomány. Hiszen ez a béke teremtette meg az európai hatalmi viszonyok átrendezését alapjait, indította el a nemzetközi erőviszonyok alakulásának hosszútávú folyamatait és ösztönözte Közép-Európa térségében a meghatározó hatalmi tényezők alternatív tendenciáit. Comenius volt talán az első, aki észrevette és megírta, hogy a vesztfáliai béke a legjobb szándékok ellenére sem lett univerzális. Kimaradt belőle Közép-Európa olyan fontos országa, mint Csehország. És tegyük hozzá, megalkotói elfelejtkeztek Közép-Európa egy sereg sokféle nyelven beszélő, sokféle vallású lakosságot egyesítő országáról is.

Vajon igaza volt Comeniusnak? A vesztes mindig elfoglaltabbé-kevésbé. Más érdekek esetleg nagyobb súllyal estek a latba. Történelmi távlatból tekintve viszont vitathatatlan, hogy Comenius kritikája lényegbevágó. Felismerte a békemű Achilles-sarkát. Talán legsúlyosabb fogyatékoságát. Azt, hogy mellőzte Közép-Európa keleti térségeinek országait.

Szinte már a harmincéves háború befejezésének másnapján nyilvánvalóvá vált, hogy a vesztfáliai békerendszer rövid távon nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A hatalmi erőegyensúly „óraműszerkezete” tökéletlen, működése akadozik és szabályozhatatlan. Két fontos szerkezeti elemről megfigyelkedtek az alkotók. Ez az oszmán hatalom és Közép-Európa keleti térsége. Fel sem merült, hogy mi lesz itt, ha kiszorítják az oszmánokat Európából. Már röpiratok, prófécia, hűvös politikai tervezetek és követjelentések taglalták, hogy az Oszmán Birodalom súlyos beteg, válságából belső reformokkal próbál kitörni, újabb terheket róva a hatalma alatt élő, vagy érdekszférájába eső, amúgy is kivérzett országokra és népekre. Csehország a béke megalázottja, Lengyelországot az északi kereskedő hatalmak fenyegetik. Ukrajna, a Magyar Királyság, Horvátország eleven tűzfészek és válságövezet. Velence vizein pedig szólnak a fegyverek. A török diplomácia ugyanis kiválóan működött, a harmincéves háború alatt kihasználta a Habsburgok és Franciaország ellentétét, Angliával és Németalfölddel jó kereskedelmi kapcsolatokat épített ki, s még elébe tudott vágni a hosszú békére készülődő Európa terveinek. Amint kiderült, hogy a harcban álló hatalmak közös asztalhoz ültek, hogy elkezdjék megegyezéssel tárgyalásaikat, s nyilvánvaló lett, hogy a harmincéves háború lezárásában egy új európai törökellenes koalíció lehetősége rejlik, azonnal kifutottak a tengerre a félhold-zászlós hadihajók. Megtámadták Kréta szigetét, ostrom alá vették a velenceiek hadi támaszpontját, Kandia várát, hogy ellenőrzésük alá vonják a Földközi-tenger keleti medencéjét. S mire Európa felocsúd, 1652-ben nyugati vizein is szólnak a fegyverek: Hollandia, a vesztfáliai béke „keresztgyermek” megtámadta Angliát.⁸

Comenius kora igen jól tájékozott személyiségei közé tartozott. Levelezése Angliától Svédorszáig átfogta egész Európát, a cseh-morva testvérek szervezete és nemzetközi kapcsolatai révén bőségesen hozzájutott a fontosabb információkhoz. Tájékozottságára jellemző az a néhány sor, amit 1650 kora őszén, nem sokkal azután írt Tolnai Dali Jánosnak, a sárospataki kollégium rektorának, hogy Nürnbergben ratifikálták a vesztfáliai békét. „Két nappal ezelőtt alkalmam volt bepillantani egy Bécsből küldött levélbe, melynek az értelme ez: a Konstantinápolyból érkező hírek szerint a Porta kimondhatatlanul fél a Németországban kötött békétől, s veszélyeztetve érzi magát az egyesült keresztény erőktől; továbbá a tatár kán felszólította császárunkat, üzenjen hadat a töröknek... a magyar rendek inkább üdvözlík, mintsem ellenzik a háborút a törökkel...”⁹

Ötvennyolc éves. Már csak két évtizede van. Mégis 135 művének majdnem a felét ezután írja meg. Életrajzírói valamennyien megegyeznek abban, hogy a vesztfáliai sokk döntő változást hozott életében. Egyik éjszaka papírra veti végrendeletét, a megbocsátást és a vesztesek önmegőrzésének ezt a csodálatos írását és elfogadja, amit addig többször visszautasított, a meghívást Sárospatakra.

Comenius magyarországi útját saját tájékoztatására is hivatkozva több okkal magyarázták és magyarázzák a kutatók. A cseh-morva testvérek püspöke híveit jött meglátogatni, a Felső-Magyarországon menedéket nyert menekültszigeteket járta végig. Emellett az erdélyi fejedelmi család, Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására elvállalta, hogy megreformálja a pataki iskolát. Mindemellett erősen tartja magát az a feltevés is, hogy diplomáciai megbízásban járt, talán egy újabb protestáns, Habsburg-ellenes koalíció érdekében. Újabbban pedig, a Magyar Comenius Társaság 1988 áprilisában megrendezett vitaülésén elhangzott: „Egyes külföldi vélemények szerint Comeniust nem hívták meg Magyarországra. Nem hívta meg Lorántffy Zsuzsanna, hanem magától jött.”¹⁰

Egységben szemlélve azonban Comenius életútját és munkásságát, ezek a részletekben tárgyszerű magyarázatok és feltevések a lényegre nem adnak feleletet. Miért éppen most jött Magyarországra?

Nyitva előtte fél Európa. Hívták Franciaországba is. Mégis miért Magyarországon telepedett le négy esztendőre? Miért most, amikor Lesznóban beértek többéves munkásságának gyümölcsei? Békében és nagy megbecsülésben élhet és dolgozhat az „új Athen” vagy az „evangelikus Sorbonne” falai között, miként a virágkorát élő lesznói iskolát emlegették.¹¹ Korábban már hívták, több alkalommal is Gyulafehérvárra és Patakra. Akkor miért nem fogadta el az invitációkat? Mi változott azóta? ¹² Rákóczi Zsigmondnak Pfalzi Henriettával diplomáciailag valóban különlegesen jelentős házassága és Drabik jóslata sem elegendő magyarázat, hogy Habsburg-ellenes politikai akció, vagy a svéd-erdélyi szövetség előkészítése okán jött volna Patakra.¹³ Comenius diplomáciai küldetéseiről keveset tudunk. Patakról Svédországba írt levelei feltárára várnak. Svéd támogatója, de Geer, noha Rákóczi Zsigmond és Lorántffy Zsuzsanna kérte hozzájárulását, döntésével késett és csak utólag értesült Comenius pataki útjáról. A svéd politika a vesztfáliai békét követő években kevés érdeklődést tanúsított Magyarországra. A magyar politika minden irányzatát a török elleni nemzetközi összefogás, az országegyesítés elengedhetetlen feltétele kötötte le. Klobusiczky András, a Patakon Comenius mellé rendelt tanácsadó egyben II. Rákóczi György fejedelem és Zrínyi Miklós között kialakult szoros összeköttetés feladatait látta el, s ez a kapcsolat a török elleni összefogás megteremtésének feltételeit szolgálta. Az erdélyi fejedelem 1648-ban, a vesztfáliai béke évében az oszmánok ellen ajánlotta fel kardját Ferdinánd császárnak. Tudnunk kell, hogy Comenius nem szerette egykori iskolatársát, Mikulas Drabikot, a cseh testvérek lelkesét és prédikátorát. Aláírta elbocsátó levelét, amikor megbotránkoztató életmódja miatt megfosztották állásától. Drabik túlfűtött jóslatainak kritikai feldolgozásával pedig máig adós a magyar tudomány. S ez annál is inkább szükséges lenne, mert ezeket az éveket szinte elöntötték a különböző jóslatok. Comeniust pedig, korának gyermeke lévén, érdekelték a próféciák. Gondolkozására a korszerű tudós és a fantasztikumokra nyitott 17. századi ember kettőssége jellemző. Racionalizmusa és irracionalizmusa eleve adottság, a kor sajátossága. Közös nevezővel kísérletezni anakronizmus.¹⁴

Mindent összevéve valószínűtlennek tartom, hogy új háború előkészítése érdekében jött volna Sárospatakra. Pedagógiai munkái pedig eddig is nagyobb és átfogóbb koncepcióba illeszkedtek. Programja a hosszú távú művelődés és a béke programja, a megbocsátás és nem a gyűlöleté.

A korabeli értékrend keretei között vizsgálva Comenius döntését, úgy látom, hogy elhatározása a vesztfáliai békével áll szoros kapcsolatban. A békekötés következményeiben ő nemcsak személyes veszteségét élte át. Mit vigasztalja a halálraítéltet, hogy másokat is fölkötnék – ragadt meg bennem egyik mondata. A féloldalas megegyezés következményeiben látta a kirekesztődés mérhetetlen veszé-

lyeit. Hazájával, hitsorsosaival együtt Európának ez a fele abszolút vesztes maradt. Ő pedig minden munkájával – amint azt főleg a *Pansofia*-ban kifejtette – az emberek kölcsönös megértését, az egész Európa békéjét kívánta szolgálni.

Már Jean Piaget hangsúlyozta a Comenius-művek 1957-ben megjelent francia kiadásának előszavában, hogy a nagy cseh gondolkodó és pedagógus írásait nem könnyű a maguk eredeti jelentésében megérteni.¹⁵ Legutóbb pedig Jan Kumpers nagyívű áttekintésében mutatta be, hogy miként formálták a maguk arculatára Comeniust az egymást váltó korszakok. Már utolsó éveiben sokat támadták, később bírálták, aztán elfelejtették, mígnem Pestalozzi és mások felfedezték benne a pedagógia Galileijét. Majd a cseh történetírás úttörője, Frantisek Palacky nyomán a nemzeti függetlenség, később pedig főleg a polgárosodás előharcosát, a Habsburg-ellenes szervezkedés kulcsembert látták benne.¹⁶

A születésének négyszázadik évfordulóját ünneplő amszterdami nemzetközi kongresszus előadásai és vitái ezzel szemben meggyőzően hangsúlyozták, hogy Comenius csakis életművét egységben vizsgálva érthető meg. A *Didactica Magna*, vagy az *Orbis pictus* ugyanúgy nagyobb elgondolásaiba illeszkedik, mint például a *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, vagy más művei. Teológiai, pedagógiai, filozófiai munkái között szerves belső összefüggés figyelhető meg. Egész munkássága, elméleti és gyakorlati tevékenysége, filozófiája, humanizmusa a korabeli Európát átfogó, egyetemes reformelgondolásait szolgálta.¹⁷ Új megvilágítást kapott így a nagy hagyományú cseh Comenológia, J. Patočka, J. Poliřensky, J. Klima és mások munkássága.¹⁸ Mindemellett pedig még élesebben kitűnnek a magyar kutatások eredményei és hiányosságai. Sajnálatos tény, hogy Sárospatak jóformán még említést is alig kap a nemzetközi irodalomban. Szemrehányásra ugyan nincs okunk, mert a magyar kutatások minden jelentős eredményük ellenére lényegében adósak maradtak Comenius sárospataki éveinek tárgyyszerű rekonstrukciójával. Helyesen állapította meg legutóbb Bakos József a hazai kutatások problémáit áttekintve, hogy Comenius reformjait, egyetemes béke-konceptcióját, világjobbító elgondolásait a magyar kutatók sem kerülhetik meg, ha reális képet akarnak kapni hazai működéséről.¹⁹ Milyen elgondolásokkal jött Patakra és mit adott Comeniusnak és rajta át Európának a sajátos királyságbeli és erdélyi világ ötvözete, Sárospatak?

Comenius az európai békemű miatt haraggal, csalódottsággal telve, a kirekesztődöttség miatt szorongva jött tehát Patakra. Amit magával hozott, az békéről kialakított elképzelése, mondhatnók látomása volt.

Különböző béke-óhajtasok visszhangzanak végig az egész véres évszázadon, Páristól Kolozsvárig. De Comenius hangja teljesen egyéni. Programja annyiban tér el az előtte járók vagy a kortársak béke terveitől, hogy átfogó rendszert alkot, ebben áll eredetisége. Tovább jut, mint Erasmus, másként véli megvalósíthatónak az emberi jogokat, mint Grotius. Descartes 1642-ben fogadta Leiden mellett, az endegeesti kastélyban. Különben nem nyitotta meg kapuját senkinek. Négy órás beszélgetésük végén Comenius önéletírásába is bejegyezte Descartes búcsúszavait: „Én nem lépek túl a filozófia határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészében a tiéd.”²⁰ Az „egész” ebben az esetben azt jelenti, hogy Comenius nem elégszik meg politikai javaslatokkal a béke érdekében, hanem a tetejétől a talpáig az egész társadalmat akarja képessé tenni a békére. Neveléssel a fogamzás pillanatától az elit képzéséig, műveltséggel a köznéptől az udvari arisztokráciáig, viselkedési kultúrával, a test, az értelem és a lélek harmónikus képzésével minden ország fiai, minden vallás hívői között bármely nyelven beszéljenek is.

Comenius gondolatrendszerében a helyes cselekvés értékkategóriái az idő, a fontossági sorrend és az egyetemes igény. Ne késlekedj egy pillanatot se. Dönts fontos és kevésbé fontos között és az egész emberiség java vezessen. Egységben látta a világot. De éppen ezért értette meg azt, amit országa sorsában is meg szenvedett, hogy ez a világ kettétörik, ha Közép-Európa elveszti a békét. S a vesztesek nemcsak azok lesznek, akik itt élnek. „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet szabadságban és biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes.” Vagyis a lényegét ragadta meg tevékenységének Kardos Tibor, amikor leszögezte: „Comenius abból a gondolatból indul ki, hogy elszigetelt megoldás nincs.”²¹

Számolva mindezzel úgy látom, Comenius azért jött Magyarországra, hogy keresse a vesztfáliai sokk feloldásának lehetőségét, kidolgozza és – ami ugyancsak nagyon fontos – kikísérletezze a Közép-Európát nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke-konceptciójának gyakorlati megvalósítását. Nem jött megfontolások nélkül, de feltételei mutatják, hogy céljai átgondoltak voltak. Úgy vélte, itt találja meg a sarkpontot, ahonnan kiigazíthatja a békekötések egyoldalúságait, helyrezo kkenetheti, amit a politikusok elrontottak.

Álmodozott, vagy volt elképzelésében realitás? A magyar királyság csonka ország, társadalma kivérzett és szegény, súlyos belső meghasonlások terheivel küzd. Sárospatak azonban, ha a királyság területén fekszik is, Erdély hátsországa, a fejedelmi család központja.

A vesztfáliai béke megalkotói Közép-Európa keleti térségének egyetlen országával tettek kivételt. Az erdélyi fejedelemséget belefoglalták az európai békerendszer-műbe. Ezért harcolt Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. 1645–1648-ban azonban ez nemcsak az erdélyi állam önállóságának elismerését jelentette, hanem azt is, hogy Európa hatalmai a térség stabilizáló tényezőjének tekintik.

Erdélyről Comeniusnak sokat kellett tudnia. 1626-ban ő is Hágában volt, amikor Bethlen Gábor követei megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a hágai szövetségbe. Gyulafehérvárott működött Johann Alstedt, Comeniusnak annak idején nagyhatású tanára volt a herborni egyetemen, kapcsolataik nem szakadtak meg. Már 1638-ban hívták Erdélybe és néhány évvel később ismét. Tudnia kellett a vesztfáliai béke előzményeinek sorába illeszkedő és Linzben megkötött Habsburg-erdélyi békéről, 1645-ben ő is ott volt a lengyelországi Turówbán a térség protestánsainak tanácskozásán, Amsterdamban pedig találkozott I. Rákóczi Ferenc nevelőjével. Ismerte a fejedelemség nemzetközi kapcsolatait Lengyelországgal, Svédországgal, Angliával és Hollandiával. Az erdélyi fejedelemség az egyetlen ország a térségben, ahol törvény biztosítja a lelkiismereti szabadságot, a különböző vallások szabad gyakorlását és iskoláiban három nemzet fiait, magyarok, szászok, románok anyanyelvükön tanulnak. Vagyis Erdély a vesztfáliai békét követő években Közép-Európa igen fontos politikai tényezője volt.

Sárospatak ennek az Erdélynek mintegy hídfőállása Lengyelország, a Királyság, Bécs és Nyugat-Európa egyetemei és uralkodói udvarai felé. Felső-Magyarország kereskedő városai tágabb településhálózatába kapcsolódik, a hegyaljai bortermelő mezővárosok közösségének szerves tagja. A vár és a kastély a reneszánsz udvari hagyományokon fejlődött a fejedelmi család rezidenciájává. A város földrajzi helyzete kedvező, országok találkozási pontja, éghajlata kellemes, szellemi klímája pedig rendkívül kedvező, a Rákóczi-család művelődési programja „merészen korszerű”.²² A kollégium híre nemzetközi. Comenius megfelelőnek látja, hogy megfelelő reformokkal itt próbálja ki egyetemes elképzeléseinek alapjait szolgáló új pedagógiai rendszerét. Azt, hogy a különböző rendű, származású és nyelvű ifjúságot korszerű tanulmányokkal képezze ki, egymás kölcsönös megértésére nevelje, egyetemes műveltséget adjon mindenkinek és kialakítsa az országok, egyházi és világi közösségek vezetésére alkalmas tehetségek gondozását.²³ Magyarországra jövetelének történetét összefoglaló művéből tudjuk, elég kemény feltételekhez szabta, hogy a pataki kollégiumban tanítson. Köteles az iskola a nemesi származásúakon kívül a polgárok és jobbágyok fiai előtt is megnyitni kapuit. Biztosítani kell a szegényebb diákok ingyenes ellátását és közétkeztetését, s be kell fogadnia Comenius „szétszórt nemzetét is”.²⁴ Comenius közép-európai tervvel jött Magyarországra. Már a megállapodásában kiköti, az a célja, hogy az iskola a szomszéd nemzetekről is képes legyen a homályt elűzni. Ne csak a „világ nemzetei előtt” nyerjen kitűnő nevet, hanem „a szomszédos nemzeteknél, akik e fényre idesereglenek majd, a lehető legjobb érdemet szerezzetek”. Vagyis a ma is annyira hiányzó Közép-Európa Akadémia gondolatát vázolja fel. Ha pedig még kétségünk lenne, láthatjuk, hogy a pataki iskolában megkezdve munkáját, a *Sermo secretus*-ban még pontosabban fogalmaz: „Az ország központi fekvésénél fogva ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesítsétek Keletet, Északot és Nyugatot.” Többször utal rá, hogy iskolájának kisugárzó hatása kell hogy legyen a szomszédos nemzetekre. Majd a Patakon elkészült, de később megjelenő művében, a *Gentis felicitas*-ban behatóan elemzi Európa nyugati és középső térségei között a különbségeket. Tudatosan számol azzal, hogy a közép-európai országok helyzete, fejlettségi színvonala között sok a hasonlóság. „Ami tehát minket, magyarokat és morvákat illet, az igazat megvallva eddig sem az én nemzetemnek, sem a tieteknek nem volt elegendő műveltség...”²⁵ Comenius az első kevesek egyike, aki ráérezett a közép-európai országok közös gondjaira, akik úgy is mondhatnám, hogy Közép-Európában gondolkoztak, az akkori jelenről és jövőről egyaránt. Vizsgálva reformgondolásait szembevetve, hogy Magyarországnak mindenekelőtt geopolitikai helyzete miatt tulajdonított meghatározó jelentőséget a Közép-Európa népeit összefogó és ily módon Európa egészébe integráló terveiben. Folytatta hosszútávú szellemi építkezését, de azt új diagnózisához igazította.

A viselkedési normák és ismeretszerzési módok egységét nyújtó művében, a *Schola Ludus*-ban a Patakon elkészült és bemutatott VIII. darab végkicsengése: „Mindent el kell követnünk, hogy megelőzzük a háborút.” Mi ez a minden? „Ha mindannyian visszatérnénk az ész útjára!” – írja, de tudja, hogy a célhoz vezető út hosszú, kétséges és tele van kelepccel. Munkásságának súlypontja ezért is

az út vizsgálatára és kiépítésére esik. Nem kijelent, hanem elemez. Amint később megmagyarázza, munkásságának értelme az, hogy „Miként lehetne végre a széthúzást, az erőszakot, a világban uralkodó zűrzavar, kétségbeesés és pusztulás áldatlan forrását teljes egységre, egyszerűsége és jó szándékra változtatni.”²⁶

Tárgyszerűen értelmezni programját csakis életművének egységében lehet. Diagnózisával szinte megelőlegezett nem egy modern szociológiai vizsgálatot. Számomra nincs telibetalálhatóbb láttelet a félrevezethető, manipulálható, demagógiával bármiféle cél járszalagjára fűzhető társadalomról, mint amit első művében, a Világ Labyrintusában²⁷ leírt. A „hírhajhászok” között járva látja, hogy „gyakran terjedt el a szomorú hír, mely kedvét szegte mindenkinek, ámde csakhamar felhangzott egy másik, s már nevetés lett a félelemből.” Az emberek szélkakas módjára igazodtak a hírekhez. „Néha semmisség miatt alaptalanul örvendeztek, máskor meg ugyancsak semmisség miatt rémüldöztek, holott mindez csak füstbe szállt. Nevetségesen hatott hát, hogy az emberek minden szélrezenéstől hagyják magukat félrevezetni.” Vizsgálva a válság okait észrevette, hogy milyen messzeható következményekkel jár, ha az éppen hogy megszületőben lévő közvélemény könnyen alakítható és befolyásolható. Ha az emberek úgy táncolnak, ahogy a síp tulajdonosai, különböző hatalmak táncoltatják őket sanda célok érdekében. Észvesztés, pánik, zűrzavar, a közösségek megzavarodása, ma úgy mondanánk, hogy hisztériája, a tudatlanság következményei: „Rettegetek a tudatlanságtól!”

Lesznóban például, amikor kitört a pestis, a város fejét vesztette, a lakosok megadták magukat, mint a vágóhídra hajtott barmok, imádkoztak és csodára vártak. Aki megkapta a járványt, azt a közösség kivetette magából. Otthonából elűzték, az utcákon kövekkel hajigálták, lövöldözésekkel riasztották, hogy álljon tovább. Nem volt, aki befogadja, mert akkor őt se veszik többé emberszámba. Comenius egyetlen éjszaka összefoglalja a betegség természetéről, terjedésének megakadályozásáról és a betegek gyógyításáról még Prágából hozott tapasztalatait és másnap ki is nyomtatattja igaz „híradását” a város minden lakója számára, hogy miként viselkedjenek járvány idején.²⁸

Bőséges tapasztalatok alapján szögezi tehát le, hogy kivezető út abból a válságból, amit a közösségek befolyásolhatósága és minduntalan pánikba hajló természete okoz, a szuverén ítélőképességű ember kialakításával lehetséges. Már az iskolában fel kell készíteni a tanulókat, hogy önállóan tudjanak tájékozódni a világ dolgaiban. Mert semmi ismeretlent nem tár a világ az ember elé, amiről véleményt ne formálhatna. De „tanulja meg mindenki megismerni minden megtörtént és létező dolog alapját, okát és célját.” Patakon, panszofikus filozófiájának kísérleti műhelyét megalkotva már így jelöli ki az önálló véleményformálás egyik útját: „Szeretnénk elrendelni, hogy minden nap állapíttassék meg egy óra, amikor az iskola tanulóinak felolvasást tartunk kereskedelmi folyóiratokból vagy a Franciaországban és Belgiumban megjelenő újságból, a Mercuriusból, hogy tudják, milyen emlékezetes dolgok történtek a földtekén. Ennek háromszoros haszna lesz: 1. Az ifjúság gyakorolni fogja a nyelveket. 2. Megismeri kora történetét, tudni fogja, hogy hol, milyen király uralkodik, kivel áll békében, vagy mely nemzet kivel háborúskodik... 3. Megtanulja a földrajzot, az országok elhelyezkedését.”²⁹

A műveltség alapja felfogása szerint a tájékozottság, a tudás és a helyesen értelmezett hit, az, ha az ember nem ütközik össze lelkiismeretével. Európában az egységet és a békét mindenekelőtt az ifjúság helyes nevelése és az egyetemes műveltség megvalósítása útján lehet megteremteni.

A műveltség felfogásában nem az irodalmi, művészeti és a tudományos ismeretek összessége, hanem sokkal több. Együttélések, viszonyulások, viselkedési normák, működési mechanizmusok rendszere. Emberek, intézmények, országok, nemzetek együttműködése. Beköszöntő beszédjében pontokba foglalva szembeállítja a művelt és a műveletlen nemzeteket.

Első az emberség, mint etikai norma, szemben a barbárok kegyetlenségével és vadságával. A művelt nemzeteknél az emberek kölcsönös köteletségben élnek egymással, „mindenki szolgál, mindenkit”, minden rendben működik, okosan használják a természetet, gondolnak a jövőre, népesek, szép városokkal bővelkednek, önmagukat a törvény kötelekeivel fogják rendben. Körükben minden biztonságos, nyugodt és békés. Tisztán tartják magukat és „még az utcák szemeteit is összegyűjtik”. A műveletlenek között senki sem alkalmazza magát a másikhoz, „nem gondoskodnak okosan az életről, egészségről és biztonságról, napról napra, esetlegesen élnek, számukra minden váratlan és véletlen”. Még a paradicsomi szépségét mutató vidéket is szenny borítja, minden piszkos és rothadó, az emberek rongyos ruhákban járnak, piszkosak és sápadtak, szabadság helyett szabadossággal élnek, azt teszik, amire kedvük támad, lopás, rablás és erőszak uralkodik. „Önmagukon kívül élnek és dolgok helyett árnyképek után kapdosva, gúny tárgyává lesznek.” A művelteknél a falvak is városiasak, a pa-

rasztokat is áthatja a műveltség önkorlátozó finomsága, „ezzel semben a műveletleneknél még a városiak is parasztosak, a városiasság nem más, mint paraszti nyersesség.”³⁰

Tér és idő koordinátáin keresve ennek a műveltségi értékrendnek a helyét, elég jól kitapogathatóak Közép-Európa követelményei. Külön passzus foglalkozik az idegenekkel: „Művelt nemzet fiai az idegenek iránt nyájasak, utat az ismeretlennek szívesen megmutatják, a hozzájuk betérők iránt emberiséget mutatnak és vigyáznak, hogy valami kellemetlenséget ne okozzanak nekik. A barbárok az ismeretleneket vagy megfutamítják és elűzik maguktól, vagy maguk futnak el, vagy legalább is az érintkezéstől rettentik el őket barátságtalan viselkedésükkel.”³¹

Comenius Heidelbergben töltötte ifjú tanulóéveit, szoros szellemi kapcsolatban maradt Alstedt-tel, hatott rá az angol Hartlib bölcselete, megjárta Londont, a svéd de Geer nagyvállalkozó család támogatásából élt, szerette Amsterdam élénk, pezsgő, gazdag légkörét, a franciákat „Európa legműveltebb népé”-nek nevezte és a kontinens minden szegletében voltak barátai és tisztelői. Műveltségi értékrendjében azonban nem Nyugat- és Közép-Európa keleti térségeit veti össze mint a világ művelt és műveletlen tájait. Sőt leszögezi, hogy a jóra és a rosszra egyaránt kiképezhetőek az emberek és Európa leggazdagabb nemzetei között is vannak rosszul műveltek. „Jobb ki nem művelődni, mint a hívságokra, gőgre, csalásra, álnokságra, gonoszságra és képmutatásra kiművelődni.” Úgy véli, a műveltség anyaga összeválogatható úgy, hogy „a világban uralkodó harmóniát tükrözze”. Miként az ifjúságnak átadandó ismeretek összességének is az emberek kölcsönös megértését kell szolgálnia, s módszerének alapelve volt, hogy „csak az igazat szabad tanítani”.³²

Lehetetlen végkövetni a hosszú éjszakákon át rótt végtelen sorokat. De a kérdés megkerülhetetlen. Vajon a szellemi szolidaritás pókhálófinom szövődése mennyire teherbíró a 17. század brutális valóságában?

Sokat hozott Magyarországra. De innen sem távozott üres lélekkel. Lényeges tapasztalatokkal gazdagodva tért vissza 1654-ben Lesznóba.

A svéd támadás idején Károly királyt üdvözlő kiáltványa miatt a nemzeti érdekek szerint ítélkező utókor sokat bírálta. Pedig kiáltványa gyakorlatilag amolyan uralkodási kézikönyv, királytükör, a kiszolgáltató országok uralkodóit önkorlátozásra felszólító tízparancsolat. „Jobb embereken, mintsem öszvéreken uralkodni... S bár nemtörődomségükben oda jutottak, hogy idegen segítség nélkül nem tarthatják meg egykori szabadságukat, a lengyel népben még mindig él a szabadság szeretete. Félelem az új elnyomástól feltámaszthatja bennük az ősi erényeket és felséged hatalma veszélybe kerül. Mi hát a teendő? Adjon felséged szabadságot a lengyeleknek, nagyobb és teljesebb szabadságot, melyet mindenki mindenütt és minden esetben élvezhet. Juttasson a teljes szabadság és biztonság mellett elgondolható anyagi javat a megélhetéshez.”³³

A nemzeti lét alappillérei az anyanyelv, a megértés és a műveltség. Ezekre épül a nyelvek ismerete, ezek működtetik az együttélés fogaskerekeit. Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelesen fa. Nem tudom, hogy Comenius látta-e Breughel festményét, a Babel tornyát (1563). Viszont bejárva Közép-Európa országait – cseh, német, lengyel, magyar és szlovák nyelvterületeket –, látnia kellett, hogy ha e térség népei nem értik egymást, bekövetkezik a bábeli tragédia. Aki a másikat nem érti meg, önmagát pusztítja el – állapította meg –, s előtte senki nem alakított ki olyan hatékony módszert a nyelvek tanulására, mint ő. Közép-európai szükségét fejez ki, hogy az *Orbis sensualium pictus* lapjain a világ dolgait „négy nyelven... Deák, Német, Magyar és Tót megnevezése” található.³⁴ Sokszor, sokféle változatban leírta, csak az egyetemes műveltség mentheti meg az emberiséget a háborúktól és a megsemmisüléstől. Elgondolása – ma már tudjuk – szép és ma is időszerű utópia.

A *Schola ludus* VIII. darabjában a színpadról hangzik el: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel. Az ország belsejében pedig egyenlő jogokat kell adni valamennyi polgárnak.” Mi ez, ha nem a szellemi konföderáció erős köteléke Közép-Európa országai és nemzetei között?

Ismerete a korábbi zátonyrafutott politikai konföderációs próbálkozásokat? Összegezte Seneca, Erasmus, Bacon, Campanella, Bernegger és a rózsakeresztesek gondolatait a békéről és a népek testvériségéről. Ismerhette Erasmus heves bíráló sorait a polgárháborúról. S talán tudomása lehetett arról is, hogy miként próbáltak a Duna-táji országok konföderációval összefogni egymással. Kortársa, Zrínyi Miklós horvát bán körében fogalmazódott meg a gallérrá szűkült ország másik végében, lent délnyugaton, Csáktornán ugyancsak egy közép-európai konföderáció terve. A Magyar Királyság, Horvátor-

szág, Szilézia, Morvaország, Csehország, Erdély közös ügyeiket közös parlamentben intéznék és kereskedelmi szerződéssel segítenék egymás között a szabad áruforgalmat.

Sokat beszélt a jövőről. Csak az ifjúságban bízik, a tudást át kell adni, meg kell őrizni a „világ végezetéig”. Mint minden nagy reformer, tulajdonképpen nem hitte, hogy valami merőben újat teremt, csak a világ régi állapotát vélte visszahozhatónak. Mint kifejtette, meg kell találnunk bennünk „Isten elveszett képmását”. S a képmás az ember és sokszor a természet. *Pampaedia* című művének lényegét így foglalja össze Bollók János telibetaláló fordítása szerint: „A szellem egyetemes műveléséről, az egész élet tevékenységeinek oly módon történő korlátok közé szorításáról értekezünk, hogy minden ember elméje (minden életkorban kellemesen elfoglalva) a gyönyörűség kertjévé válhasson.” S a záró gondolat az Énekek énekét idézve foglalja össze az évszázadokat: „Támadj föl északi szél, és jöjj déli szél! Fújd át kertemet, hogy áradjanak szét illatai!”³⁵ Úgy vélte, a Nagy Órásmester tökéletes műve elromlott valahol, amikor egymást kezdték ölni a nemzetek, s elfelejtették az igazi műveltséget. Meg kell javítani, meg kell csinálni a békét, hogy ismét biztonságban működjék a világ. Különös játéka a történelemnek, hogy Zrínyi a vitézséget, vagyis a jó rendben tartott katonaságot hasonlította az órához. Comenius pedig a művelt nemzetet: „Ha egy jól művelt nemzetnél azt a rendet nézed, amelyet köz- és magánügyeik intézésében mutatnak, minden az órához hasonló, amelyben egy megmozgatott alkatrész mozgat mindent: az egyik kerék mozgatja a másikat, mégpedig szám, nagyság és súly szerint.”³⁶

Túl volt már a hetvenen, amikor ismét kirobbant Hollandia és Anglia között a háború. Több éve, hogy Amsterdamban él, lázasan dolgozik a cseh emigráció tagjainak társaságában, élvezve a világ tudósainak megbecsülését s Rembrandt és a festő egyik híres vásznán is megörökített Tulp doktor barátságát. Felismeri, hogy új diagnózisra van szüksége, mert ez a háború más, mint az előzőek voltak. Most két gazdag, művelt és – ami fontos – protestáns ország – ahogyan írja –, „testvérm nemzet” rántott egymás ellen fegyvert. Az *Angelus Pacis*-t az 1667-ben végre meginduló béketárgyalásokra teszi közzé és maga is elmegy Bredába, a tárgyalások színhelyére, beszédet mond és a világ uralkodóihoz címzett művét szétosztatja a diplomataik, politikusok, üzletemberek és röpiratírók között.

Ezt a háborút – úgy vélte – a tengerentúli hódítások okozták. „E szörnyű háború igazi oka, – mi képpen az lenni szokott –, a versengés és hogy egymás elől elkaparintsátok az idegen népekhez vezető vízi utakat és a piacokat... Eme esztelenség fő képmásai a fősvények, akik addig addig gyűjtögetik vagyionukat, míg az messze felülmúlja szükségleteiket és már nem hasznukra, hanem terhükre van... aki jobban belelát a dolgokba, annak nem lehet kétséges, hogy Európának az új földrészekeken tett hódításai több rosszat hoztak, mint jót. Igaz ugyan, hogy gazdagabbak lettünk mindenféle javakkal, értékes különféle holmikkal és csemegével, de ugyanakkor rosszabbakká váltunk. Nagy bűnök terhelik lelkiismeretünket... A hajózás Isten nagyszerű ajándéka, megszüntetésére gondolni sem szabad, csak gátat kell vetnünk a visszasságoknak, melyet lelkiismeretlen emberek követnek el.”³⁷ Comenius az új helyzetben ugyanazt az önkorlátozó magatartásformát kívánja meg, amit Patakon a művelt nemzetről szólva vázolt. Különben Európa elveszti önazonosságát.

Még annyi ideje van, hogy papírra vesse a Panorthosia-t, vagyis összefoglaló művét, a „Tanácskozás az emberi állapotok megjavításáról”-t. Beszél itt a világ népeit egyesítő felvilágosult, úgynevezett egyetemes politikáról. Felvázolja az intézményeket, egyetemes szenátus, nemzetek feletti bírói világtanács, valamiféle közös parlament őrködne a végre megtalált békén. Az egyesült Euróa előképét vázolta volna fel? Közép-Európából jött, tudta, hogy Európa önazonossága a változatosságok egységes megőrzésében rejlik. Műve nyolcadik fejezetének ezt a címet adta: „Az embertelenség megszüntetéséről, azaz a kölcsönösen meggondolatlan cselekedetek és a belőle eredő viszályok, gyűlölködések és jogtalanságok megakadályozásáról. Miközben sok szó esik a múlt feledéséről, a türelemről, és a kölcsönös megbékélésről.” Magyarországtól biztatóan búcsúzott a *Gentis felicitas* lapjain: „Ha ti hunjaim, tudtok élni tehetségekkel, bölcsesség dolgában Európa egy népénél sem lesztek hátrább.” Mégis mintha tévedett volna!

Comeniust olvasva, a Sárospatakon kikristályosodó gondolataiban elmélyedve Közép-Európa békéjéről különös, mennyien fogalmazták meg újra ugyanazt. A magyar tanácsosok, akik a béke fiai szeretnének lenni, Apáczai Csere János, aki ugyancsak a köznép és az elit kiművelésében látta a békés élet zálogát, Bethlen Miklós pedig a világ népei és az angol királynő felelősségére bízta volna Erdély békéjét. Miként a közép-európai országok konföderációjával újra kísérletező Rákóczi. Hányszor ismét-

lődtek ezen a tájon a vesztfáliai sokk óta a békéből kirekesztettség, a „sine nobis, de nobis” döntések botrányai és a soha fel nem adott igény a biztonságérzet megszerzésére. Comenius, amint maga mondta, a „vágyak embere”, s elképzelése a kölcsönös megértés Európája, a Nyugat felelőssége Közép-Európáért, mert nélkülül Európa egysége és békéje sem valós, ma is a vágyak világában létezik csupán.

JEGYZETEK

- ¹ Összefoglalóan irodalommal: BÁN Imre: Comenius és a magyar szellemi élet. In: *Pedagógiai Szemle* 1958 VII/10. 933–934. – Újabbán: BAKOS József: A comeniusi örökség időszzerűségének néhány kérdéséről. In: Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sorozatszerk.: FÖLDY Ferenc. Sárospatak 1990. 78. kold. – KURE-LAC, M.: Život i djelo Juraja Krizanica. Zagreb, 1983.
- ² A köztörténeti vonatkozások dokumentációja korábbi munkáimban található, főleg: Erdélyi változások (Budapest, 1984), továbbá Török világ és magyar külpolitika (Budapest, 1975), Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718. In: *Magyar Tudomány* 1990/11. 1271–1790. old.
- ³ Comenius Axel Oxenstjernának, Leszno, 1648. okt. 11. Idézi: KRATOCHVIL, M. V.: Comenius élete. Ford.: CSÉFALVY Eszter. Budapest, 1975, 148–149. old.
- ⁴ KRATOCHVIL, i. m. 41. kk. old. – POLIŠENSKY, J.: Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618–1648. In: Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia. Tom. I. Praha, 1971. 178. old. PANEK, J.: Comenius. Teacher of Notions. Prag, 1992. – BEČKOVÁ, M.: Die Beziehungen des J. A. Komenskys zur Polen und zur Polnischen Kultur. 1992, Amsterdam, kongressusi előadás.
- ⁵ Comenius Abraham Menzelnek, Leszno, 1630. eleje. Idézi: KRATOCHVIL i. m. 68. old.
- ⁶ GROTIUS, H.: De jure belli ac pacis. 1626. – BIBÓ István: A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. Szeged, 1934. – DICKMANN, F.: Rechtsgedanke und Machtpolitik Richelieus, In: *Historische Zeitschrift*, 1963 (196). – DICKMANN, F.: Der westfälische Frieden. Münster 1977. – KOCH, H. W.: Brandenburg–Prussia. In: Absolutism in Seventeenth Century Europe. Ed.: MILLER, J. (London) 1990, 130. – BÉLY, L.–BERCÉ, Y. M.–MEYER, J.–QUATREFAGES, R.: Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe Siècle. Paris, 1991. – LANGER, H.: Schwedische Friedens Konzeptionen und praktische Friede. In: DUCHHARDT, H.: Zwischen staatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit. Köln–Wien Böhlau, 1991. – A kérdéssel több tanulmányomban foglalkoztam: „Ad Pacem Universalem”. A szatmári béke nemzetközi előzményei.
- ⁷ Századok, 1981. – Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718. *Magyar Tudomány* 1991 (11) i. m. Comenius Andreaenak. Idézi: KRATOCHVIL, i. m. 151. old.
- ⁸ R. VÁRKONYI Á.: A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban. In: *Történelmi Szemle* 1977. – MATUZ József: Az Oszmán Birodalom története. Ford.: SCHWEIGER István. Budapest, 1990. 132. kk. old. – EICKHOF, E.: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südeuropa 1645–1700. München 1970. 17–35.
- ⁹ Comenius Tolnai Dali Jánosnak 1650. szeptember 2. Idézi: KRATOCHVIL, i. m. 153.
- ¹⁰ Comenius: De Vocatione in Hungariam brevis narratiuncula. In: Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak 1990. 9. old. – RÁCZ Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest, 1931. – UJSZÁSZY Kálmán: Comenius és Sárospatak in: *Pedagógiai Szemle*, 1958. 939–945. old. – HÖRCSIK Richárd: Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció. In: Comenius és Magyarország i. m. 146–147. old. – PÉTER Katalin: Comenius magyarországi elképzeléseiről. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Separatum sorozat: Irodalomtörténeti dolgozatok. Tomus XXI. (1985) 63. kk. old. – Továbbá hozzászólása: A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. (1988) In: Comenius és Magyarország i. m. 67. old.
- ¹¹ KOVÁCS Gyula: Comenius Lengyelországban In: *Pedagógiai Szemle* 1961 (9) 829–836. old.
- ¹² KOMOR Ilona: Comenius, a humanista békemozgalom vezető alakja. In: *Magyar Tudomány* 1957 (2) 277–278. old.
- ¹³ SCHÖNEBAUM, Comenius bei den Rakóczi in Sárospatak. Leipzig, 1930. – RÁCZ L.: i. m. 1931. – MAKKAI László: Gentis felicitas. In: *Pedagógiai Szemle* 1958 (10) 966. old. – Összefoglalóan: PÉTER Katalin: A magyar főúri politika fordulata a XVII. század derekán. Budapest, 1973. Kandidátusi disszertáció, A magyar romlásnak századában Budapest, 1973. – KRATOCHVIL, i. m. 1979. 159.
- ¹⁴ HECKENAST Gusztáv: Bécsi svéd politikai követjelentések Magyarországról. In: *Történelmi Szemle* 1983 (2) 205–206. old. – S. LAUTER Éva: Pálffy Pál nádor levelei elé. In: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653) Budapest, 1989, 18–21. old. – SZÓNYI György Endre: Comenius asztronómiai világképe. In: Acta Universitatis Szegediensis... i. m. Tomus XVIII. (1981) – KRATOCHVIL, i. m. 1979. 163–164. old.

- ¹⁵ Jean Amos Comenius (1592–1670) PIAGET, J. Unesco Paris, 1957.
- ¹⁶ KUMPERA, Jan: Comenius: between hagiography and historiography Reflections on the changing image of the Czech reformer. 1992. Kézirat. Kongresszusi előadás.
- ¹⁷ PALOUS, R.: „Comenius vivus” – CAPKOVÁ, D.: J. A. Comenius s Concept of Humanity. – BECKOVÁ, M.: i. m. – In: Johannes Amos Comenius (1592–1670): Exponent of European Culture? Amsterdam, 1992.
- ¹⁸ Vö.: G. Gy.: Újabb csehszlovák Comenius-kiadványok. In: *Pedagógiai Szemle*. 1958 (10) 1020–1023.
- ¹⁹ BAKOS, J.: A magyar Comenius-kutatás néhány időszéri kérdése. In: *Pedagógiai Szemle* 1958 (10) 993–1002. – és A comeniusi örökség időszériiségének néhány kérdéséről. In: Comenius és Magyarország i. m. 1990. 78–85. – KÖDÖBÖCZ József: Comenius nyomában Magyarországon. u.o. 25. kk. old. – A Comenius-kutatás hazai helyzete és problémái. u.o. 55. kk. old. – KONCZ Sándor: Comenius teológiája. In: Comenius és Magyarország i. m. 86–87. old.
- ²⁰ Idézi: KRATOCHVIL, i. m. 111. old.
- ²¹ KOMOR Ilona: Comenius, a humanista békemozgalom vezető alakja. In: *Magyar Tudomány* 1957 (2) 273–284. old. – KARDOS T.: A sárospataki évek jelentősége Comenius humanista pedagógiájában. In: *Pedagógiai Szemle*. 1958 (10) 912. old.
- ²² UJSÁSZY K.: Comenius és Sárospatak i. m. 940–945. old.
- ²³ HARSÁNYI István: A tehetségvédelem gondolata Comenius pedagógiai rendszerében. In: Magyarország és Comenius i. m. 103. kk. old.
- ²⁴ COMENIUS: De Vocatione in Hungariam brevis narratiuncula. Fordította és először megjelentette GULYÁS József, 1936. In: Comenius és Magyarország i. m. II–V. pontok.
- ²⁵ COMENIUS: De cultura ingeniorum oratio. Ford.: OLLÉ István. In: Bibliotheca Comeniana II. (H. n.) 1988. 24. old. – Vö.: MAKKAI László: Gentis felicitas. In: *Pedagógiai Szemle*. 1958 (10) 964. kk. old.
- ²⁶ Schola ludus seu Encyclopaedia viva, hoc est Januae linguarum praxis comica Res omnes Nomenclatura vestit et vestiendas Sensibus ad vivum praesentandi Artificium exhibens amoenum. Patakin. 1656. – Vö.: KOMOR Ilona: Schola ludus. In: *Pedagógiai Szemle*. 1958 (10) 989–990. old.
- ²⁷ COMENIUS: Labyrinth svéta a ráj srđce. Leszno (1628–1631) – A világ útvesztője és a szív paradicsoma. Ford.: DOBOSSY László és MAYER Judit Pozsony, 1977. 121–123. old. – Az ELTE Középkori és Kora Újkori Tanszékén több féléven át vizsgálta egy speciálkollégium (CSAPODI Zoltán, ERDŐSI Péter, ETÉNYI Nóra, LUKÁCS Z. Tibor, SEBŐK Marcell, SZABÓ János), közös műhelymunkával a 17. században Magyarországon és Erdélyben a propaganda és a kora újkori értelemben vett közvélemény jelenségeit. További vizsgálatoknak kell majd eldönteni, hogy például II. Rákóczi György körül 1657–1660 között nyomon kísérhető pro és kontra propagandában volt-e valami része Comenius felfogásának a közvéleményről.
- ²⁸ KRATOCHVIL, i. m. 78–79. old. – KAPRONCZAI Károly: Comenius és az egészségügyi nevelés. In: *Orvostörténeti Közlemények* 1971.
- ²⁹ Érdekes, hogy Comenius felismeréseivel mennyire összevág Kolakowski véleménye arról, hogy a hírek, információk manipulációja alaposan befolyásolja az ember társadalmi tevékenységét. Vö.: KOLAKOWSKI, L.: A tájékoztatás hatalma. Az Encounter 1989 július–augusztusi számából közli, BORSOS Viola fordításában: *Korunk*. 1992 (7) 25–32. old.
- ³⁰ COMENIUS: De cultura ingeniorum oratio – A lelki tehetségek kiműveléséről i. m.: 11–15. old.
- ³¹ COMENIUS: De cultura ingeniorum i. m. i. h. 13–14. old.
- ³² COMENIUS: De cultura ingeniorum i. m. i. h. 15–16. old. – Pampaedia A „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica genus humanum” IV. része. Ford. BOLLÓK János. Szerk.: CSORBA Cs.–FÖLDY F.–KÖDÖBÖCZ J. Sárospatak 1992.
- ³³ Idézi: KRATOCHVIL, i. m.: 191. old.
- ³⁴ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában található példányt használtam (C. B. V. M. 140.)
- ³⁵ COMENIUS: Pampaedia i. m.
- ³⁶ COMENIUS: De cultura ingeniorum oratio, 2. – i. m. i. h. 12. old.
- ³⁷ COMENIUS: Angelus Pacis. In: ODO – Vö.: KRATOCHVIL, i. m.: 220–221. old.

5. PÉTER KATALIN:

Comenius és a Rákócziak

A fejedelmi család és a tudós-politikus kapcsolatainak legnagyobb jelentőségű eseménye az volt, hogy Rákóczi Zsigmond Comenius előtt kötött házasságot Pfalzi Henriettával. A szertartás mindhárom résztvevője politikai törekvéseket képviselt, vagy szimbolizált.

A menyasszonyról mindenki tudta, hogy a protestáns hatalmak Habsburg-ellenes érdekei állították Zsigmond mellé. Maga Henrietta is ismerte a helyzet lényegét. Eléggé vonakodva jött Magyarországra, de olyan családban nőtt fel, amelyben a politika minden más megfontolás felett állt. „Ha rokonaimnak szolgálhatok vele, szívesen megteszem”, írta még a végleges döntés előtt. „De be kell vallanom, az út kicsit hosszú ahhoz, hogy kedvem legyen odaköltözni”, tette hozzá.¹ Végül ideköltözött, mert a rokonok a Rákóczi Zsigmonddal kötendő házasságot látták helyesnek.

Az utolsó szót Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem mondta ki, akit már a kortársak a Nagy Választó néven emlegettek. A porosz állam önállóságáért küzdve állt szemben a császári hatalommal, konkrétan az akkor uralkodó Habsburg III. Ferdinánddal. Őt tekintették – Krisztina svéd királynő mellett – a protestáns hatalmak vezérének. Henrietta kiterjedt famíliájában is Frigyes Vilmos volt a legnagyobb tekintély. A politikában és a rokonságban Pfalzi V. Frigyes szerepét vette át, akit annak idején, 1620-ban, a csehországi felkelés során királlyá választottak, de a bukás után is, egészen 1632-ben bekövetkezett haláláig a protestáns hatalmak fontos politikusaként tevékenykedett.

Henrietta személyének részint a múlt, részint az akkori jelen adott jelentőséget. V. Frigyes lánya volt, és apja emléke még élénken élt. Emellett az aktuális protestáns diplomácia egyik központjában nőtt fel. Henrietta anyja, Jakab angol király lánya és az 1649-ben kivégzett I. Károly nővére remek érzékkel alakított ki kapcsolatokat Európában mindenkivel, akire a Habsburg hatalom ellen számítani lehetett. Hollandiai emigrációban élt már évtizedek óta, de udvara sok uralkodó székhelyénél több fontos döntést kezdeményezett. „La Raine de Bohême – Csehország királynője”, ahogyan emlegették, a kor diplomáciai levelezésében minduntalan szerepelt.

Henrietta Magyarországra küldésénél valószínűleg mégsem ő volt a kezdeményező, hanem egy másik nagy látókörű és kevésbé érzelmes asszony, a Nagy Választó anyja, Erzsébet. Ez a fejedelemsasszony tudott legtöbbet Magyarországról, bár nem járt itt soha. Bethlen Gábor anyósa volt ugyanis, Brandenburgi Katalin anyja. Zsigmond hozzá küldött menyasszonyt kérő megbízottakat, és ha valakinek, hát neki tudnia kellett, hogy minden a távoli házasság ellen szól. Lánya Bethlen oldalán boldogtalan volt, a fejedelem halála után pedig mint valami lidérc bolyongott szeretők és újabb férjek ígézetében.

Erzsébet azonban sem Katalint nem azért küldte vagy engedte annak idején Magyarországra, illetve Erdélybe, mert boldogságot keresett neki, sem Henriettát nem a jó házasság reményében jelölte ki Rákóczi Zsigmond menyasszonyának. Katalin szerepe az volt, hogy a házasság kötelékével is a nyugati szövetségesekhez kösse a Habsburg hatalom keleti ellenségét a harmincéves háború folyamán. Henriettának közvetlenül a hosszúra nyúlt háború lezárása után kellett jönnie, amikor – újabb nagy vállalkozás reményében – Zsigmond felbecsülhetetlenül értékes szövetséges lehetett. Házassággal kívánták őt magukhoz kötni a Brandenburg körül gyülekező hatalmak.

Ezért jött Henrietta a magyarországi idegen világba, hol még csak a beszédét sem értették, és Comeniuson kívül nem ismert senkit. A tudós-politikus viszont talán rá is ruházott valamit abból a szinte rajongó szeretetből, amit a szülei iránt érzett és tanúsított. Comenius ott volt annak idején Frigyes prágai koronázásán, majd többször felkereste az emigrációban élő uralkodói családot. Patakon bizonyosan szeretettel fogadta Henriettát. A menyasszony pedig örülhetett annak, hogy ha már a vőlegényét nem ismerte korábban, legalább az eskető lelkész ismerős.

A vőlegényt, Rákóczi Zsigmondot Henrietta idegensége nyilván nem zavarta; a távoli menyasszonnyal kötendő házasság az ő legszemélyesebb ötlete volt. Előzőleg Kemény János és a család más bizalmasai Lupu moldvai vajda Irén lányát szemelték ki neki. Zsigmond azonban – Irén festett arcára hivatkozva – elvetette a tervüket. Elvetette vele a keleti szövetkezés gondolatát is. Éppen úgy nem volt

hajlandó a vajdaságok irányában lépni, ahogyan a lengyelországi Rákóczi-párttal még az apja idején kiépített kapcsolatokat felszámolta. I. Rákóczi György annak idején Zsigmond lengyel királysága ügyében járatott követeket Európa-szerte. Maga a fiatal politikus – ahogyan apja halálával az önálló cselekvés lehetősége rászállt – a Nyugat felé fordult.

Bethlen Gábor rokonaitól kért menyasszonyt még 1649 tavaszán. A nemzetközi politikában a nagy fejedelem nyomdokaiba kívánt lépni, bár itthon a Bethlenétől eltérő utat követett. Zsigmond az egész magyarországi politizáló közvéleményt elképesztette akkor, amikor az 1649-i országgyűlésen követi a katolikus nádorjelölt, Pálffy Pál érdekében léptek fel. A mindenkinek váratlan esemény Rákóczi Zsigmond kifejezett utasítására történt, és az éppen adott politikai helyzet racionális felméréseinek következménye volt.

Zsigmond felismerte azt, hogy a magyarországi politikusokat már nem lehet a protestáns vallásszabadság jegyében mozgósítani. Bethlen Gábor idején, amikor földesúr és jobbágy még egyaránt valamelyik protestáns felekezet tagja volt, a vallásszabadság védelme a katolikus uralkodó ellen jelzett riadót. Azóta azonban az urak túlnyomóan nagy többsége katolizált, úgyhogy a protestantizmus védelmében – bárki tette is – voltaképpen ellenük lépett fel. Emiatt a változás miatt volt I. Rákóczi György harca a magyarországi Habsburg uralom ellen eredménytelen: soha, az események semmilyen alakulása mellett sem merült fel az, hogy királlyá válasszák őt, ahogyan valamikor Bethlen Gábort.

Zsigmond részt vett apja harcaiban, és érzékelte az urak idegenkedését. A nagy református fejedelem fia és az éppen uralkodó református fejedelem öccse azonban az urak katolizálásán nem habododott fel, nem beszélt hitehagyásról vagy árulásról, hanem egyszerűen tudomásul vette a tényeket. Tudomásul vette őket és alkalmazkodott hozzájuk: minthogy a vezető politikusok katolikusok voltak, a katolikusokhoz közeledett. Ha majd „az ausztriai iugumot” kivethetjük nyakunkból, a vallás dolgában azt tehetjük, amit akarunk, írta nem sokkal az esküvő után bátyjának, II. Rákóczi Györgynek.²

A nemzeti királyság visszaállítása érdekében engedte tehát Zsigmond második helyre a vallásügyet. Álláspontja logikus és könnyen megmagyarázható, mégis ő volt – hosszú időt számítva – az egyetlen magyar politikai vezér, aki mintegy szekulárisan, a religió dolgának bekapcsolása nélkül politizált. És igaza volt, mert a királyságbeli politika vezető pártja melléje állt. Ezt a pártot Esterházy Miklós nádor még voltaképpen I. Rákóczi Györggyel szemben hozta létre, és a királyságbeli politika legnagyobb szabású változása a 17. század folyamán az volt, hogy a párt – Pálffy Pál vezetése alatt – Rákóczi Zsigmond támogatójává vált.

Zsigmond politikai elképzeléseinek az ő részvételükkel itthon sok rokonszenvezője és nagy híre volt. Eljutott a társadalom legszélesebb rétegeiig, egészen a lednicei próféta, Drabik Miklós látomásaihoz. Ez a Drabik a csehországi felkelés bukása után Magyarországra menekült cseh és morva testvér-együlekezetek egyik lelkésze volt. Beteg szelleme a saját és a körülötte élők reményeit alakította isteni látomásokká. A betegség természete mutatja, hogy állandóan ezekről beszélt. Előbb I. Rákóczi Györgytől, majd hosszú ideig Rákóczi Zsigmondtól várták a szabadulást azok, akik a nagypolitika körén kívül, innen-onnan összeszedett értesülések alapján figyelték az események menetét.

Ezekhez az itthon széles körben élő reményekhez keresett Zsigmond Bethlen Gábor külföldi rokonainál támogatást. Ők Henriettát ajánlották, és Rákóczi Zsigmond elfogadta a döntésüket. Henrietta egyik nővére helyesen állapította meg, hogy „az erdélyi herceg” semmi mást nem akar, csak kapcsolatokat.

Közelebbit a leendő menyasszonyról Zsigmond Comeniustól hallhatott. A tudós-politikus Patakon járt 1650 tavaszán, még azelőtt, hogy a Nagy Választó döntése a házasság ügyében megszületett. Nyilván beszélt Henriettáról, mint ahogyan tájékoztatta – ez bizonyos – Zsigmondról a leendő külföldi rokonokat. Így aztán, amikor az esküvőre végül is sor került, természetes lehetett volna az, hogy Comenius eskesse a fiatalokat. Rajta keresztül húzódott közöttük a menyasszony Patakra jövetele előtt az egyetlen személyes kapcsolat.

Comenius lelkészi szolgálata azonban Patakon nem volt természetes. Inkább merész kihívásnak kellett tekinteni III. Ferdinánddal szemben, mert Comeniust a császári megtorlás űzte ki hazájából a csehországi felkelés bukása után. Azóta emigrációban élt Európa különböző részein, és mindenki tudta, hogy – bármennyit foglalkozik is pedagógiával – törekvései középpontjában a Habsburg-ház bukása és hazája függetlenségének visszaszerzése áll.

Patakra is a Zsigmond szándékairól érkező hírek vonzották. Először – 1650 májusában – váratlanul érkezett. Lórántffy Zsuzsanna, aki akkor Zsigmonddal együtt Sárospatakon lakott, megörült neki,

mert a Kollégium éppen folyó átszervezésében remélt Comeniustól tanácsokat. Majd hosszabb itt tartózkodásra hívta meg, és a nagy tudós-politikus alig öt hónap múlva, 1650 októberében – egész családjával, valamint kíséretével együtt – Lengyelországból Patakra költözött.

Comenius ideköltözését úgy szokták tárgyalni, mintha Lóránffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond már-már erőszakos, hosszas unszolására következett volna be. Ilyen színben tüntette fel a dolgot maga Comenius is, holott a fejedelemszony levelei másról tanúskodnak,³ és hosszas könyörgésre a májusban tett első látogatás és október között nem is volt idő. Mindent összevetve úgy tűnik, Comenius patrónusa, a svéd iparmágnás de Geer körül kell a félrevezető kijelentések magyarázatát keresni. Egyelőre csak az bizonyos, hogy Comenius Rákócziék minden könyörgése nélkül, a májusi váratlan látogatás után feltűnő gyorsasággal visszajött. Akkor már a házasság ügye gyakorlatilag eldőlt: Henrietta szeptemberben írta azt a levelet, ami szerint rokonai szolgálatában kész hozzámenni Rákóczi Zsigmondhoz.

Comeniusban Zsigmondék esküvője régi emlékeket ébresztett fel. Henrietta szüleinek 1613-ban volt menyegzőjére emlékeztette őt. A fiatalon is politikai vezérnek számító választófejedelem és az angol királylány nászünnepe annak idején Londonban kezdődtek, majd lassú, díszes menetben végigvonultak fél Európán egészen Heidelbergig, ahol Frigyes székhelye volt. A fiatal párt mindenütt színjátékok, szimbolikus építmények, szobrok köszöntötték. Valamennyi a pápaság és vele a Habsburg-ház küszöbön álló bukását ünnepelte. A beavatottak számára az egésznek titokzatos, rózsakeresztes jellege volt.

Comenius heidelbergi diákként nézhette végig Frigyesék érkezését; talán akkor támadt fel benne a csodálat a nála néhány évvel fiatalabb politikus iránt. De bizonyosan heidelbergi diákként szerzett tudomást arról, hogy állítólag titkos társaság, rózsakeresztes szövetség alakult a világ megjobbítására, ami gyakorlatilag Róma és a Habsburg-ház bukását hirdeti. Azóta várta – újra meg újra csalódottan – a döntő változást. Most Henrietta és Zsigmond személyéhez kapcsolta a reményt.

„Az esküvői ünnepség alkalmat ad arra, hogy összejöjjenek azok a hősök, akik a Hősi, világjobbító és boldog és Jezsuitapusztító Társaságot (ahogyan 32 évvel ezelőtt esküvel fogadták és tanácskozásokon elhatározták) létrehozhatják, sőt inkább elkezdhetik a Te vezetésed alatt”, írta Comenius Zsigmondnak a rózsakeresztesekre célozva világosan.⁴ A kijelentés konkrét értelme viszont éppen olyan titokzatos, ahogyan Comenius politikai várakozásairól rendszerint nyilatkozott.

A hagyományos vélemény szerint politikai aktivitásra kívánta rávenni Zsigmondot, aki a cselekvéstől visszariadt. A valóságos tények viszont azt mutatják, hogy a fiatal politikus apja halála után szinte azonnal, már 1649-ben fellépett mind itthon, mind a nemzetközi politika színpadán. Már megvoltak mind a magyarországi vezető párttal, mind Bethlen Gábor külföldi rokonaival a kapcsolatai, amikor Comenius először Patakra jött. Nem tudjuk, miről tárgyalt a fiatal és az idős politikus, de úgy látszik, kölcsönös bizalom ébredt bennük egymás iránt.

Comenius pedig nem rábeszél, hanem két Patakon fogalmazott iratában, a *Titkos beszéd* és a *Titkosabb beszéd* címűben (*Sermo secretus Nathanis ad Davidem* és *Sermo secretior...*) a nála megszokott, szimbolikus, kiliasztikus formába öntötte Zsigmond szándékait.

A nagy tervekből azonban nem valósult meg semmi. Csak Henrietta lett boldog feleség. Anyósával megkedvelték egymást és férjéről ezt írta haza: „Ha van egyáltalán hibája, az az, hogy engem túlságosan szeret.”⁵ Nem élvezhette azonban sokáig a váratlan boldogságot. Alig három hónappal az esküvő után meghalt.

Zsigmondnak még négy hónap adatott. Ezt az időt lázas tevékenységben, főként hazai kapcsolatait építve töltötte el. 1651 októberében Pálffy nádor megüzente neki, hogy a Habsburg uralom elleni szándékát kész fegyverrel is támogatni. Ugyanakkor jött Patakra Krisztina királynő bizalmasa, Bengt Skytte, aki a nyugati protestánsok Henrietta halála után is élő érdeklődéséről biztosította Zsigmondot. Úgy látszott, minden rendben van és a nemzetközi összefogás a küszöbön áll, amikor Rákóczi Zsigmond – 1652. február 4-én – meghalt.

Comenius maradt. Szerette Patakot. Egy II. Rákóczi Györgyhez intézett munkájában, a *Nemzet boldogságában* (*Gentis felicitas*) erős szavakkal ostorozta ugyan a magyarországi állapotokat, de úgy viselkedett, mint aki jól érzi magát. Részt vett a pataki gyülekezet életében, a lelkészek vitáiban. Jó közérzetét mégis leginkább az mutatja, hogy fontos műveket alkotott meg itt. A Kollégiumban folytatott tevékenysége és munkái nyomán a magyarországi művelődéstörténet egyik fontos fejezete bontakozott ki.

Nem tévesztette azonban szeme elől a magyarországi politikát sem. Tudott arról, hogy Pálffy nádortól, aki Zsigmond halála után kibékült a kormányzattal, a katolikus urak pártjának vezetését a költő és hadvezér Zrínyi Miklós vette át. Tudott e politikusi kör II. Rákóczi Györgyre forduló érdeklődéséről. Tájékozottságának sajátos tanújelét adta: jegyzeteket készített Drabik még sokáig folytatódó látomásaihoz. Ők egyébként Drabikkal régóta, gyermekkorukból ismerték egymást, és a látnok 1643 óta rendszeresen elküldte Comeniusnak a látomások leírását. A tudós-politikus Magyarországra jövetelében talán ezeknek is szerepük volt, de bizonyosan hatni kívánt velük a nemzetközi politikai közvéleményre, amikor *Lux in tenebris*, vagyis *Fény a sötétségben* címmel kiadta őket.

A kiadásra Comenius 1657-ben kerített sort, amikor II. Rákóczi György Lengyelországban folytatótt hadjáratot. A tudós-politikus akkor megint remélt, azt várta, hogy az erdélyi fejedelem svéd szövetséggel folyó lengyel háborújából Habsburg-ellenes nagy vállalkozás bontakozik ki. A szimbólumok nyelvén szólva: végre megvalósulnak Drabik jóslatai. Ez a fordulat azonban nem volt ott a történelem adta lehetőségek között. A fejedelemnek csúfos kudarc után kellett hazavonulnia. Serege tatár fogságba esett. A hadjárat miatt feldühödött török pedig módszeresen elpusztította Erdélyt.

Comenius II. Rákóczi György hadjáratát eredetileg teljes szívvel helyeselte. Már 1654 nyarán visszatért ugyan Patakról száműzetése régi otthonába, a lengyelországi Lissába, de élénken figyelte a Magyarországról érkező híreket, majd a lengyel háború eseményeit. Végül azonban maga is áldozattá vált. A háború, amelytől pedig olyan sokat remélt, elpusztította a házát, a könyveit. Családjával együtt menekült. Csak hosszas bolyongás után jutott el néhai patrónusa familiájához Amszterdamba. Ott élt egészen 1670 novemberében bekövetkezett haláláig.

Akkor már a Rákóczi-család régen elvesztette a szeme elől Comeniust. I. Rákóczi György figyelt fel rá annak idején; valamikor 1642 után meg is hívta Gyulafehérvárra tanítani. A tudós-politikus azonban sok más, nagyjából ugyanakkor esett meghívással együtt az övét is visszautasította. Arra hivatkozott, hogy patrónusa akaratából tankönyveket kell készítenie. Aztán megváltozott a helyzet: Comenius hívás és állítólag a patrónus tudta nélkül Patakra látogatott, majd – már meghívásra, de még mindig a patrónus engedélye nélkül – ide is költözött. Magyarországon vagy Magyarországról várt változást. Végül – sok kortárshoz hasonlóan – neki is csalódnia kellett a Rákócziakban. Nem tudjuk, levonta-e az eseményekből azt a következtetést, miszerint a nagy változás nem Zsigmond hirtelen halála vagy a fiatal fejedelem rossz helyzetfelismerése miatt maradt el, hanem azért, mert a Magyarországot, valamint Csehországot is magába foglaló térség önállósága a 17. század közepétájt – és még nagyon sokáig – kívül volt a történelem adta lehetőségeken.

JEGYZETEK

¹ Die Briefe der Kinder des Winterkönigs. Ed. K. Hauck. Neue Hedelberger Jahrbücher 1908. 43. o.

² Herceg Rákóczy Zsigmond levelezése. Kiad. Szilágyi S. Történelmi Tár 1891. 218–219. o.

³ A fejedelemasszony levelei ebben az ügyben: Jana Amosa Komenskeho korrespondence. Ed. A. Patera. Praga 1892. CXXXII., CXXXIII., CXXXVII.

⁴ Sermo secretus. Sermo secretior. Ed. M. Martinková. Johannis Amos Comenii Opera Omnia 13. Pragae 1974. 14–15. o.

⁵ Ld. 1. j. 65. o.

Comenius és a magyarok

Comenius életútjához, hatalmas életművéhez sok szállal kapcsolódnak magyar vonatkozások. Az első szállak szülőföldjéhez, a morva földhöz fűződnek. A dél-morvaországi területen található Nivnice, Comenius szülőhelye, valamint Komna és Uhersky Brod; Comenius családjának lakóhelyei levéltári anyagában a magyar vonatkozások szempontjából is értékes adatokra lelhetünk a család eredeti nevét illetően. Elsősorban azóta, amióta maga Comenius megbizonyította, hogy családját eredetileg *Szegesnek* hívták.

A lengyelországi Lesnóban egy templomi levéltári gyűjteményben megtalálták Comenius nagyon is személyes jellegű kéziratos feljegyzéseit, köztük *Clamores Elise* (Illés siralmi) című naplószerű írását. Itt olvasható az a rövid előszó, amelyet *a haza dolgainak megjobbításáról* (Panorthosia Patriae) című írásának bevezetőjeként vetett papírra. Ebben ezek az ajánló sorok találhatók: „Drága szülőhazámnak, Morvaországnak a morvák földje hú fiainak egyike ajánlja ezt a művet, Jan Amos Ko...” A teljes Komensky nevet azonban nem írta le, hanem két vastag vízszintes vonallal áthúzta a Ko szót, s ezt írta helyébe: *Szeges*, a nivnicei. A Comenius-kutatás szerte a világon hitelesnek tekintette ezt a comeniusi vallomást.

Mi magunk két fontos szempontra hívtuk fel a figyelmet. Először arra, hogy pontos választ tudunk adni azokra a bizonytalankodó kérdésekre, melyek pl. a Comenius életéről megírt munkák szövegrészleteiben is megfogalmazódtak.

„Über den Familiennamen tauchten Zweifel auf” (Kvacsala: J. A. Comenius, Leipzig–Wien, 1892). „Comeniusnak a legújabb időkig sem születési helye nincs megállapítva, s vezetéknévét teljes homány fedti” (Iványi Ede: Comenius J. A. élete, Bp., 1906).

Comenius első írásaiban valóban csak ezeket a megnevezéseket használja: *Johannes Amos Marcomanne Niwniczenus*, *Johannes Amos Niwanus Moravus*. Comenius tehát e megnevezésekben szülőfalujaként Nivnicét, szülőföldjeként a morva földet hitelesítette.

Másodszor, felhívtuk a figyelmet arra is, hogy éppen a Comenius és a magyarok témakör szempontjából nemcsak a Szeges családnév történetére vonatkozó levéltári adatok érdekelnek bennünket, hanem az is, hogy ezek az adatok Moravia mely részein találhatók, és milyen időpontokra utalnak. A család történetében nagy időbeli távlatot fognak át az *Elias Szeges* (1572), *Anna Szeges* (1559) megnevezések, továbbá *Jan Szeges* (1565), a nagyapa és *Martin Szeges* (1558), Comenius édesapjának életútjára vonatkozó levéltári adatok, melyek elsősorban Nivnice, Komna és Uhersky Brod levéltáraiban, protokolláris feljegyzéseiben kerültek elő.

A lakóhelyváltozások nem érdektelenek a comeniusi életút és névváltási folyamatok szempontjából: a Szeges eredeti családnév elhagyásának, megváltoztatásának háttéréről is tájékoztatnak. Amikor a nivnicei Szeges család elhagyja Nivnicét, és a szomszédos Komna helységbe költözik, új lakóhelyükön már a komnansky, komensky megkülönböztető jelző társult a Szeges névhez. Ez a folyamat felerősödött, amikor Comenius édesapja Uhersky Brodba költözött, s itt már a különböző levéltári adatok az akkori névadási szokás szerint a Szeges családot a Komnansky, Komensky néven emlegetik. Comenius tehát már ezt a nevet örökölte, s ezt latinosította a Comenius nevezetre.

Hogy a Szeges családnév történetére vonatkozó adatok nem „feltételezettek”, illetőleg „túlhangsúlyozottak”, ehhez szolgáltató tájékoztatást harmadik érvem. A Szeges név életútjára utaló ismeretanyag Moravia azon területéről nyújt adatokat, amelyek néhány helységét az *uhersky*, a *magyar* előtag minősíti: *Uhersky Ostroh* (Magyar sziget), Uhersky Brod (Magyar gázló, átkelőhely). S mindez nem véletlen. Ezen a területen, az úgynevezett határvégeken, határvédő telepeken a történeti körülményeknek megfelelően több magyar telepedett meg *szegekben*. A szeg szó fogalmi tartalma és használati értéke a „vég”, „határvég” árnyalatokra is utal. Comenius ősei ezekről a szegekről ragadványnévként kapták a *Szeges* megkülönböztető nevet.

A levéltári adatok és az urbáriumi feljegyzések tanúsága szerint a Szeges család tagjai szorgalmas szőlőművelők is voltak. Éppen ezzel kapcsolatban nem kerülhetem ki, hogy nagyon személyes

megjegyzéseket fűzzek a morva vidéken történő kutatásaimhoz, illetőleg a Szeges család lakóhelyeinek megejtően szép látványához. Annál is inkább, mert a Comenius sárospataki tartózkodásának táji keretet adó tokaj-hegyaljai és Patak-környéki szőlőhegyek látványa szülőföldjének gyermekkori élményeit is felidézhetette. Ez az élmény is színezte a Schola Ludus, a Patakon írt és előadott iskolai játékok azon szövegrészleteit, amelyekben a játszó deákok dicsérték a pataki táj szépségét. A nemes tokaji bort emlegető soraiban a szőlőművelő morva őseire való emlékezés is benne rejlik.

A Comenius és a magyarok témakört illetően értékes adatokat szolgáltatnak számunkra a magyar és a cseh névtudomány művelőinek kutatásai arról, hogy milyen alaktani, jelentéstani és névtörténeti tanulságok vonhatók le e kutatások nyomán, s főleg arról, hogy milyen helyet foglal el a Szeges családnév a magyar tulajdonnevek rendszerében a névadás indítéka és funkcióbeli megterhelése szempontjából. Erről már részben szóltunk, de érdemes a Szeges név élettörténetének vizsgálatát tágabb összefüggésekben is elvégezni. Az úgynevezett *onomasztikai* jellegű nyelvi jelenségek és tények különösen alkalmasak a még szélesebb körű összefüggések elemzésére. Néhány ilyen összefüggésről érdemes szólnunk. Még napjainkban is olvashatunk arról, hogy Comenius tudatában már elhomályosult a Szeges családnév emléke. Ennek ellentmond az a dokumentum, amelyet Kvacsala János jelentett meg 1902-ben. Ebben olvasható az a feljegyzés, amelyben Comenius 1647-ben felsorolja azoknak az exulánsoknak a nevét, akiknek segínyt utalt át. Comenius – ez sem lehet véletlen mozzanat – az „in Hungariam missum” exulánsok között az első helyen Andreas Szeges, tehát Szeges András nevét említi. Elképzelhetetlen, hogy amikor a Szeges nevet leírta, ne tudott volna őseinek eredeti családi nevééről, a Szeges névről.

Azt sem tartjuk csak retorikai fogásnak, szónoki fordulatsíknak, hogy Comenius a lelki rezdülések titkos csatornáin keresztül szűrve pataki bemutatkozó beszédében mégiscsak gondolt Szeges őseire, amikor ezzel a bensőségesen meleg megszólítással tiszteli meg hallgatóságát: *Dilecti mei Hungarici*. Ezeket a megszólítási formákat is használja: *O, mi Hungari, dilecta Hungara gens*. (Kedves magyarjaim. Ó, én magyarjaim, kedves magyar nemzetem.)

A még tágabb *onomasztikai* összefüggések szempontjából értékesek azon adatok is, amelyek arról bizonykodnak, hogy Comeniusnak pataki működése előtt is voltak magyar kapcsolatai. Érdemes lenne e kapcsolatokat alaposabban megvizsgálni. Arról is tudunk, hogy az 1640-es évektől kezdve több magyar tanítványa volt. Geleji Katona István I. Rákóczi Györgyhez írt leveléből ismerjük, hogy az egyik tanítvány Veresegyházi János. A tágabb *onomasztikai*, illetőleg *onomasztológiai* összefüggésekben tartjuk természetes jelenségnek, hogy Comenius már hazánkba jövétele előtt foglalkozott tudományos igénnyel a magyar nyelvvel, főleg nyelvünk nyelvtani szerkezetével.

A *Methodus Linguarum Novissima* címmel 1648-ban megjelent munkájában több olyan ismertetést közöl és értelmez a magyar nyelv jellegzetes sajátosságairól, amelyekkel hozzájárult nyelvünk grammatikailizálásának fejlődéséhez. A magyar szótári és nyelvtani irodalmat is tanulmányozta. Erre külön hivatkozik Szenczi Molnár Albertre való utalásával. Természetesen a felvázolt tágabb névtani összefüggések is szerepet játszottak abban, hogy Comenius 58 évesen elfogadta Lorántffy Zsuzsánna és Rákóczi Zsigmond meghívását a pataki iskola megjobbítását célzó feladatok teljesítésére. Az 1650–1654-es évek során életének talán munkában és sikerekben leggazdagabb idejét élte meg Sárospatakon. Nagy igazságot fogalmaz meg Eötvös Loránd, amikor azt állítja, hogy Comenius magyarországi, pataki életművével és pedagógiai gyakorlatával „a magyarnak magyar iskolát segített megalapítani” már azzal is, hogy korszerű tankönyveket adott a tanárok és a tanulók kezébe. Ezek a tankönyvek *magyar nyelvíséggel* a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetében is úttörő alkotások. De abban is, hogy az ismereteket, a nyelvi formálást azokhoz a követelményekhez szabták, hogy igaz s az életre *hasznos* ismereteket közvetítsenek, s ne csak a *memória* képességét eddék, hanem az *önálló gondolkodásra*, az *értelmes és helyes nyelvhasználatra* nevelés feladatát is vállalják, s az ismeretek értelmes elemzésére is megtanítsák az ifjúságot. Pataki tankönyvei, a *Vestibulum*, a *Janua*, az *Orbis Pictus* még ma is példamutató alkotások. A pataki Janua különösen kitűnik abban, hogy a tanulók egyéni szókincsének bővítését is vállalta a rokonértelmű szavak sorjáztatásával: *A részegek, a borosak, a borcsiszárok, az ittasak, a nagyihatók oktan dűhkösködnék, garázdálkodnak, tántorognak, hákognak, bőfögnek, turhaskodnak, pöknek, okádnak, poszognak*. Comenius pataki magyar segítői, nem véletlen, több bodrogi, tokaj-hegyaljai tájszónak is szerepet szántak a tankönyvek szóhasználatában: *osztó* (táncosztó), *kazup*, *kóbor* (szíronyból font kosarak), *kopcsil* (lehánt), *megpallja* (megszórja), *guggolás* (mérges megcsúfolás), *hatakos* (hasas), *bolhapohár* (vacsora utáni pohár) stb.

Külön ki kell emelnünk, hogy a Patakon megalkotott Orbis Pictus könyvét 1653-ban Lucidarium címmel a pataki nyomdában is megpróbálta megjelentetni. Sajnos, csak kis töredéke látott itt Patakon napvilágot. A töredékek lapjai közötti képeken pataki vonatkozások nyomai találhatók. Az Invitatio illusztrációján a pataki kollégium egykorú alakját formálhatták szemléltető rajzzá. Az Ignis fejezethez társított rajzban a pataki várkastély Comenius korabeli formáját sejtethjük. Az Orbis Pictus illusztrációival is úttörő alkotás. Elsősorban abban, hogy a nyelvi és képi jelrendszerek közlő értékének együttes hatástényezőivel nevelte az ifjakat arra, hogy vizuális műveltségük finomodjék, s ne csak nézzék a látható világ és valóság tárgyait, jelenségeit, hanem *lássák* is azokat logikus és természetes összefüggésükben, fejlődésükben. Vizuális műveltségünk minőségének emelése érdekében a comeniusi örökséget jobban meg kellene becsülnünk.

Hogy Comenius hazánkban a merész oktatói-nevelői próbálkozások jegyében dolgozott, arról *Schola Ludus* című műve bizonyodik. Tanúskodik arról, hogy az *Iskolai Játék* comeniusi változata is alkalmat ad a szellemi restség lerázására, egyéni és közéleti kötelességvállalásaink tudatosítására, az emberi magatartásformák élethű bemutatására. Csak egy konkrét példát idézzünk meg ennek igazolására. Nem véletlen, hogy a hazai viszonyok görbetükrében éppen a *becsvágyók*, a *gazdagok*, a *szabadosan viselkedők*, a *féktelen*, az *élveteg* s a *kéjelgő* embertársak típusairól, továbbá az *iszákos férjről*, a *brutális apáról*, a *hűtlen feleségről*, a *hálátlan gyerekekről* festenek érzékletes képet a játszó deákok. A *Schola Ludus* utolsó fejezetében a nyelvi formálás szinte művészi színvonalat közelít. Különösen akkor, amikor a dolgozó emberek, a parasztok, a kézművesek jajveszékélő szájába adja Comenius háborúkat elítélő mondatait.

Hogy Comenius milyen alaposan ismerte a hazai társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat, arról győznek meg bennünket a *Gentis felicitas* (A nemzet boldogsága) című művében olvasható adatok és kritikai megjegyzések. E Patakon megírt művét Rákóczi Györgynek, Erdély fejedelmének ajánlja. Merész kritikával beszél a hazai, a magyar elmaradott viszonyokról: a *tudatlanság*, a *műveletlenség*, a *restség* hátrányos szerepéről. Teszi ezt azért, mert a szeretett magyar népet a szorgalmas és művelt nemzetek sorában szeretné látni. Ezért annyira merész, de ugyanakkor hiteles kritikája.

Mennyire előremutatónak bizonyult ez a kritikai magatartás, ezt tanúsítja a következő szövegrészlet: „Amíg egyeseknek csak az a feladata, hogy pádimentumot taposson, az agarakkal nyulakat és farkasokat hajhásszon, dohányozzon és kávézzon, a különféle tál ételekkel kirakott hosszú asztalok mellett vendégeskedjék, s minden szemérem nélkül rút, ocsmány dolgokat fecsegen, függő és rengő nyoszolyákon heverjen, addig vannak sokan olyanok, akik méltán panaszkodnak, hogy nagy szükséggel küszködnek, s méltán vádaskodnak, hogy az ő rajtok uralkodók semmi egyebet nem akarnak, hanem csak az ő verejtéköket inni, őket úzni és kergetni, elannyira, hogy ő belőlök véres verejték folyik, tenyerök hólyagos, az ütések helye kék.” A Bánk bán Tiborcának keserű panasza hallik ki óhatatlanul ezekből a comeniusi mondatokból.

A Sárospatakot elhagyó Comenius Búcsúbeszédében népünk és nemzetünk sorsáért aggódó gondolatokat is megfogalmaz akkor, amikor arra figyelmezteti hallgatóságát, a tanárokat és az ifjúságot egyaránt, hogy feladatuknak tekintsék a „csömörnek az elmékből való kiűzését, az iskolai taposómalomnak értelmet és akaratot kiművelő, erősítő *műhelyé* fejlesztését, hogy legyenek a magyar ifjak pallérozott, művelt emberek, a nép és a nemzet boldogulásáért dolgozó polgárok”. Nem véletlen, hogy Comenius külön is köszöntötte a tanulóifjúságot e szavakkal: „Köszöntelek benneteket, nem mint tanítványaimat, de mint az igazságnak, a világosságnak velem együtt tanulóit, köszöntöm bennük a *műveletlenség* leverőit.”

Comenius Patakra kerülésének ideje óta, 1650-től távozásának évéig, 1654-ig gyarapította oktató-nevelő munkájának tapasztalatait. A későbbi években megfogalmazott *De Rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica* fejezeteiben tanulmányozható elméleti, filológiai elgondolásainak kiérlelésében is meghatározó szerepet játszottak a sárospataki munkálkodás évei. Comenius életművében ugyanis sajátos fejlődésen mentek át a comeniusi pedagógiai elvek, nézetek és gyakorlati tapasztalatok az elméleti, a filológiai összefüggéseket megvilágító elgondolásokkal együtt. Ebből a szempontból a pataki évek értékes eligazítást nyújtanak számunkra. A filológus Comenius a nyelvészeti, nyelvelméleti kérdések iránti elméleti érzékenységét finomította, gazdagította például abban, hogy a magyar nyelvű környezettel való mindennapi érintkezése útján jobban megismerhette nyelvünk eredeti sajátosságait, nyelvtani rendszerét, szókészletbeli gazdagságát, s azt a tényt, hogy az

egyes nemzeti nyelvek, s köztük a magyar nyelv is méltó társa a nemzetközileg elismert és tanítási nyelvül elfogadott latin nyelvnek.

Ezzel bezárul az a kör, amely Comenius és a magyarok téma felvetését illető ismeretanyagot magában foglalja. Azt a tanulságot kínálja a mai Comenius-kutatás számára, hogy Comeniusnak a magyarokkal való sajátos kapcsolatát mindkét fél számára hasznosnak ítéldhetjük, és a teljes comeniusi életmű értékes részének tekinthetjük.

7. HÖRCSIK RICHÁRD:

Comenius és Sárospatak

Comenius 1650 májusában utazott Sárospatakra, hogy előzetesen megtárgyalja meghívóival, a fejedelemasszonnyal és fiával, Zsigmonddal, valamint Tolnai Dali Jánossal az iskola újjászervezését. Nyilván a Magyarországon töltött 8 nap alatt tájékozódott mindenről, a fejedelmi család gazdagságáról, a kollégiumban lévő állapotokról, és egyáltalán megismerkedett a várossal. Erről így számolt be Comenius:

„Éppen elhatároztam, hogy az eddig folytatott tanításügyi dolgaimtól megpihelve s ama mellékes dolgoknak búcsút mondva, a komolyabb dolgokhoz térek vissza, amikor íme Magyarországról mind a teológusoktól, mind a fenséges Rákóczi Zsigmond úrtól (úgy a saját, mint fenséges anyjának, az erdélyi fejedelem özvegyének nevében írt) leveleket megkaptam, amelyekben megbeszélésre s az iskolák megújításáról való tervem közlésére szeretettel hívnak. Híveim bejegyzésével, sőt megbízásából, kik még küldenek is, elmentem, főleg azért, mert mikor annyi szétszórtan élő, a fenséges fejedelem városaiban száműzött morva társunkat védi őfensége jóindulatának jóságos árnyéka, méltatlannak látszott előttem hálánkat, ha valami mód adódik rá, ismét ki nem mutatnom.

Tehát Patakra mentem 1650. május havában s innen őfenségeikkel Tokajba. Itt néhány napi megbeszélés után azt kívánták tőlem, hogy valamit foglaljak írásba, hogyan lehetne a pataki tartományi iskolát a pansophia törvényei szerint (mert már látták és olvasták az addigi kiadottakat) a lehető legjobb rendbe hozni. Tehát a következő iratot csináltam: „A nemes pataki iskola eszméje”.²

A megbeszélés után Comenius visszautazott és hosszas gondolkodás után elfogadta a meghívást. 1650 novemberében érkezett meg Sárospatakra. Még abban a hónapban, 24-én megtartotta beköszöntő beszédét a kollégium nagy auditóriumában, az emberi értelem kiműveléséről beszélt.

Mielőtt azt vizsgálnánk meg, hogy Comenius miért fogadta el a hívó szót, feltétlenül fontos egy pillantást vetnünk: hová is érkezett Comenius! Mert ez önmagában is egy lényeges válasz az előző kérdésre. Hogyan nézett ki Sárospatak? Milyen politikai és gazdasági jelentőséggel bírt a Rákócziak révén a város? S végül, milyen volt maga a kollégium, Comenius négy éven át mindennapos munkahelye?

A VÁROS

Sárospatak fekvése mind politikailag, mind gazdaságilag igen kedvező volt. A város a felsőtiszavidék azon pontján (folyosóján) feküdt, amely a 17. században a hódoltsági terület, a királyi Magyarország és Erdély közé ékelődött be. A felsőtiszavidék, ahová Patak is tartozott, sajátos történeti fejlődés következtében a magyarországi gazdasági fejlődés legfontosabb területe volt a 17. században. Az elmúlt 15. század második felétől az itteni mezőgazdasági áruterelésben olyan előrehaladás következett be, hogy a terület társadalmában egyes rétegeknél a polgárosodás tendenciáit figyelhetjük meg. Patak a tájegység középpontjában feküdt, félúton Erdély és Lengyelország között. Gazdasági súlyát nagyban növelte a környékbeli gabona-, bőr- és szarvasmarhakereskedelem, és főleg az igen keresett bora. Mindezt megpecsételte, illetve megerősítette a Rákóczi-család azzal a ténnyel, hogy Patakot a magyarországi birtokaik gazdasági központjává tette.

A gazdasági megerősődéssel és a fejlettebb társadalmi szerkezettel együtt nőtt a 17. század első felétől a felsőtiszavidék és benne Patak politikai jelentősége, elsősorban az országos, sőt európai terveket szövő Rákóczi-család jóvoltából. Az országban lassan kibontakozó Habsburg-ellenes politika szimbólumává lett Sárospatak.

Maga a város inkább falusias jellegű volt. Ahogyan ő is megjegyezte, utcáin sok a sár és a faviskó.³ Lakossága alig haladta túl az ezret.

A KOLLÉGIUM

Comenius számára azonban fontosabb volt a város kollégiumának az állapota, mint a város maga. Már Comenius idejövetele előtt 1620-tól állandó reformok színtere az iskola. Comenius meg is jegyzi: „... az egyházak ez országban való reformálásának már a kezdete óta nagyfényű és Magyarorszáig igazhitű iskolái közt elsőrendű...”⁴

A kísérletek közül kiemelkedik Tolnai Dali János 1640–41-es reformja, mindenekelőtt a felső tagozat, a papi-tanítói képzés tananyagában. Kiselejtezte a tananyagból a skolasztikus filozófia tanítását, elhagyta az ortodox tankönyveket. Amesiusnak, az angol puritánus ideológia vezetőjének műveit hozta be. Munkáját ekkor nem sikerült befejeznie, mert kálvinista-ortodox szellemű ellenfelei menesztették I. Rákóczi György segítségével a rektori székéből. De nem hosszú időre. A pataki kollégium újabb puritánus reformkísérleteknek és egyben egyházpolitikai harcoknak nézett elébe, amikor a fejedelem halálát követően Tolnai Dali visszatérhetett az iskola élére.

A pataki iskolareformot tehát nem lehetett elodázní. A kérdés csak az volt, hogy az egymással szemben álló erők közül kik fogják végrehajtani ezt a reformot. Rákóczi Zsigmond és édesanyja védelme alatt Tolnai Dali János és Medgyesi Pál vezetésével a puritánusok, vagy a Veréczi Ferenc mögött felsorakozó, a tiszántúli és erdélyi püspöktől és II. Rákóczi Györgytől is támogatott, ortodox prédikátorok.⁵

Comenius Patakra érkezésekor tehát jelentős erők feszültek egymással szemben a kollégiumban is. Comenius 1650 májusi „villámlátogatása” során bizonyára meggyőződött erről. S meggyőződhetett a kollégiumban lévő állapotokról is, amit nemhogy lebecsült volna, hanem elismert. Mert ez volt az egyik ok, amiért Patakra jött. Erről így ír: „... a dolgoknak bizonyos kezdete már éppen megvan itt, ... a hely alkalmassága csalogat minket... A kezdet megvan, mert iskolánknak épp a kollégiuma annyi kamrával van már felszerelve, hogy százat, meg százat befogad s az a szokás, hogy minden tanulni vágyó nemes és plebeius itt együtt lakik (a német iskolák szokása szerint), már behozatott. A helynek ez ügy számára igen kedvező alkalmassága is megvan...”⁶

AMIÉRT JÖTT COMENIUS

Comenius 1650-ben már 58 éves volt. Amikor megkapta a fejedelmi hívólevelet, „tudjuk, hogy nem örömet jött Patakra, törődöttnek érezte magát a hosszú úthoz”.⁷ Mégis vállalta a feladatot! Mi készítette Comeniust arra, hogy eleget tegyen a kérés szónak? Bizonyos politikai körülmények, aztán pedagógiai célok és nem utolsósorban személyes vonatkozások játszottak közre. Erről többek között így ír Comenius: „Bizony az én gondolataim és másoknak rólam való tervei már néhány év óta másfelé voltak irányítva. Ám egészen másképpen rendezte lépteimet az, aki mindeneket irányít. Távoltarva nyugattól és északtól, hozzátok, keletre jönni parancsolt. Ugyanis Erdély méltóságos fejedelménője s a magyarországi részek úrnője, Lorántffy Zsuzsánna, Isten dicsőségének előbbrevitelében nemes lelke szerint ezt a pataki gimnáziumot ... nagyobbá és jobbá akarván tenni, ez oly szent és magas dologban való tanácskozássra, háromszor ismételt kegyes levelével, engemet is kegyesen méltóztatott kihívni. Én pedig nem tudtam ellenállni az oly isteni hívásnak (melynek isteni voltát tudták azok, akiknek akaratát s megegyezését keresnem fontos volt s engem is saját bensőmben rendkívüli ösztönzéssel figyelmeztetni akart az Isten); sőt egyidőre idejövén, meg fogom próbálni, hogy csekélységem által mit akart művelni jobbjá, akinek szokása munkáihoz a világ előtti megvehető eszközöket felhasználni.”⁸

I. A politikai tényezők között elsőben is Drábik jóslatait kell számbavenni. Comenius egész életében hitt a chiliasztikus jóslatokban, de korábban ezek következtetéseit nem vonatkoztatta személyére. Most azonban, hogy túl volt már sok-sok megpróbáltatáson és csalódáson, szívesen látta maga előtt azokat a vígaszokat, amiket a misztikus jóslatok ígértek.

A Lednicén élő Drábik Miklós, akinek 1643 óta voltak látomásai, felszólította Comeniust, hogy terjessze és magyarázza vízióit. Kovács Endre írja: „Drábik egyenes hatását kell látnunk abban, hogy Comenius rászánta magát a magyarországi letelepedésre.”⁹

Drábik látomásai és jóslatai természetesen összefüggtek a cseh emigrációnak a Rákócziak Habsburg-ellenes hivatásába vetett meggyőződésével, amint ezt „virágnyelven” Comenius el is mondja Rákóczi Zsigmondnak a „Nátán bizalmas beszéde Dávidnak” című munkájában.¹⁰

Comenius számára jelentős vonzó tényező volt a városban és környékén korábban letelepedett „anabaptisták”. Hiszen neki mint a testvérek püspökének vállalnia kellett a diaszpórában élő népe lelki gondozását. Ezt döntő érvként maga is említi, sőt idejövételének egyik kikötéseként említi. „Részemről kikötöm – írja –, hogy legyen szabad a ti terebélyes fátok árnyékában fészket rakni a mi égi madarainknak is, t.i. az égi bölcsesség növendékeinek, bármilyen kis számban az Isten kegyelme s a tietek ide bocsájtja őket; azaz az égi igazság tisztaságának az én szétszórt nemzetem s egyházam maradványaiban való megőrzéséért és az utódokra való kiterjesztéséért nekünk szabad legyen itt, az én felügyeletem s a másé alatt, a kegyesség iskoláját bírunk.”¹¹

Amikor Comenius Sárospatakra érkezett, itt már három éve mintegy kétszáz főnyi morva közösség élt, akiket még I. Rákóczi György feleségével egyetértésben telepített Patakra. Az 1647-es fejedelmi adománylevélben többek között a következőket olvashatjuk: „Bizonyos morva testvéreket (Fratres moravicos), akik a kétkezi, vagy a mechanikai mesterségekben igen jártas kézművesek vagyis mesterek, és az említett háborúk viszontagságai következtében otthonaikból elűzve Magyarországon szétszóródtak, családjaikkal együtt, Felső-Magyarországi birtokainkra behívtunk, és Sárospatak városunk közönségesen Hécének nevezett részén őket letelepítettük...”¹²

Talán Rákóczi György előtt Bethlen Gábor példája állt, aki már 1621-ben Erdélybe hívta Alvincra őket.

Comenius nemcsak a pataki, hanem a környékre betelepedett közösségeket is feltehetően gyakran látogatta.

Fontos politikai tényezőként kell megemlítenünk III. Rákóczi Zsigmond személyét, akitől a Drábik-féle jóslatok alapján Comenius a Habsburgok elleni harc megindítását várta. Ez a Habsburg-ellenes koncepció pedig belevágott a Rákócziak külpolitikai terveibe, jóllehet a harcra Comenius pataki tartózkodása idején nem került sor. 1650-ben Zsigmond házasságot kötött V. Frigyesnek, az utolsó cseh királynak a lányával, Henriettával. Ezzel kapcsolat létesült a pfalzi választófejedelem és a Rákócziak között, ami persze nyomban felszította a chiliasztikus látomásokban hívő Drábiknak és Comeniusnak a reményeit. Ebben a bizakodó hangulatban írta meg Comenius a Nátán-féle bizalmas beszédét. Ebben Nátán maga Comenius, az ifjú Dávid pedig Zsigmond herceg. Néhány idevágó részlet a műből:

„... a Te feladatod, Hősök virága, az, hogy nagy érdemeket szerez, és pedig hősi módon, mindazok előtt, akik most élnek...”

„... Nemzetedet megszabadítod az értelmi és erkölcsi barbárságtól, az Antikrisztus igájától és a török elnyomásától...”

Egyúttal a szomszédos népeknek: az osztrákoknak, morváknak, cseheknek, sziléziaiaknak, lengyeleknek, ruténeknek stb. szintén segítségére leszel, hogy a barbárság, a szolgaság és az antikrisztus ugyanazon igáját lerázzák.”

Még részletesebben megmagyarázva a 3. pont így hangzik:

„Legyen akaratod a szomszédos népek megsegítésére is; ezt kívánja Tőled a jóság természete, amely egészen megosztja magát másokkal... Mit kell hát akkor tennünk, amikor azt látjuk, hogy annyi szomszédos népnek nem szamarai és ökre, hanem maguk az emberek, Krisztus nyájából való bárányok bolyonganak szétszórtan, vagy sóhajtoznak elnyomottan? ... Mert bizony otthon sem lehetnek biztonságban azok, akik szomszédaik baját nyugodtan nézik, és nem segítik őket abban, hogy megszabaduljanak tőle. Ezért indított Dávid is háborút ellenséges szomszédai ellen, miután megszilárdította országa helyzetét, és végre ellenségeit legyőzve igazi békét, nyugalmat és biztonságot szerzett magának és Isten népének.”¹³

Comenius miután megismerte a pataki valós helyzetet, a fejedelemasszonnyal és fiával folytatott pataki és tokaji tárgyalásai után minden bizonnyal maga is ráébredt, illetve felismerte, hogy a Rákóczi-ház iskolareformjai mögött milyen fontos családi és politikai érdek húzódik meg. S ezek az érdekek valahol találkoztak Comenius érdekeivel.

„Természetesen a ti célotok az – írja Comenius –, hogy részletekről igazán nagyfényű iskolát nyitni lehessen, mely egyházatok nagyobb fénnel való megvilágítására s az egész nemzetnek a műveltség maradványaiból való kicsiszolására kiváló módon fog szolgálni. De arra is, hogy ezáltal a

nálatok először emelt ily iskola által magatoknak a világ nemzeteinél kitűnő nevet szerezzetek és a szomszédos nemzetek iránt, kik e fényre kétségtelenül idesereglenek majd, a lehető legjobb érdemet szerezzétek.”¹⁴

II. Comeniust nemcsak politikai megfontolások, hanem bizonyos pedagógiai elképzelések megvalósításának lehetőségei is Patakra irányították. Egyik Comenius-kutató sem felejt el hangsúlyozni a pataki négy esztendővel kapcsolatban, hogy „Sárospatak volt az a hely, ahol Komensky a legközelebb állt a gyakorlathoz, olyan közel, mint egykor Fulnekben, és később, amikor először volt Lesznóban. A sárospataki gyakorlatból vitte magával Amsterdamba az indíttatásokat, tapasztalatokat, jegyzeteket és még kész segédeszközöket is, a Lesznóban töltött harmadik időszak közvetítésével.”¹⁵

Comenius teljesen szabad kezet kapott a fejedelemszontól, hogy megvalósítsa mindazt, amit az „Idea scholae”-ban tervként előterjesztett számára. Éppen ezért „nem akarunk téged a poros iskola terhes munkáira elhívni – írja meghívólevelében Lorántffy Zsuzsanna –, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfaink, ennek a mi iskolánknak jelenlegi és jövőbeli előjárói, a rektorok és tanítók abban az óhajtott reformációban, minél előbbre haladjanak és a te utasításod szerint a tanulmányoknak keresett módszere ügyében fáradozva, neked gyönyörűséget szerezzenek.”¹⁶

Miután megismerkedett 1650 májusában a reformok helyszínével, igen alkalmasnak találta a „Rákóczi-Athenaeumot”, hogy megvalósítsa egyrészt a saját addig még csak elméletben leírt iskolarendszerét, másrészt pedig eleget tegyen a fejedelmi család kérésének. Nem véletlen, hogy a beköszöntő beszédében éppen azzal zárja székfoglalóját, hogy „e kegyes terveket miért leginkább e helyen, e városban és iskolában illik megvalósítani?”

Válaszai a következők:

„Éspedig először azért, mert itt tette le e kegyesség szegletkövét az ősök jámborsága, a nemzeti iskolának itt való alapításával, melyet méltóságos fejedelmeink (a napokban megboldogult szent emlékü fejedelmünknek és itt maradt méltóságos özvegyének) úri bőkezűsége új adományokkal erősített meg s már újból nagyobbra növelni készül. Könnyebb u. i. a már egyszer megalapozott épületre ráépíteni, amit a szükség még követel, mint teljesen új épület alapjait lerakni.

Aztán, mert ennek a ti iskolátoknak már alapításának kezdete óta a most folyó évben százados jubileuma lesz, amikor (mert az évfordulók végzetes ereje – ha ugyan van valami erő a dolgokban – jobbra vagy rosszabbra való változást kényszerít várni vagy legakább sejtetni) az okosság és kegyesség tiszte lesz arról gondoskodni, hogy a változás jobbra üssön ki.

Harmadszor: mivel az egész magyarországi igazhitű egyház már megszokta úgy tekinteni ezt a pataki iskolát, hogy többnyire innen vitték ki tanítóikat a többi iskolák, semmit sem gondolhatunk illendőbbnek, mint azt, hogy itt a lelki tehetségek ama kiművelőinek jól berendezett műhelyük legyen a saját kiképzésükre, hogy itt megtanulják, az iskolának hogyan legyenek nemcsak az élén, hanem hasznára is. Hogy itt, mondom, Bethel, az Isten háza legyen, ahol Éliásnak és Elizeusnak felügyelete alatt lakjanak a próféták fiai, mindenünnen ideseregelve. És hogy ez az iskola Isten iskolájának hírében legyen, amelyben az egy Isten legyen a tanító, mi pedig mind lábának zsámolyánál ülünk, hallgatva, hogy nekünk az Isten három könyvének: a természetnek, az írásnak és az ész vagy lelkiismeret belső könyvein kívül mást nem fejtegetnek. Ezekhez járul negyedik sorban még a hely kellemessége és az életre szükséges dolgok bősége. Ahol maga a név is jó jel. Potok ugyanis a szláv nemzetek minden nyelvén folyót jelent és a dolog úgy is van. Mert hiszen a Bodrog, e kellemes folyó, a víznek és a halaknak, a szomszédos hegyek nemes boroknak, a környező mezők a gabonának és nyájnak, az erdők pedig és a berkek a vadaknak és madaraknak roppant bőségét ontják.

Reméljük tehát, hogy itt a múzsáknak is nagyon kellemes székhelye lesz, bármily nagy számban tóduljanak ide a múzsafiak.

A város ugyan a sárosságáról kapta a Sárospatak nevet, de ez ne ártson semmit. Ezt a sárt a magasabb műveltség le fogja törölni és ha helyes a jóslatom, az utókor (ha talán a mi szemeink még nem is) az utcák sara helyett díszes kövezeteket fog látni és a faviskók helyett kőből építetteket...”¹⁷

Mindezekhez párosult a meglehetősen anyagi biztonság, amit a fejedelemszont ígért Comeniusnak: Comenius háromszor olyan fizetést kapott, mint egy átlag pataki tanár.

III. Végül szeretnék arra is rámutatni, hogy Comenius számára megfelelő atmoszférát biztosított a XVII. század derekának, a Rákócziak Sárospatakja. A puritán eszmékkel kapcsolatban a következőket jegyzi meg Újszászy Kálmán: „A puritánizmus kegyességi forma, de ezen túlmenően életforma is. Hogy mennyire így van, azt mutatja az is, hogy amit Tolnaiban annyira kifogásoltak ellenfelei: az modora, hangja, öltözete, prédikációinak tartama és tartalma, imádkozó életének meglehetősen újszerű és éppen ezért idegen jellege volt. Nos, ez a kegyességi forma mind bensejében, mind külső megnyilvánulásaiban, alapjaiban rokon azzal, amit Comenius a cseh testvérközösségben szívott magába. Igaz, hogy csak alapjaiban, mivel a puritán kegyesség magyar, közelebbről pataki változata ridegebb, keményebb és tartózkodóbb volt, mint azt talán nem is annyira a kegyességből folyóan, hanem inkább a politikai fáradalmaktól függően a chiliazmusig eljutott Comenius igényelte volna. Ha voltak nehézségek közte és a pataki puritanusok között, ezek éppen ebből adódtak. Tolnaiék, nemkülönben a fejedelemszökevény kegyességében az utópiák még elértek, de a rajongás, a politikai illúziót ekkoriban elveszítő Comenius reményeinek ez az utolsó horgonya, idegen maradt tőlük. A legtöbb keserűség és bántódás ezen a téren érte Comeniust Patakon! Ennek ellenére is hangsúlyozzuk, hogy ha a kegyesség comeniusi, azaz cseh-testvér és pataki puritánus praxisa között nem lett volna alapvető rokonság, sem ő nem bírta volna annyira idegen Patakot, sem őt nem tudták volna elhordozni...”¹⁸

AMIT ELVÉGZETT COMENIUS

Comenius pataki munkásságának eredményeivel a szakirodalomban már sokat foglalkoztak. Ezért itt csak rövid áttekintést szeretnék adni. Annál is inkább, mivel Comenius búcsúbeszédében maga foglalta össze – eléggé kritikus hangvételben – a négy pataki esztendő eredményeit.

Bevezetésképpen Comenius szavai elé csak néhány általános megjegyzés! A panszofikus iskolájának keretében eredetileg hét osztályt tervezett, de ezekből Patakon csak hármat sikerült felállítania. 1651. február 13-án a vestibularis, március 14-én a janualis, és 1652. január 10-én az atrialis (vagy rhetorikai) osztályokat. Mindegyik classis megnyitáskor hosszabb-rövidebb felavató beszédet tartott.

Amikor Comenius búcsút vett a pataki kollégiumtól, külső keretét tekintve a következőképpen alakult az iskola képe. A latin iskolai osztályokra való átmenetet szolgálta a rudimentalis osztály (Rozgonyi collaborator vezetésével). Erre épült a Vestibulum, a Janua és az Atrium osztálya, amelyeket egy Némethi nevű collaborator, illetőleg Veresegyházi Szentgyörgyi István és Szántai Mihály állandó tanárok tanítottak. Megmaradt továbbra is a régi típusú felső tagozat, amelyben filozófiát, logikát (Sztármáry István) és teológiát (Tolnai Dániel) adtak elő.

A tanítás tartamában döntő változás jött létre. Az alsó négy osztályban már nem egyszerűen a latin grammatika és retorika oktatása folyt, mint korábban, hanem latin nyelvvvel együtt párhuzamosan megtanították azt a matematikai, természettudományi és technikai, történelmi, társadalomtudományi és vallási tárgyú, sokoldalú panszofikus művelődési anyagot, amelyet Comenius tankönyvei: az Orbis Pictus, a Vestibulum, a Janua és az Atrium feldolgozott. A tanulóknak megfelelő mennyiségű tankönyv állt rendelkezésükre. A tanév beosztásában, az iskolai munka megszervezésében, az oktatás és nevelés módszereiben alapvetően érvényesültek Comenius pedagógiai alapelvei.

Comenius pataki tankönyvei – amiket az itteni nyomdában nyomtak ki, és amiket itt írt – a comeniusi életmű jelentős alkotásai voltak. A „Tirocinium” című könyvében az olvasás-, írástanítás alapvonalait és módszertanát írta le. A gondolat, a beszéd (a nyelv) és a cselekvés hármas egységében készült el a Vestibulum, a Janua, az Atrium és az Orbis Pictus.

Az Orbis Pictus (A látható világ) Comenius egyik legjelentősebb tankönyve, az első képes tankönyv volt ez. A modern értelemben vett oktatási, nevelési célzatú szemléltetés első próbálkozása, a sokoldalú és enciklopédikus képzés megvalósításának hatásos eszköze.

A Schola ludus is fontos alkotása volt, amiben az iskolai színpadi játékokat gyűjtötte össze. Pontosabban ezekben dialógusokba formált mondatok alapján közölte az ismeretanyagot. Comenius szerint ugyanis erre azért kell figyelmet szentelni az iskola életében, mert „a játék nemcsak a pihenést, s testet erősíti, hanem megővja, illetőleg visszaadja az elme elevenségét is.”¹⁹

JEGYZETEK

- ¹ Gulyás József: Bizonyosságok. Sárospatak, 1936. 13. o. Ugyanez megtalálható Kovács Endre: Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Budapest, 1970. 73. o.
- ² Kovács Endre i. m. 77–108. o.
- ³ Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről. Fordította: Gulyás József. Budapest, 1930. 23. o. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1930. évi 1–6. számából.
- ⁴ Comenius: A lelki tehetségek... i. m. 1. o.
- ⁵ Orosz Lajos: Comenius sárospataki iskolareformja. Pedagógiai Szemle, 1971. 4. szám. 302. o.
- ⁶ Gulyás József: Néhány Comenius-fordítás. Sárospatak, 1932. „Fontolgatás a Latiumnak a Tiberistől a Bodroghoz való átvitelére” 2. o.
- ⁷ Kovács Endre i. m. 35. o.
- ⁸ Comenius: A lelki tehetségek... i. m. 1–2. o.
- ⁹ Kovács Endre i. m. 36. o.
- ¹⁰ U. o. 206–224. o.
- ¹¹ Gulyás József: Bizonyosságok... i. m. 2. o.
- ¹² Román János: A habánok Sárospatakon. Sárospatak, 1951., valamint: Földes Éva: Comenius és az anabaptisták. Pedagógiai Szemle, 1971. 4. szám, 310. o.
- ¹³ Kovács Endre i. m. 210–213. o.
- ¹⁴ Gulyás József: Bizonyosságok... i. m. 2. o.
- ¹⁵ Jozef Brambora: Sárospatak Comenius életművében. Pedagógiai Szemle, 1958. 325. o.
- ¹⁶ Harsányi István: Lorántffy Zsuzsanna és Comenius kora. Sárospataki Református Lapok, 1942. 16. sz. 68. o.
- ¹⁷ Comenius: A lelki tehetségek... i. m. 23. o.
- ¹⁸ Újszászy Kálmán: Comenius és Sárospatak. Pedagógiai Szemle, 1958. 10. szám, 945. o.
- ¹⁹ Bakos József: Comenius sárospataki évei (1650–1654). A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest, 1981. 71. o.

Sárospatak Comenius korában

1958-ban „Comenius és Sárospatak” című tanulmányában a „magyar történelem kicsiny, de fénylő bolygója”-ként írt Patakról Újszászy Kálmán, aki többek között azt hangsúlyozta, hogy korántsem „nevelési sivataghoz” érkezett Comenius. Ez a megállapítása máig helytálló, megerősítést nyert a Comenius-kutatások eredményei által. A történeti, régészeti eredmények segítségével még árnyaltabb képet nyerhetünk a XVII. századi Patakról. Dolgozatunkban azokat a körülményeket vizsgáljuk, melyek meghatározták a pataki iskola Comenius-kori életét.

A szellemi központtá válás hosszú út, s alapjában az iskolázással szorosan összefügg, s mint tudjuk, ennek kezdetei a XIII. századra tehetőek. Patakon két koldulórendhez, a ferencesek és domonkosok működéséhez kapcsolható.¹ Szerzetesi iskola működött a domonkos kolostorban, a kolostor konvent elnevezése erre enged következtetni. Az 1295. évi domonkos jegyzékben Patak konventként szerepel, priorja Svipertus volt, aki a rend krónikáját írta. Hogy hol lehetett a kolostor és a szerzetesi iskola? Erre vonatkozóan csak hipotéziseink vannak. Valószínű, hogy a település alsó, déli részén, a városban. Semmiképpen sem a régebbi szakirodalomban meghatározott Szemince-hegyen, mert a kolduló rend létének alapfeltétele a város. A Szemince helynév, mely a Szent Vince titulussal hozható kapcsolatba, bizonyára a kolostorhoz tartozó birtokra utalhat. Ezt a kolostort rombolta le, használta köveit építőanyagként a városhatár építéséhez Perényi Péter, így valószínű, hogy maradványait a gör. kat. templom környékére helyezhetjük, a várhoz közel.

A város északi, felső részén IV. Béla donációjaként épült meg a ferencesek Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt temploma.² Maradványait a középkori egyutcás település északi szélén, a Piac utca (mai Kossuth utca) Bodrog- és a Suta-patak által határolt kiemelkedő területen tártuk fel. Gyors fellendülésük tette szükségessé a templom szentélyének bővítését, majd a Klára Szűzek Szent Anna kápolnájának felépítését.

A XV. században a Tiszán inneni kolostorok szervezetének központja lett Patak. Miután 1429-ben Zsigmond király Patakot Pálóczi György érseknek, Mátyus országbírónak és Imrének adományozta, magánföldesúri támogatást is élveznek, magánkápolnát építenek. Szűcs Jenő történész kiváló tanulmányai derítették fényt a Dózsa-parasztháborúban játszott fontos szerepükre. Valószínű, hogy a parasztháború leverését követő megtorlás súlyos veszteségeket okozott, majd az új földesúr, Perényi Péter a reformáció hívévé válván meggyorsította a kolostor pusztulását. Bár még 1537-ben itt folyt a ferences rendtartás noviciusainak teológiai oktatása két lektor vezetésével, az 1576-os összeírásban már lerombolt kolostorként szerepel.

Ugyanakkor nem rombolták le, hanem lutheránus iskola céljára használták a ferencesek harmadrendjének, a begináknak a házáat, amely a ferences kolostorral átellenben, a Piac utca nyugatra eső oldalán állt. A capellát Pálóczi Imre özvegye, Rozgonyi Dorottya építtette, Szentlélek nevet viselte. Az 1503-ból származó oklevél a beginaház leírását adja, melyen már az új stílus, a reneszánsz jegyei is feltűnnek. Ez a kápolna lett a kollégium ősi fészke, amit Trójának vagy Trója sornak neveztek el.

A kolostori iskolák mellett városi plébánia iskola működésével is számolhatunk, az épület alapfalai a római katolikus templomtól nyugatra kerültek elő.³ A jómódú mezővárosban a folyamatosan működő iskola a plébániától függött, de a tanácsnak is alárendelt volt. Az iskola a káptalani iskoláktól abban különbözött, hogy gyakorlatiasabb ismereteket adott, s egyetemre is előkészítő „középfokú” oktatást. Az iskola működésére autentikus forrás az 1489–1490-ben itt tanuló mátészalkai varga fiának, a későbbi esztergomi érseki székbe emelkedett Szalkai Lászlónak a füzetei, a Szalkai-kódex.⁴ A pataki iskola tanítója (rector scholae Pathak) Kisvárdai János 1481–84 között Krakkóban szerezte a „babérkoszorús” (baccalaureus) fokozatot, s 1486 óta tanított Patakon. A tananyag magas színvonalú volt, tükrösképet ad a reneszánsz ember igényéről a teljes világkép, a komplex ismeretanyag iránt.

A XV. századtól a település gazdasági és népesség növekedése olyan jelentős volt, hogy plébánia templomának kibővítése vált szükségessé, hogy a jelentős számú hívő befogadására alkalmassá váljon. A templombővítés megbízója a kegyura, a Pálóczi-család volt. A XV. századi városfejlődésre a

templom átépítésén kívül a külföldi egyetemekre került diákok száma alapján nyerhetünk adatokat, ahogy Kubinyi András kutatásai erre az összefüggésre rámutattak.⁵ A gazdasági fejlettség utal a városok hierarchikus szintjére. 1440–1514 között a bécsi és krakkói egyetemekre került hallgatók száma alapján Patakot a IV. fokozatba sorolja, 12–13 tanulóval. 46 oppidum tartozik ide, köztük Miskolc, Gyöngyös, Eger, Szikszó, Gönc, Újhely, Pápa, Olaszliszka, Siklós, Újlak stb.

A mezővárosokban működtek plébániai iskolák, általában a templom szomszédságában. A történeti adatokkal egybevág a Patakon feltárt, a templomtól nyugatra lévő osztatlan terű épület maradványa, mely méretében, elhelyezkedésében azonosítható a városi plébániai iskolával. Az épület folyamatos működését az előkerült pénzek igazolják, Károly Róbert dénáraitól a Zsigmond-koron át a Hunyadiak koráig, az 1530-as évek elejéig. Perényi Péter nagyszabású város erődítéseinek útjában állt, az iskolát áttelepítették a beginák házába, amit az új funkciónak megfelelően újjáépítettek.

A helyi egyházszervezet protestánsná válásának befejezése idején az iskola szellemében is megújult, protestánsná vált, s ugyanott működött tovább. Nem új iskola alapításáról volt szó, hanem egy meglévő iskola életének új körülmények közötti elhelyezéséről, új szellemben való felvirágoztatásáról. Kopácsi Istvánnal „in scholam Lutheranorum conversum” lett.

Perényi Péter 1534–41 között folytatott nagyszabású építkezései megváltoztatták a középkori településszerkezetet. A középkori város központját (az orsószerűen kiszélesedő teret, a templomával együtt) a külső vár védelmi rendszerébe foglalta, az É–D-i irányú megnyújtott négyszögbe. A várfalöv keleti szakaszán nyitott gyalog és kocsibehajtásra is alkalmas kapuk, a várfalöv sarkain és a nyugati szakasz több pontján bástyák épültek, a déli és a keleti fal csatlakozásánál megépült a ma is álló lakótorony. Perényi a külső vár DK-i szegletén kiépítette a belső várat, mely a birtokos család rezidenciájává fejlődött. Fia, Gábor, majd a Dobók és Lorántffyak örökölték és igényeiknek megfelelően bővítették, erősítették a várat.

A vár és a város fénykora 1616-ban kezdődik, midőn Lorántffy Zsuzsanna feleségül megy Rákóczi Györgyhöz, s a hozományként kapott Patak vára és birtoka a Rákóczi-birtok részévé válik. Nagyarányú építkezéseiről nemcsak a történeti dokumentumok vallanak, hanem a megmaradt épületek is épségükben és szépségükben, vagy romjaikban. A családi rezidencia kiépítését, a meglévő kastélyszárny bővítésével, a Perényi-szárny emeletének felhúzásával, 1617–18-ban kezdte el. A külső vár védelmi rendszerét korszerűsítik, új bástyákat, sáncokat, ágyúdombokat emelnek, erősítenek. Fejedelmé történt választása után, mivel fejedelmi udvarát Erdélyben tartotta, a várkastély építkezései megtorpantak, de a védelmi célú építkezések tovább folytak, így a vártemplom D-i tornyát ágyúállásáá erősítették, a K-i végénél kettős várfallal és falszorossal védett gyalogkaput nyitottak.

A birtokok gazdasági irányítását is a várból szervezték, így a külső vár területén a régi uradalmi épületeket felújították, s a gazdasági követelményeknek megfelelő újakat is építettek. A várkastéllyal szemben felépült az ágyúöntőház, mellette műhelyek, fegyvertár és magtárak sorakoztak. A kastély építése a 40-es években új lendületet kapott. A fejedelem akarata szerint Gyulafehérvár mellett az Erdélyt és Királyi Magyarországot összekötő Patakot a politikai érdek eredményeként fejedelmi központtá fejlesztik. A D-i kastélyszárnyra megépítik az emelet pompás termeit, melyek a Ny-i szárnyon is folytatódtak. Elkészült az öregpalota mellett a fejedelem „bokályos háza”, az a díszes török falburkoló csempével borított fogadószoba, melyet a gyulafehérvári és gyalui leltárokból ismerünk, s melynek töredékei a pataki várásatások révén kerültek felszínre.

Ugyancsak a régészet segített az itt letelepített habánok tárgyi anyagának megismerésében. Az „újkeresztény”, anabaptista családokat (mintegy 50 családot) a Héce nevű felső hóstáton telepítette le. Mesterembereik készítették a vár számára az ún. habán edények mellett a színes, díszes kályhacsempeket is, melyek nagy számban kerültek elő a várásatásból, s lehetővé tették a hiteles kályharekonstrukciók elkészítését.⁶

A habán telep helyét régészetileg is sikerült körülhatárolni, a mai Dobó Ferenc, Kövy Sándor és Fazekassor utcák övezik. A telepről (1974-ben) előkerült mintegy 2,5 kg kincslelet. A füleskorsóban és bőrzacskóban elrejtett pénzek 1632–1659-ből származnak, zömmel ezüst tallérok és ezüst dénárook, de 10 db arany pénz is, a telep virágzására utal. A XVII. század végi politikai zűrzavar következtében, az erőszakos térítés elől menekülve rejtették el értéküket. (A történeti kutatás rámutatott, hogy milyen húzóerőt képviseltek Comenius Patakra jövetelénél.)

Nemcsak a vár és város életében jelentett virágzást a XVII. század, hanem sokat köszönhetett a fejedelmi pártfogóknak a kollégium is. Pártfogása alatt vált a pataki kollégium Kelet-Magyarország

kulturális központjává, s egyben a fejedelem politikai törekvéseinek színterévé. A pataki iskola fejlesztésénél a gyulafehérvári iskola példája lebegett. „Az pataki skólára s annak javára senkinek meg nem engedjük, hogy nagyobb vigyázása és gondja legyen nálunknál” – írta.

A középkor-végi beginaházból átalakított protestáns iskola, a Kollégium ősi fészke, a Trója sor, az évszázad alatt több átalakítást, bővítést megért. Perényi Gábor D-i irányból a Huta sorral bővítette, Dobó Ferenc, az uradalom birtokosa a XVI. század végén az Anabaptisztikus vagy Fazekas-sornak nevezett új szárnyal bővítette. A XVI. század végi iskola, ekkor már kollégium, a Piac utcáról nyíló bejáratú, a telek teljes szélességében húzódó, földszintes épület. A kollégium telke lehetőséget kínált a Ny-i irányban történő bővítésre. Üres, beépítetlen terület volt az Új, későbbiekben Kovács, majd Rákóczi nevet viselő utcáig.

A kollégium XVII. századi építkezéseire vonatkozó levéltári adatok, a helyszínrajzok főként Détsky Mihály kutatásai által ismertek.⁷ A gimnázium udvarának rendezése során az ásások felszínre hoztak alapfalakat, melyek azonosításában a történeti adatok segítettek. Így közvetlen, tárgyi dokumentumként vallanak a kollégium XVII. századi építkezéseiről is.

Az 1981-ben folytatott 70–80 cm-es szintsüllyesztés következtében előkerültek a régi iskolaépületek alapfalai, melyek burkolatban történő bemutatása megvalósult. Igen lényeges, hogy azonosítottuk a XVII. században (1626-ban) épült Schola major alapfalait és a szállás-sort, az ún. Cigány-sort. A schola a feltárt alapok szerint É–D-i tengelyű, osztatlan terű, 5 x 10,2 m-es nagy előadóterem volt. Az épület alatt feltártuk a dongaboltozatos, kétszlatú pincehelyiséget, melynek faragottkő-keretes bevezető ajtaja vaspántokkal, vasalással volt rögzítve, melynek maradványai előkerültek a K-i falon. A K-i homlokzat elé 1747-ben tornyot emeltek, amelynek alapfalai is előkerültek.

Az előadóteremhez a telekhatár D-i részén K–Ny-i tengelyű épület kapcsolódott, amelyet a Cigány-sorral azonosítottunk, s a togatusok szállásai voltak. Az 1759 és 1765-ből származó helyszínrajzok alaprajzi elrendezését jól mutatják, földszinten és emeletén 5-5 szoba, ún. „kamara” helyezkedett el, s az épület É-i oldalán tornác húzódott. Az egyik kamara belső falán meszelt felületet figyelhettünk meg, az előkerült kerámiatöredékek a XVII. századra jellemzőek, jól keltezték az épületet. A helyszínrajz rögzítette a togatusok kertjét is, a kamarák és a D-i telekhatár között, s miután még az 1819-es Lovas Lipót rajzán is szerepel, feltehető, hogy kialakítása a szállások építésével azonos, s a XVII. századra tehető. (Elegendő Lorántffy Zsuzsannak kertkultúrájára utalni.)

A kollégiumi épületrendszer meghatározói az előadóterem és a diákok szálláshelyei, a bővítés és fejlesztés lehetőségét is magukkal hozták. A diákok létszámának növekedése – mely a fejedelem tudatos politikai törekvését, iskolafejlesztését tükrözte – a szálláshelyek további növelését igényelte, amely levelezéséből is kitűnik. Egy 1637-es adat arról tanúskodik, hogy a fejedelem alig három év alatt 22 új diákkamarát építtetett, s ebből nyolcat a Trójában. A kollégiumi zárt épületrendszer kiépítése már a halála utáni években történt, s Lorántffy Zsuzsanna nagyszabású építkezéseivel kapcsolódik, s összefügg Comenius Patakra hívásával. A „panszofikus iskola” tervzetének megteremtette tárgyi feltételeit azáltal, hogy folytatta az iskolaegyüttes építését.

1652-ben újabb diákszállások építését kezdik el, a kollégium É-i telekszomszédságában, a felső hóstáton lévő 4 ház és telek megvásárlása után. A levelezésekből kiderül, hogy a nemesek számára kőfalazatú földszinti szobákat építenek, a közrendűeknek az emeleten fából építenek szobákat. A diákszállás 1654-re felépült, s ez állhatott az É-i telekhatáron. Helyét az újonnan épült szárnyak miatt ma már csak sejtethetjük, s a Paradicsomi-sor helyén feltételezhetjük. (Ez a sor 1758-ban épült, s a XVIII. századi helyszínrajzok is feltüntetik.) A fejedelemasszony Classisok építését is elrendeli, feltehetően az udvarban lévő Katona-sor elődjét.

Az építkezés további szakaszában, 1656-ban még újabb építkezésről nyerünk adatokat, „apro boltos hazakat, s alatt is fenn is, kiben az könyveket tarczák”⁸, továbbá a Trója lebontásáról is rendelkezik. 1657-ben új kamarák is épülnek, hogy a nemesek fiainak „tisztességes helyek lenné”. A levelezésből azt is megtudjuk, hogy a rokon Forgács és Perényi úrfik a Patai-házban nyernek elhelyezést, mely pitvarból és két szobából álló kis ház, melyet az északi telekhatár mellett megtalálunk a helyszínrajzon. A többi kamara helyét már nem tüntetik fel a helyszínrajzok, mivel a XVIII. századi építkezések eltüntették azokat.

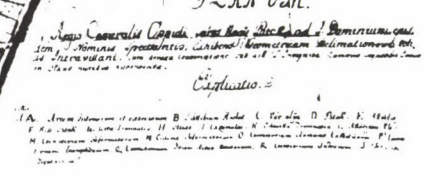
Hogy mennyi lehetett a diákok száma? Erre a kérdésre Tolnai István pataki főprédikátor 1637-ből keltezett leveléből nyerhetünk adatokat. Számuk 70, de kevés a nemes a körülmények miatt.

Ezen az állapoton igyekszik jobbítani Lorántffy Zsuzsanna. A körülményeket az építkezésekkel változtatta jobbra, míg a tanítás és oktatás színvonalát a tanárokkal igyekezett befolyásolni. Debreczeni Tamás prefektus a 3–4 tanári állással szemben „Egy Örökös Mestert” javasol. Ez is az egyik ok, hogy Comeniust meghívja Patakra Lorántffy Zsuzsanna. Tőle várja az iskola felvirágoztatását, ezért teremti meg az oktatás reformjának feltételeit, építi ki a kollégiumi épületegyüttest, s alapít nyomdát.

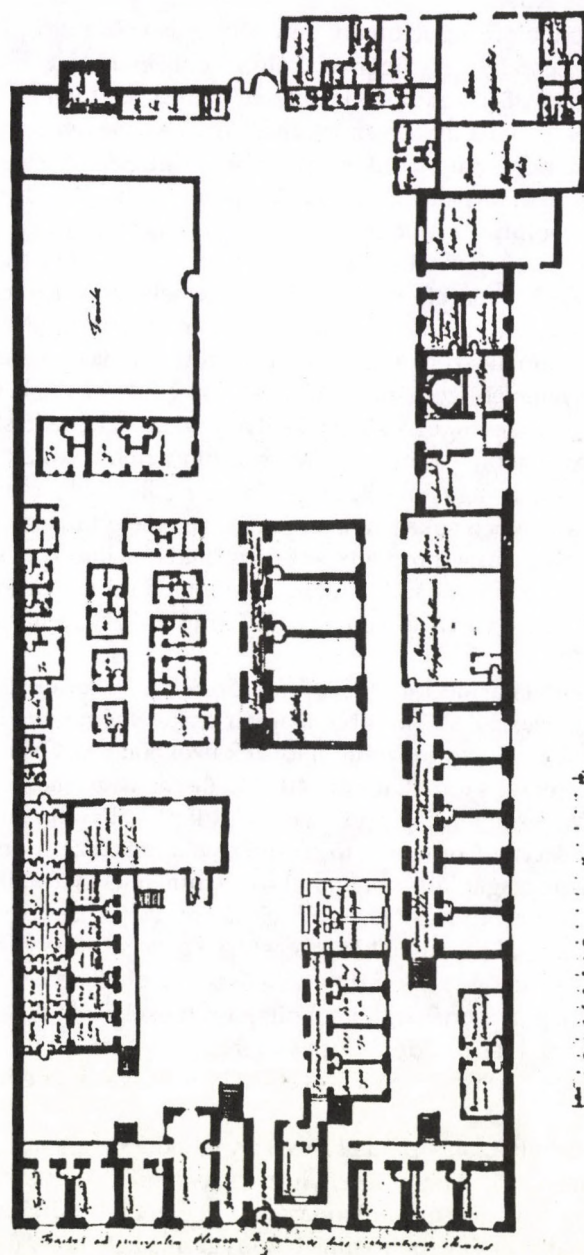
Téves az a képzet, mely Patakot a XVII. században falusi településnek véli. Egy hegyaljai virágzó mezőváros tárul elének a forrásokból, mely virágkorát I. Rákóczi György fejedelem idején élte. A fejedelmi központtá való kiépítését szorgalmazó fejedelem és felesége, Lorántffy Zsuzsanna támogatása kisugárzott az évszázados múltú Kollégiumra, s megújult Comenius által.

JEGYZETEK

- ¹ Szűcs Jenő: A középkori iskolázás Sárospatakon. In: A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Budapest, 1981.
- ² J. Dankó Katalin: Előzetes jelentés a sárospataki ferences templom kutatásáról. Archaeológiai Értesítő, 1975.
- ³ Gömöri János: Beszámoló a sárospataki római katolikus templom mellett 1968-ban végzett ásatásokról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 1970.
- ⁴ Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest, 1972.
- ⁵ Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 1971.
- ⁶ Román János: A habánok Sárospatakon. 1959. Rákóczi Múzeum Füzetek 17.
- ⁷ Déthsy Mihály: Adalékok a sárospataki református kollégium történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.
- ⁸ 1656. március 7-i levél 52. oldal. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.

Adalékok a sárospataki kollégium történetéhez

A sárospataki református kollégium 1765 körül készült helyszínrajza

Comenius teológiája

Amennyire magától értetődő, legalább annyira kétségeket ébresztő vállalkozás Comenius teológiai örökségéről beszélni. Egyfelől nem igényel különösebb indoklást, hogy egy püspöknek, aki a XVII. század egyetemes egyháztörténetének kiemelkedő alakja, aki hitének megvallását a lélegzés természetességével egyenértékűnek vallotta, vannak máig ható és érvényes „vallásos” művei, másfelől – szinte a kortársaktól kezdve mindmáig sorakoznak az olyan jellegű értékelések, amelyek ezeket a műveket, illetve gondolatokat nem tartják a „tulajdonképpeni” comeniusi örökség szerves és fontos részének. Az analízis és az evolutív szemléletmód egyaránt hajlamos arra, hogy a teológus Comenius ne vegye túlságosan komolyan, „igazinak” tartott gondolatai és eszméi teológiai köntösét csak amolyan szükségszerű rossznak, kényszerű, korhoz kötött megjelenési formának tartva. Mielőtt bárki is arra gondolna, hogy ez a szerény előadás annak a már-már beteges rögeszmévé fajuló félelemnek az igazolását kívánja nyújtani, amely szerint csak annak a gondolatnak és annak a gondolkodónak van helye a mai magyar és egyetemes szellemi kultúrában, amelyik legalább valami vékony keresztyén mázzal van borítva, szeretném leszögezni, hogy az ilyenfajta megközelítést ab ovo céltalannak és értelmetlennek tartom. Nem kívánom Comeniusot úgy beállítani, mint akinek szellemi és történelmi szalonképessége egyedül azon áll vagy bukik, hogy őt azért olvassuk, mert „... fontos és jó olvasni Comeniusot olyan korban, amelyben sokan nyilvánítanak véleményt Krisztus nevében az ő lelkülete és tanítása nélkül is. Azért fontos, hogy mind teljesebb bizalmat tápláljunk a jó Pásztor hangja iránt, mely a béreséktől és rablókétól olyannyira különbözik, s Akinek a mi korunkra nézve egyik legvigasztalóbb ígérete szerint lesz majd „egy nyáj és egy pásztor”, miután Jézus a használhatatlannak ítélt aklok-ból „kiszólitja” követőit...”¹

A másik fajta beszűkítő látásmódot illusztráló idézetek után sem kell sokáig kutatnunk, számos ilyet találhatunk „A világ útvesztője...” korábbi magyar és keletnémet kiadásainak elő- illetve utószavában (1964, 1983 a kiadási év). Csupán ízelítőül idézek ezekből: „Az Orbis pictus alig 10 százalékban tartalmaz teológiai, illetve morális témákat, míg 40 százalékban a természet, 20 százalékban az ipar, a kereskedelem és a technika területéről veszi témáit” (11. lap) – állapítja meg meglegedetten a német kiadás előszava. A szerző szerint Comenius fő célkitűzése a természettudományos gondolkodás népszerűsítése volt. Ennek bizonyosságát látja abban is, hogy Comenius már diákkorában megvásárolta Kopernikus „De revolutionibus orbium coelestium” című munkáját. Csupán azt felejt el megemlíteni, hogy Comenius Kopernikus-szal szemben következetesen geocentrikus világképet vallott mindvégig.

Azt a fajta történeti látásmódot tükrözi ez az előszó, amelyik abban látta a teológia- illetve egyháztörténet előremutató, pozitív vonását, hogy voltak eretnekek is, akik korukat megelőzve felismerték és hirdették azt, amit ma már mindenki tud és természetesnek tart. (Jellegzetes terméke ennek a szemléletmódnak a Müntzer–Luther, vagy a Servet–Kálvin értékelés az elmúlt évtizedek marxista történetírásában.)

A szelektív Comenius-ábrázolás példáit hosszan lehetne még sorolni. Ehelyett azonban fontosabb annak a ténynek a megvallása, hogy az egyház- és teológiatörténet sem rendelkezik olyan átfogó képpel, amelyik Comenius teológiai gondolkodásának egészét fel tudná mutatni. Egészen sajtáságos jelenség, hogy Comeniusnak már életében szinte bizonygatnia kell, hogy ő teológus. Amit ír, teológusként írja, s nem pedagógusként – hangzik a legismertebb idevonatkozó mondata az Opera Didactica Omnia-ban (non ut paedagogus, sed ut theologus). Éppen Sárospatakon illő idézni a Schola ludus előszavából hasonló tartalmú és hangsúlyú szavakat: „Moravus ego natione, lingua Bohemus, professione theologus, ad Evangelii ministerium ... vocatus.”

Klaus Schaller, Comenius pedagógiai örökségének egyik mértékadó feldolgozója így fogalmazza meg az utókor dilemmáját: „Az UNESCO 1992-t Comenius-évvé nyilvánította, tekintettel arra, hogy Comenius az újkori neveléstan megalapozója. Ez a megfogalmazás egyszerre igaz és hamis, s éppen ez a feszültség adja Comenius aktualitását, s nemcsak a pedagógia területén. Hiszen már Comenius

saját kijelentése, amely szerint amit az ifjúságnak írt, azt nem mint pedagógus, hanem mint teológus írta, kétségesse teszi a hagyományos besorolás jogosultságát.”²

A Consultatio catholica 1935-ben történt felfedezéséig, illetve annak 1966-ban történt publikálásaig Comenius teológiájának csupán egyes részleteivel foglalkozott a kutatás, s vagy ezeket a részleteket általánosította s azonosította „a comeniusi teológiával” vagy elfogadta azt a – mint láttuk, mindmáig élő – nézetet, hogy Comenius lényegében pedagógus volt. 1881-ben így fogalmaz H. F. von Criegern a panszofikus kéziratok 1656-ban történt pusztulásával kapcsolatban: „Számunkra ez a veszteség nem olyan nagy, hiszen panszofikus művei csak történeti értékkel bírnak. Comenius legfontosabb, ti. didaktikai művei fölött őrködött az Úr keze, így ezek megtartottak az emberiség áldására.” Majd a későbbiekben így folytatja: „Mindazok alapján, amit ismerünk, azt kell mondanunk, nem gazdagítaná új vonásokkal a Comeniusról alkotott képet, ha még több írásra bukkannánk. A meglévőkből kellően elénktárul Comenius teljes gondolatvilága.” „Alig hihető, hogy lényeges vonásokkal egészítené ki a Comenius-képet, ha a ma ismeretlen 6 könyvet megtalálnák és kiadnák.”³

Nos, a megtalált és kiadott teljes mű ennek ellenkezőjét igazolja. A Consultatio catholica adja a kezünkbe a kulcsot a comeniusi teológiai rendszer megértéséhez – véli Herwart Vorländer. Bár igaz, hogy Comenius teológiája nem szorítható az ismert teológiai iskolák és rendszerek egyikének sem a keretei közé teljesen. Nem azonosítható a protestáns orthodoxiával, de a pietizmussal sem, nem felvilágosult humanista vagy racionalista, de nem is a világtól elforduló, s a lélek és az istenség mélységeit kutató misztikus, bár ha nagyon akarja, mindegyik említett irányzat talál kedvére valót Comenius olvasása közben.

A rendszert megtalálni Comenius teológiájában azért is nehéz, mert az sohasem *theologia pura*, hanem *theologia applicata*. Természetesen az applicatio, az alkalmazás legfontosabb területe Comenius számára a pedagógia. H. Geissler fogalmazásával élve Comenius panszofiája nem egyéb, mint „pedagogizált teológia”⁴ De általánosságban is igaz, hogy számára nem létezik olyan absztrakció, amelynek alkalmazása, konkretizálása ne következne be. Comenius gondolatvilágában a világ olyan egység, amelyben az egyes tudományok nem önállósultak, mert lehetetlen önállósulniuk, mert a „pan”-ba, a mindenségbe tartoznak bele, s csak így van értelmük. Nem enciklopédikus tudásra törekszik, mert az már feltételezi, hogy egybe kell gyűjteni a szétvált ismereteket. Számára ez a szétválás nem létezik. Mint ahogyan nem létezik a szubjektum és objektum szétválása sem. Ezért marad szellemtörténeti kuriózum csupán Descartes és Comenius 1642-es találkozása, ahol Descartes csodálattal adózik Comenius műveinek, de értetlenül áll a hit és az értelem kijelentéseinek véleménye szerint illegitim összekeverésével szemben. Ugyanakkor Comenius sem tud mit kezdeni Descartes modern világgépével. (Egy XX. századi teológiatörténeti analógia szerint olyan lehetett ez a találkozás, mint a bálnáé az elefánttal – Barth-Brunner.)

Comenius egyházi teológiát művelt. Ez azt jelenti, hogy egyetlen ponton sem tért el a klasszikus formába öntött dogmatikai tételektől, amelyek az első évszázadok egyetemes zsinatainak végzésében öltöttek testet. Ugyanarra a „katolicitásra” törekszik, amelyik a reformáció nagyjainak is sajátja volt, akik soha nem tekintették magukat „újítóknak”, hanem a Krisztus egyetemes egyháza igaz tanítóinak. Éppen ezért, ha azt kérdezzük, mi a magyarázata annak a következetes hármass struktúrának, amelyik végigvonul a Consultatio catholica-n, akkor – elfogadva azt, hogy hatott Comeniusra Jakob Böhme számmisztikája is – azt kell mondanunk, hogy ez nem más, mint a trinitástan kibontakoztatása és alkalmazása. A Credo hármass felosztása alapján Comenius úgy tekint a világra, mint az Isten által teremtet, megváltott és megszentelődésre rendelt valóságra. Comenius hitének és teológiájának szilárd trinitárius alapja van. (Több vitairata is ismert, melyeket a Szentháromság dogmáját elutasító szociniánusok ellen írt.) A Consultatio catholica 3 központi könyve világosan kapcsolódik a trinitáshoz. (A 3 és a 7 mellett a 12 is a bibliai számmisztika egyik alapszáma – a Cseh Testvérek Egyházában elevenen élő tradíció volt a Credo 12-es beosztása is, amelyik arra a klasszikus hagyományra, illetve legendára vezethető vissza, amely szerint az ún. Apostoli Hitvallás egy-egy kijelentése egy-egy apostoltól származik.⁵ A mű 7 könyvből áll. Az első, a Panergesia a világ jelenlegi romlott, pusztuláshoz vezető állapotát írja le, s hív fel a megtérésre. A második, a Panaugia a tökéletes, végső megoldásra mutat rá, amikor leírja a via lucis-t, a világosság útját. A középső három könyv alkotja a mű gerincét. Ezekben fejti ki az emendatio rerum humanarum lényegét. A világ jelenlegi állapotának megjavítása nem az

ember autonóm cselekvésén alapul, hanem azon a cselekvésen, amelyik tulajdonképpen Isten cselekvésének az emberi funkciója, mégpedig három területen, a reális, a mentális és a verbális létezés világában. Ezeken a területeken munkálkodik Isten – bekapcsolva az embert ebbe a munkába – mint a lux entium, lux mentium és a lux gentium. A világosság eme hármas munkaterületét írja le Comenius a Pantaxia (Pansophia), Pampaedia és Panglottia című könyvekben. A világosság hármas hatóterülete és az ember munkálkodásának hármas mezeje ez. Ha ezeken a területeken helyreáll Isten rendje, akkor többé már nincs elzárva a via lucis, így elérhető az Isten által akart Panorthosia (6. könyv), amely a világ megváltoztatását tárja elő, s amelynek végrehajtására a 7. könyv, a Pannuthesia még egyszer nyomatékosan hív fel.

Ennek a sajátos, de mindenképpen imponáló szemléletmódnak alapja a valóság együvértartozásának, szétszakíthatatlan egységének tudata. Comenius nem fogadja el a diasztázisnak sem teológiai, sem filozófiai vagy természettudományos változatát, amelyik oly nagynak látja az Isten–ember–világ, ember–természet stb. közötti távolságot, hogy elveszti reményét bármiféle egység megtalálására. Comenius központi teológiai tétele szigorú dogmatikai formula: „JESUM NAZARENUM, filium Mariae, crucifixum sub Pontio Pilato, esse illum Reparatorem generis Humani” (I,1088), azonban szüntelen azon igyekezik, hogy érzékeltesse: Isten akarata, hogy az embert bekapcsolja abba a munkába, amely által a „reparatio” végbemegy. Az ember lényege nem szubjektivitásában, hanem funkcionalitásában van, amely funkcionalitás mindig Istennel való kapcsolatában jut igazán érvényre. Minden igyekezetnek, egyéni és közösségi erőfeszítésnek arra kell irányulnia, hogy az ember megtalálja a helyét, a neki rendelt helyét a világban, s ennek a célnak kell alárendelni művészetet és politikát, tudományt és lelki-gondozást. A tudomány, a vallás és a politika az a három terület, amelyen a változásoknak sürgősen végbe kell menniük – vallja Comenius. A sürgetés magyarázata a küszöbön álló világvége. A világot, az emberiséget és az egyes embert fel kell készíteni Krisztus visszajövetelére. Ezért kell tanítani mindenkit, minden élethelyzetben és életszakaszban. Ez a háttere a Pampaedia híres vezérelvének: Ut Omnes, Omnia, Omnino doceantur!

A már idézett Klaus Schaller mutatja ki, hogy Comenius felfogásában e tekintetben bizonyos változás ment végbe. Kezdetben a pedagógiának s az iskoláknak egyértelműen „tranzitorikus” szerep jut, azaz fel kell készíteniük az eljövendő, mennyei életre. Angliai tartózkodása után (1641–42) változik ez a jelleg. Comenius így fogalmaz: „Amíg ezen a földön vagyunk, a földi iskolák nem a menny, hanem a földi élet számára valók.”

A Consultatio kulcsfogalma a „pan” (egész, minden). A fogalom, jóllehet misztikus vonásokat hordoz, nem azonos a panteizmussal. A Credo három artikulusához igazodva fejthető ki legjobban az értelme. A Teremtő Istennel kapcsolatban a „pan” a teremtett világ, amely Isten akarata szerint jó, Istenre irányuló mindenség. A teremtettség jó volta ebben az Istenre irányultságban van, ennek megfelelően a bűn nem más, mint a rend megbomlása, az egész részelemeinek az önállósodása. Ennek a megbomlásnak a jele a nyelvek összezavarodása. A 2. artikulus alapján, a megváltás fényében azonban úgy tekint a világra Comenius, mint amelyben lehetséges az eredeti egység helyreállítása. Krisztusban újra lehetővé vált a világnak Istenre koncentráló léte. Ennek alapján a 3. artikulus szerint a Szentlélek által, az egyház közreműködésével mehet végbe és teljesezhet be az a helyreállítás, ami Krisztusban megkezdődött. Ebben a gondolatrendszerben az ember léte – ellentétben a humanista és szubjektivistá gondolkodással – csak funkcionálisan érthető. Az embernek azért van szüksége tudásra, hogy rátaláljon Istentől rendelt igazi helyére. A tudás ebben a gondolatrendszerben szükséges az ember számára, de nem úgy, ahogyan Bacon-nél. A tudás nem hatalom, hanem az ember eredeti rendeltetésének betöltése. Az egész életet lehet „sub specie educationis” szemlélni, de erre azért van szükség, mert az ember nincs a helyén. Comenius olyan kifejezést használ a bűn definiálására, amelyet úgy lehetne visszaadni, hogy „nincs a helyén” (máshol van). Az „Ádám, hol vagy?” kérdése az embert máshol találja, nem a helyén. (Érdemes emlékeztetni arra, hogy a keresztyén hagyományban – főleg Augustinus óta – a bűn definíciójához a hybris (lázadás, nagyravágyás) és a concupiscentia (vágy, kívánság) kifejezései tartoztak. Lényegileg ezt rejtí magában Comenius kifejezése is, talán még biblikusabb és plasztikusabb módon. Comenius antropológiai gondolkodásában hűségesen őrzi azt a reformatori örökséget is, amelyik klasszikus módon Erasmus és Luther vitájában jutott kifejezésre a szabad akarat, illetve a szolgai akarat kérdésében. Ugyanakkor Comenius igen nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a Krisztusban megváltott ember nevelhető. Az Ő váltságműve által lehetővé vált az ember

számára a via lucis megtalálása. Ő a dux, aki alanya a nevelésnek (educere – educare). S itt érkezünk el ahhoz a Comeniushoz, aki ezt az összefüggést olyan módon tudja hirdetni az egyes hívő ember számára, hogy annak stílusa, szókincse a Zinzendorf-féle pietizmus kegyességének minden vonását felmutatja. Ugyanakkor – a teljes Comeniust szem előtt tartva – mégis azt kell mondanunk, hogy hiányzik belőle mindenfajta világmegvetés, vagy a világtól való elfordulás. Bensőséges kegyessége szorosan kapcsolódik össze a felelősségvállalás gondolatával. Erőtéljes, cselekvő keresztyéniséget sürget, amelyik nem sáptózik és sajnálkozik, nem moralizál és nem elvágyódik, hanem felekezeti és politikai, vallási és nemzeti korlátokon felülemelkedve sürgeti a cselekvést.

Ebben az összefüggésben kell említeni Comenius ökumenicitását, amely olyan egységtörekvés, ahol a „consistorium oecumenicum”, a „dicasterium pacis” és a „collegium lucis” segítségével lehetővé válik a panharmónia megvalósulása.

Comenius nem teremtett teológiai iskolát, nem adott új tanítást a teológia egyes témáiban, nem volt specialista. Teológiájának jellegzetes vonásait J. L. Hromádka az alábbi hét pontban foglalja össze:

1. Tolerancia (az egyház nem a dogmatikusok közössége).
2. A teológiai kérdésekben való nyitottság (néha az eretnekség határáig) – az eretnekek mindig felmutatják azt, amit a régiek particula vertatis-nak, igazságmagnak neveztek.
3. A hit praktikus vonásainak hangsúlyozása (imitatio Christi).
4. A teológiai gondolkodás egyszerűsége a spekulatív gondolkodással szemben.
5. Krisztus királyi uralmának univerzalizmusa.
6. Ökumenikus vágyakozás.
7. Eszkatológiai dinamika – az ember és az egyház léte mint úton járás (communio viatorum, viator).

Meggyőződésem, hogy Comenius olyan teológus volt, akinek mondanivalójára a XX. század végén is érdemes figyelni. Nemcsak részleteire, sőt elsősorban talán nem arra, hanem arra, ami neki is a legfontosabb volt, s aminél kevesebbel ma már nem érhetjük be – az egészre.

FELHASZNÁLT IRODALOM (VÁLOGATÁS)

1. Barcza József: Comenius ökumenicitása in Confessio. 1988-3. 39–41. l.
2. Ferdinand v. Criegern: Comenius als Theolog. Heidelberg 1881
3. J. L. Hromádka: Die Theologie von J. A. Comenius im Umbruch der Zeiten, in CV 2 (1959), 42–49.
4. Klaus Schaller: Werkmeister der Menschlichkeit – Der politische Pädagoge Johann Amos Comenius, in Evangelische Kommentare 1992-4. 232–235. l.
5. Hans Scheuerl–Henning Schröer: Comenius in TRE, Band 8. 162–169. l., 1981.
6. Herwart Vorländer: Der Theologe J. A. Comenius in ZKG, 1968. 159–179.

IDÉZETEK LELŐHELYEI

- ¹ Comenius: A világ útvesztője... Budapest, 1990. 212. o.
- ² K. Schaller: Werkmeister der Menschlichkeit. Der politische Pädagoge Johann Amos Comenius, in Evangelische Kommentare. 1992. 4, 232. o.
- ³ H. F. von Criegern: Johann Amos Comenius als Theolog. Leipzig-Heidelberg. 1881. 53., illetve 319. o.
- ⁴ Geissler: Comenius und die Sprache. Heidelberg. 1959
- ⁵ A leírás megtalálható J. N. D. Kelly: Altchristliche Glaubensbekenntnisse, 11. o.

Comenius utópisztikus elgondolásai

Emlékeztetőül: Utópia – vagyis Seholsincs ország, képzeletbeli, tökéletes törvények alapján működő kormányzattal, utópisztikus, eszményi, békés politikai és kulturális életet élő társadalommal. Elsőként Platon vázolt fel ilyet, majd közel ezerkilencszáz év múlva öt Comenius-kortárs utópisztikus munkája követte: Tommaso Campanella *Civitas solis*-a (1602), Trajano Boccalini *Ragguagli di Parnasso*-ja (1514), Morus Tamás *Utópia*-ja (1515), Johann Valentin Andreae *Christianopolis*-a (1519) és Francis Bacon *New Atlantis*-a (1627). Mindezeket a széles olvasottságú Comenius ismerhette.

Comenius utópisztikus elgondolásainak a végcélja és értelme a béke fenntartása a világban, s az emberi társadalom állapotának megjavítása általános reform, elsősorban a nevelés útján, valamint nemzetközi tudományos, politikai és vallási együttműködést biztosító intézmények működtetésével. Háromszázötven évvel ezelőtt mindez túl merész gondolatnak hathatott, de volt benne rendszer: mára, valamilyen formában, ha nem is egészen Comenius elképzeléséhez híven, de felismerhetően, az elgondolások egy része megvalósulóban-fejlődőben van, a többi vágyálom maradt.

Comenius állhatatosan hitt az emberi életet megújító-megváltoztató nevelés mindenhatóságában. Ha a többször idézett Bacon-megfogalmazás „Knowledge is power”, „a tudomány – elsősorban a természettudomány – hatalom” helytálló, sőt a világ megváltoztatására kivihető módszer, a nevelésből fakadó tudás-tudomány útján a világ békéje is fenntartható. Comenius gondolatmenetének ez a sommás foglalata, ami nyilvánvalóan utópisztikus családomnak bizonyult. De több előremutató, valamilyen formában megvalósult részletét érdemes szemügyre venni.

Comenius iskolája és tudománya mindenkié: nem osztályiskola, nemcsak a hatalmasok gyermekeié, hanem minden fiúé és leányé, akár gazdag, akár szegény, városi, falusi vagy tanyasi. Korának ő a legdemokratikusabb nevelője, aki mindkét nem iskoláztatását szükségesnek tartotta: maximalista terve haladó és előremutató, csakhogy szöszerinti megvalósítása akkor is lehetetlen volt, ma is az. A „mindenkit mindenre megtanítani” másik utópisztikus elve, ami Comenius korában eretnek gondolatnak számított, idő haladtával már teljesen kivihetetlen elképzeléssé vált: az általános tankötelezettség követelménye ma is a fejlett országok kiváltsága, a fejlődőket, a népességgrobbanás méreteinek ismeretében nem is említve. Ismert jelmondata: „Minden szabadon folyjék; távol legyen a dolgoktól az erőszak” – az iskolát a példanélküli boldogság szigetévé szerette volna varázsolni, de a valóság századok múltán is sok kívánni valót hagy. Viszont az, hogy vezessük az embert, amennyire lehet, szabadságba, megszabadítva minden dogmától, megkötöttségtől, már a felvilágosodás hangja. Kitűnő tankönyvein kívül leghaladottabbak máig időszerű módszertani elvei, melyekből ma is sokat tanulhatunk. Összefoglalva: Comenius Schola pansophica-jában a magát mindvégig teológusnak valló tudós nevelő gyakorlati teológiájának tekinthető, sok utópisztikus elemmel.

Az önpusztító Európában, a harmincéves háború utolsó harmadában, 1644 táján Comenius a társadalom felépülését nem korábbi állapotához való visszakanyarodásában, hanem teljesen újszerű fejlődésében remélte. A nevelő, a teológus mellett a politikus Comenius ezt fejtette ki *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica* című művében, a *Panorthosia* fejezetében, ami a többrészes munka záróköve, s Comenius utópisztikus elgondolásainak legrészletesebb összefoglalása.

A *Panorthosia* első nekifutásának tekinthető a Londonban, 1641-ben készült *Via Lucis*, amikor Comenius a parlament meghívására két évet töltött a polgárháborúra készülődő Angliában. Itt fogalmazta meg először, hogy az emberi nevelés és tudományosság reformja csakis nemzetközi együttműködés útján képzelhető el, egy, az egész világra kiterjedő akadémia létrehozásával, és az akkorára már viszszaeszorulóban lévő latin helyébe lépő új világnyelv bevezetése útján: ez utóbbit Bacon és Descartes is javasolta. Ezek a gondolatok teljesebben tovább a *Panorthosia*-ban.

Comenius utópisztikus eszmerendszerének és megvalósításának a vázlata a következő: 1) a keresztyén népek által készített általános reform terve; 2) a társadalmi bajok okainak leírása, s hogyan lehetne ezeken javítani; 3) „az emberi ügyek” reformjának vázlata, filozófia, politika, vallás; 4) a reform megvalósításának útja nemzetközi intézmények segítségével; 5) az egyén, a család, az iskolák, a vallás

sok és az állam reformja; 6) s a reform betetőzéseként egy „univerzális tanács”, amolyan nemzetközi parlament létrehozása. Mi most csak azt a fejezetet ismertetjük részletesebben, ami a reformot végrehajtó nemzetközi intézményeket tárgyalja, kitekintésként megemlítve, mindebből mára mi valósult meg.

Ha el akarjuk kerülni a tudomány, az egyházak és az államhatalom közötti vitát – írta Comenius –, három törvényszéket kell létrehozunk: elsőként a Collegium Lucis-t, a Világosság Collegiumát, aztán az egyházi személyek ökumenikus Consistoriumát, s végül a béke Dicasteriumát. Ezért minden nemzeti tudományos akadémia és collegium egyesüljön a Világosság Collegiumában, a keresztyén egyházak minden presbitériuma és egyháztanácsa csatlakozzék az univerzális egyházi Consistoriumhoz, végül minden ország legyen tagja a béke Dicasteriumának – melynek fontos része egy Nemzetközi Bíróság –, hogy egyik nemzet se támadhasson a másik ellen. Hány tagja legyen a fenti törvényszékeknek: országonként kettő, három, négy vagy több, legyen mindegyiknek egy vezetője, és kontinensenként egy főnöke: ezek alkotják majd a Világ Szenátusát, az ő gondjuk – Isten munkatársaiaként – vigyázni a tudomány, a vallás és a politika békéjére és biztonságára. A tagoknak nem szükséges egyazon helyen élniök, tájékoztathatják egymást évente, erre a lépéstartásra különösen a tudósoknak van szükségük. Költségeiket a tagállamok fedezi majd. Tíz vagy ötven évenként világkongresszuson találkozzanak a tagok vagy a vezető delegátusok, s értékeljék, ment-e előbbre a világ tudásban, békeségben, Isten kegyelmében, Krisztus földi országának építésében – foglalta össze a tennivalókat a cseh testvérek püspöke.

A Világosság Collegiuma, ami egyszerre Nemzetközi Akadémia és Nemzetközi Művelődésügyi Minisztériumként működött volna, egy létrehozandó nyelv segítségével, mindenki számára rendszeresen tegye hozzáférhetővé és érthetővé a nevelés, a tudomány és kultúra területén létrejött új eszméket, módszereket és megoldásokat. Nem nehéz a Világosság Collegiumában az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete előképét felismerni: ezt az UNESCO is így vallja. Londoni alakuló gyűlésén, 1945-ben, mintha Comenius sugallta volna egyik-másik hozzászólást a Szervezet céljáról és jellegéről. „Jelszavunk legyen: arra neveljük népeinket, hogy tudatosan a béke felé forduljanak” – mondta Ellen Wilkinson, angol delegátus; ehhez csatlakozott a francia Leon Blum: „A nemzetközi bizalom légkörét kell megteremteni, a béke szellemét kell elfogadtatni szerte a világban.” Ami „többet jelent, mint a nyílt ellenségeskedés egyszerű hiányát – olvassuk a Programbizottság jelentésében. – Jelenti a szolidaritás elsőbbségét, a célkitűzések harmóniáját, a tevékenységek összeegyeztetését.” Az UNESCO Alkotmányába, Clement Attlee angol miniszterelnök néhány szava (Archibald MacLeish amerikai delegátus, költő átfogalmazásában), ez a sokat idézett szép vezérmondat került bele: „Mivel a háborúk az emberi lelkekben keletkeznek, az emberi lelkekben kell a békének védelmet emelni.” Újra és újra: „neveléssel, kultúrával, együttműködéssel a békéért, amíg nem késő”, fogalmazta meg az UNESCO első főigazgatója, Julian Haxley.

De sorolhatnánk tovább a többi kormányközi szervezeteket is, az ENSZ tizennégy szakosított intézményét, melyek más-más témakörben hasonló feladatot látnak el. Említhetnénk az elmúlt százhusz esztendő alatt, a szellemi együttműködés igényével létrejött csaknem háromezer nemkormányzati szervezetet, melyek közül közel a fele már elhullott, vagy éppen csak hogy létezik s nagyon különböző eredménnyel, olykor igen jól végzi a fenti feladatokat. De az emberi lelkekben létrehozandó béke védelme még várat magára. A Comenius kívánta új világnyelv létrehozása sem sikerült: a tapasztalat azt mutatja, hogy ma a tárgyalásokon és tudományos publikációkban legelterjedtebben az angolt használják, de egy-egy ENSZ-rendezt világkonferencia vagy kongresszus csaknem bábeli hangzavarában még ötöt: az arabot, franciát, kínait, orosz és a spanyolt.

Comenius egyházi Consistoriuma ismerhető fel az Egyházak Világtanácsában vagy az ökumenikus mozgalmak összességében, az együttműködést igenlő akarattal és az ehhez mért eredménnyel. Comenius béke Dicasteriumának feladatát lett volna hivatva ellátni a húsz évig élt Népszövetség, s ma a közel ötven éve működő Egyesült Nemzetek Szövetsége és a hágai Nemzetközi Bíróság (1920). A Világ Szenátus mintha a Biztonsági Tanácsban kelt volna életre: a béke és biztonság fenntartására is szolgált már néhány példával, de hatékonyabbá válására – tudjuk – van még lehetőség, és erre manapság egyre inkább szükség van. Ahogy azt Comenius remélte, a világ összes államának pusztá tagsága és részvétele elegendő biztosíték lehet a béke fenntartására vagy visszaállítására, de az Egyesült Nemzetek és a Biztonsági Tanács egyhangú morális elítélő határozatait – a tapasztalat ezt mutatja – nem árt rakétákkal is megtámogatni. Ami az ENSZ nemzetközi közalkalmazottainak a létszámát illeti, Come-

nus eredeti javaslata szerint mintegy kétszáznyolcvannak kellene lenni: ez mára csaknem hússzorosára nőtt.

Vajon tudhatott-e Comenius Podjebrád György, a cseh „huszita király” Világbéke Szervezetének tervéről (1462–1464), amely Bizánc eleste után tíz évvel készült, s a Panorthosia írásakor jó 180 esztendőre tekintett vissza? Ha szövegét, amely az ő idejében a varsói, párizsi, klagenfurti és danzigi archívumokban hevert, nem ismerhette, feltehető, hogy valamilyen élő huszita hagyomány emlékével találkozhatott a szomszédos Morvaországban: ez magyarázhatja, hogy néhány javaslata név szerint is mintha az övét előzte volna meg. A tervezetnek kettős célja volt: 1) a háborús konfliktusok megszüntetése, a béke fenntartása az egységes európai keresztény országok között, s 2) közös védelem az akkor már egyre fenyegetőbb iszlám veszély ellen. A javasolt nemzetközi politikai szervezetben, az Unióban minden ország egy szavazattal rendelkezett volna. Az Unió, külön címerrel és pecséttel, három szervet foglalt volna magában: a delegátusok közgyűlését, a Congregatio-t, az uralkodók tanácsát, a Consiliumot és a nemzetközi bíróságot, a Generale Consistorium-ot. Az országok tagdíjából hozták volna létre az adminisztratív és pénzügyi titkárságot, a levéltárat, mindezek élén egy főtitkár, Sindicus irányításával. Ha az iszlámmal egyfajta békés együttélésben meg lehetett volna egyezni – úgy gondolták –, a háborúság szükségtelenné válik. A tervezetből, amelyet a cseh, lengyel és magyar király terjesztett elő XI. Lajosnak, kimaradt a birodalmi császár, a pápa is csak mellékes szerepet kapott: újabb tagországgként Olaszország, Velence, a német hercegségek, Castilia és Hispánia más uralkodói jöhettek még számításba. A franciaországi diplomáciai, eléggé előkészítetlen tárgyalásokat a cseh Albrecht Kostka és a francia Antonius Marini vezette az ottani katolikus főpapok erős ellenállása közepette, végülis siker nélkül. A huszita királyt már II. Pius pápa megfenyegette, II. Pál mint veszedelmes eretneket kiátkozta és a cseh trónra 1469-ben Mátyást, Podjebrád György korábbi vejét támogatta, aki azt el is foglalta. A Világbéke Szervezetnek tervét, amely a maga idejében utópisztikusan korainak hathatott, úgy is fel lehet fogni, mint a cseh király önvédelmét, de úgy is, mint az első lépést egy Európai Nemzetközösség, Unió irányába, vagy a Népszövetség és utódja, az Egyesült Nemzetek elődjét.

Egész kontinenst átfogó regionális szervezet-terv a béke fenntartására és együttműködésre Churchill 1948-as hágai javaslata óta az Európai Unió, efelé fejlődik az Európa Parlament, az Európa Tanács, az Európa Közösség, a Közös Piac, az Európa Mozgalom, az Európai Bíróság és a Páneurópai Unió, több szakosított európai szervezettel együtt. Más kontinenseken működő regionális szervezetek az Amerikai Államok és az Afrikai Államok Szervezete; szubregionálisnak számít a Délkelet-Ázsiai Országok Szervezete és az Arab Liga.

Befejezésül: nemzetközi szervezetekben – láthatjuk – nincs hiány, inkább a közös akaratban és elhatározásban. Kérdezhetjük végül: mit érnek ezek a valóságban, mennyire hatékonyak? Azt szoktuk mondani: annyit és annyira, amilyenre tagállamaik hajlandók fejleszteni, hagyják erősödni őket, vagy amilyet ők maguk is érdemelnek.

Comenius elképzeléseinek megvalósítása az andragógiai képzésben

A felnőttnevelés iránti igény egyre nő mind az egyes ember, mind a társadalom részéről. Ennek történelmi gyökerei vannak. Cseh-Szlovákiában a hagyományos neveléstudományi diszciplínák mellett a 60-as évek elején szinte robbanásszerűen helyet kaptak az andragógiai diszciplínák, ill. maga az andragógia, noha nálunk ezt a terminológiát szinte nem volt szabad ki sem ejteni. Elítéltük Pöggelert és Hanselmannt, azok andragógiáját, sőt magában az andragógiában csupán nyugati polgári irányzatot láttunk, pedig a terminológiai használattal találkozhattunk Magyarországon, Lengyelországban, Jugoszláviában, sőt még a volt Szovjetunióban is nem a felnőttek pedagógiájáról hallhattunk, hanem Pint akadémikus tolmácsolásában az antropogógiáról az 1988 és 1989-es változások előtt. Persze rövid tanulmányunknak nem az a célja, hogy metodológiai vonatkozású problémákat fejtegetsen, hanem az, hogy némi betekintést nyújtsunk arról, hogy Comenius országában miként valósul meg elképzelése az ember egész életén át történő neveléséről és képzéséről. Hisz maga Comenius egy egységes és permanens nevelésről, képzésről és művelődésről tesz hitet szinte valamennyi munkájában, kiváltképpen pedig a Pampaedia című írásában.

Comenius munkájából és a társadalmi igényből kiindulva intézményesítve lett Szlovákiában is a felnőttnevelés. Egy egész sor új feladattal álltunk szemben mind az elméleti alap kutatás, mind pedig a felnőttnevelési és -képzési munkálatok terén. Így az intézményesített felnőttnevelés és -oktatás Szlovákiában bő teret nyert, noha tartalma az akkori rendszernek kívánalma szerint alakult. Ezt követően 1962-ben megindult a pozsonyi Komensky Egyetem Bölcsészeti Karán az andragógusok képzése.

Szlovákia felnőttnevelési rendszerét három, illetve négy területre tagolhatjuk. Ez pedig a felnőttek iskolászerű oktatása, a reszortok, ill. a reszortminisztériumok továbbképző intézményei, sőt ezen belül a vállalati továbbképző intézetek, a széleskörű közművelődés, ill. a felnőttek szabadidő-pedagógiája, valamint a szociálandragógia speciális szakterületein történő nevelés és képzés.

A felnőttnevelés lényegének mélyebb megismerése tulajdonképpen a személyiség nevelésének mélyebb vizsgálatát, a nevelés és művelődés céljainak meghatározását, a nevelés céljainak feldolgozását, a nevelési folyamat és elemeinek, feltételei lényegének kutatását, a nevelés összetevőinek, területeinek vizsgálatával kapcsolatos módszertani problémák megvilágítását, egyes elemeinek elemzését, valamint a nevelés és oktatás komplex értelmezését jelenti.

Amikor a '60-as évek elején hazánkban is teret nyert a felnőttnevelés és -oktatás (társadalmi igényből fakadt), abból indultunk ki, hogy a képzéssel párhuzamosan (andragógiai képzés) meg kell indítanunk a tudományos kutatást ezen a területen is. Szlovákiában a Pozsonyi Népművelési Intézet vállalta fel ezt a feladatot, létrehozva egy olyan kutatócsoportot, amely neves pedagógiai szakosokból, a népművelés területén működő elméleti és gyakorlati szakemberekből tevődött össze. Abból indultunk ki, hogy az autentikus kutatás a nevelés általános elméletének alapvető forrása, a vele összefüggő kérdések megvilágításának és megértésének alapja, amely jelentős mértékben elősegítette az indokolt általánosítást, valamint az egyes intézmények és iskolák nevelői és képzési gyakorlatát. A kutatások során az elmúlt harminc év alatt egy egész sor monográfia jelent meg Szlovákiában a Népművelési Intézet gondozásában. Itt el kell mondanunk, hogy a monográfiák között – több mint 30 publikáció jelent meg – szerepeltek nemcsak a népművelés elméletével foglalkozó művek, hanem az andragógia más szakterületeivel foglalkozó munkák is, helyet adva pl. a felnőttek pedagógiai lélektanából írt munkának is. A 70-es évek második felében ezen a területen komoly segítséget kaptunk a magyar szakemberektől, többek között dr. Durkó Mátyástól is, aki mint Magyarország andragógiai professzora nemcsak publikált a szlovák andragógiai szaklapokban és tanulmányi gyűjteményekben, sőt önálló kisebb monográfiát is közölt (lefordítva szlovák nyelvre) a felnőttek élettapasztalatainak elemzéseiből, hanem komoly segítséget nyújtott egy-egy pozsonyi látogatása alkalmából a meginduló egyetemi

andragógiai képzésben. Bízunk benne, hogy kapcsolatainkat újra rendezzük a két ország szakemberei között olyan időszzerű feladatok megoldásában, amely előnyére válik mindnyájunknak. Elképzelésünket a közös munkáról e beszámoló zárórészében szeretném ismertetni.

Az elmúlt 30 év kutatási programjában és megvalósításában a felnőttek személyiségének vizsgálataival foglalkoztunk. Vizsgáltuk a szociális környezethez, megállapíthattuk, hogy a szociális környezetnek, az egyén intencionális és funkcionális környezetének szerepe nagy, mivel az ösztönzés egyik forrása a külső környezet: az embernek ehhez kell alkalmaznia tevékenységét. Tehát a tevékenységben látjuk a személyiség fő magvát. A tevékenységet, vagyis az ember magatartását integráltan kell értelmeznünk (az ember ösztönös és tudatos cselekedete). Az ember magatartását végeredményben műveltsége, értelmi színvonala határozza meg és egyben cselekedetének emocionalitásától függ. Ez a kérdés a jelenlegi időszakban felettebb időszzerű, mivel a társadalom befolyására egyre nagyobb figyelmet kellene szentelnünk a mind nagyobb mennyiségű ismeretek elsajátításának (nem egyszer a nevelés és a művelődés materiális jellegű koncepciójának káros következményeit is előtérbe helyezve); egyre nagyobb súlyt helyezünk a felnőttek értelmi nevelésére, a gyakorlati tapasztalatok, jártasságok és szokások elsajátítására, ugyanakkor gyakran lebecsüljük a felnőttek nevelésének érzelmi vonatkozásait. Szakembereink joggal hangsúlyozzák, hogy egyre nagyobb súlyt kellene helyezni a neveléssel kapcsolatos kérdések megoldására, a felnőttek erkölcsi magatartásának alakítására (a társadalmi változással megnőtt nálunk a kriminalitás százaléka), továbbá az értékekhez és a nevelés erkölcsi elveihez való viszony formálására.

A személyiség alakulása, fejlődése a különböző és a személyiség alakításában részt vevő változások hosszú sorából összetevődő, bonyolult társadalmi folyamatban megy végbe. A nevelés mint célzatos és tudatos tevékenység tulajdonképpen sajátos szervezett munka. A nevelőmunkában a társadalom és tágabb értelmezésében a társadalmi erkölcs követelményéből kell kiindulni. Ám a társadalmi követelmények nem automatikusan vetítődnek az ember tudatába. A külső befolyások hatása, eredménye az egyén belső feltételeitől függ. A nevelés célja tehát az ember olyan belső törekvéseinek a kialakítása, amelyek nemcsak saját értékeirányozottsága, önmegnyugtató írott és íratlan formáinak felelnek meg, hanem a társadalom erkölcsi szellemével is összhangban vannak. A felnőttnevelés egész problémája tulajdonképpen abban rejlik, hogy az erkölcsi követelmények az emberek számára belső kényszerre váljanak. Tehát lényegében a személyiség formálását elősegítő ösztönző tényezők (a műveltség iránti vágy, társadalmi presztizs, rokonszenv a partner iránt, a társasági közszokás elsajátítása stb.), valamint a felnőttoktatással foglalkozó hivatásos és öntevékeny pedagógus, illetve andragógus és természetesen maga a felnőtt egyén, a folyamat résztvevője által kifejtett céltudatos, rendszeres és tervszerű nevelési-művelődési tevékenység révén kiváltott, előfeltételezett interiorizációs tevékenységről van szó. Lényegében a nevelési folyamatban három alaptényezőből indulunk ki:

1. A felnőtt ember formálása nem választható el a társadalom alakulásától. Társadalmunkban különböző erkölcsi arculatú emberek élnek. A társadalmi követelmények nem gépiesen vetítődnek az emberek tudatába. A külső feltételek befolyása a belső viszony révén közvetítődik. Az elsajátított interiorizációs képességek minőségétől függ az egyén alakításának eredményessége (természetesen a tudatos – irányított – és a tudat alatti – ösztönös – önnevelés is ide számítódik).

2. A társadalom tagjaival szemben bizonyos követelményeket támaszt. Ám az erkölcsi követelmények formális elfogadása nem elég, ugyanis felettebb szükséges, hogy ezeket az emberek belső meggyőződéséből fogadják el, vagyis az erkölcsi követelmények interiorizálódjanak. A nevelés csak abban az esetben lehet eredményes, ha az ember bensőjében elősegítheti az erkölcsi követelményekhez szükséges „érintkezési pontok” kifejlesztését. Ezért felettebb szükséges, hogy a személyiség fejlesztésével összefüggő távlati célkitűzéseket az egyén pozitív tulajdonságaira és vonásaira építsük.

3. A felnőttek nem sorolhatók szigorúan elhatárolt kategóriákba, vagyis a nevelők és nevelendők kategóriájába, mivel az ember a nevelésnek nemcsak objektuma, hanem szubjektuma is, és a nevelési folyamat az emberek életétől elválaszthatatlan.

A felnőtt egyén nevelésében és képzésében, valamint a személyiség fejlesztésében alapvető szerepet játszik a hivatásos andragógus. Szlovákiában a hivatásos andragógus felkészítése az egyetemeken bölcsészeti karain történik, azaz Pozsonyban és Eperjesen. Mindkét egyetemen az andragógusok képzésének a koncepciója 1989. után változott. A két egyetem között az andragógusok képzésére vonatkozóan némi eltérés van (főképpen a fakultatív tárgyak választhatóságában), éppen ezért a pozsonyi koncepcióból indulok ki.

A társadalmi igényből fakadó követelményeket vettük alapul, amikor megjelöltük a végzett növendékek szakmai profilját, összeállítottuk a tantervet, kidolgoztuk az egyes tárgyak téziseit.

Az 1990-es egyetemi törvény értelmében hazánkban az egyetemi képzés alatt a bakalár- és magiszteri stúdiumot értjük. Az andragógiai szak önálló szakként tanulható, de legújabban kombinálhatjuk (a pozsonyi egyetemen) a kulturológiával is. A bakalár stúdium 6 félévből áll és záróvizsgával, valamint a szakdolgozat megvédésével fejeződik be. Magyarországi viszonylatban a bakalár stúdium főiskolai szintnek felel meg, noha koncepciónk eltér a magyarországi koncepciótól, mert a tantárgyak nálunk inkább gyakorlati jellegűek. Ez azt jelenti, hogy a végzett növendékek a gyakorlat emberei lesznek, míg a magiszteri stúdium tantárgyai inkább az elmélet felé irányulnak.

Az andragógia szak magiszteri stúdiuma 10 féléves. A negyedik szemeszter után a hallgatók első államvizsgát tesznek. A sikeres államvizsga után a hallgatók semmilyen minősítést nem nyernek, csupán azt, hogy beiratkozhatnak a felsőbb, azaz a harmadik évfolyamra. Az első két év (négy félév) alatt a hallgatók egy alapos elméleti bevezetést nyernek az általános pedagógiából, általános pszichológiából, a szociológia alapjaiból, majd részletes tájékoztatást nyernek a négy alapvető tárgyból, amelyek képezik az első államvizsga tárgyát és anyagát. Ezek a következők: felnőttnevelés-elmélet, a felnőttek oktatásana, a felnőttek pedagógiai lélektana és a nevelés szociológiája. Ezenkívül a hallgatók nyelvi képzésben vesznek részt, amely választható az angol, német, francia és spanyol között, de választhatják az orosz nyelvet is. A hallgató nyelvi vizsgát tesz egy választott idegen nyelvből, amely két részből áll: az első idegen nyelvi vizsgáját az általános nyelvből – köznyelvből – teszi, a második vizsgáját a szaknyelvből teszi le. Abban az esetben, ha a hallgató két idegen nyelvet választ, akkor elegendő, ha a két nyelvi vizsgát a köznyelvből abszolválja.

Az első államvizsga inkább elméleti jellegű, figyelembe véve az egyes tárgyak fejlettségi szintjét, tanulmányozva mind a hazai, mind pedig a külföldi szakirodalmat.

A harmadik évfolyamtól kezdődően a hallgatók a bejegyzett 3 speciális szakterületet választják, bár a sikeres államvizsga után, a 10. szemeszter végén andragógia szakot, ill. abból nyerik a certifikációjukat, nem pedig a szakspecializációból. Azt viszont feltüntetik a diplomájukban, ami viszont nem zárja ki, hogy a gyakorlatban nem vállalhat más szakterületen történő munkát. A specializálódás három területen történhet:

1. A hallgatók választhatják a népnevelő, a kultúra szakterületét és olyan tárgyakat vesznek fel, amelyeknek a révén felkészítik őket a kulturális munka irányítására, modellek összeállítására egy-egy szakterület speciális ágából stb. A hallgató köteles ebből a szakterületből elkészíteni a diplomamunkáját, amelyet opponensek bevonásával meg kell, hogy védjen a záró államvizsga keretén belül.

2. A második szakterülethez, specializálódáshoz tartozik az ún. üzemi vagy vállalati nevelés és képzés (a reszortminisztériumok központi továbbképző intézeteinek részére). Ez a szakterület 1970. után hazánkban nagyon jól ki lett építve. Ma már elmondhatjuk, hogy a vállalatok mérnökei mellett, akik ezekben az intézményekben működnek, ott találjuk az andragógia szakot végzett növendékeinket is, akik nemcsak szervezői a dolgozók továbbképzésének, hanem alkotói is, pedagógiai jelleget adva a technikusok továbbképzésének. Ezt a szakterületet úgy értékelhetjük, mint egy jól felszerelt és szakemberekkel ellátott speciális ágazatát az andragógiának Szlovákiában. Persze ez sem problémamentes. Az egyre inszolvens vállalatok megszűnnek, velük együtt a jól kiépített vállalati továbbképző intézmények, vagy pedig egyszerűen leszűkítik anyagi dotálásukat. Jelenleg a működő intézmények a műszaki továbbképzés mellett idegen nyelvi képzéssel is foglalkoznak. Pl. a pozsonyi Slovnaft olajfinomítóban 1996. után nem alkalmazhatnak olyan egyént vezető tisztségben, aki nem rendelkezik angol vagy német nyelvtudással. Mondanom sem kell, hogy a vállalat (több mint ötezer dolgozója van) fiatalabb munkatársai tömegesen látogatják a vállalat továbbképző intézetének nyelvi laboratóriumát. Ezek az intézmények, hogy fedezzék anyagi kiadásait, olyan tanfolyamokat is nyitnak, amelyek atraktívak, vonzóak nemcsak a saját dolgozóik számára, hanem mások részére is, akik pl. el akarják sajátítani a kettős könyvelést stb.

3. A harmadik specializálódást a szociálándragógia képezi, amely lényegében a legújabb szakterületnek számít. A végzett növendékek leginkább munkahivatalokban helyezkednek el, szaktanáccsal, multiplikátori funkcióval bízzák meg őket. Irányítják az ország egyes régióinak szociális munkáját. A végzett növendékek elhelyezkedési lehetősége szinte korlátlan. Ide sorolhatnánk a karitatív jellegű intézeteket, ahol mint vezető tisztséget ellátó irányítók lehetnek, a gerontopédia szakterületeit stb. Kü-

lön szakterületként szerepel a szociálandragógiában a kriminálpedagógia, a penitenciális és posztpenitenciális pedagógia, a szociálkurátori tisztség, amelyhez a rászoruló, elhagyottak tartoznak.

A hallgatók ezenkívül egy speciális diszciplinát is hallgatnak, mégpedig a felnőttek iskolászerű oktatásának az elméleti alapjait. Sajnos Szlovákiában ez a szakterület kevésbé volt az elmúlt időszakban elméleti szinten művelve. Pedig mind a középiskolákban, mind a főiskolákban és egyetemeken több tízezer tanuló és hallgató tanul, készül a leendő pályára. Jelenleg a munka melletti tanulás keretén belül vagy az alapszak, ill. professzió megszerzésével foglalkoznak, vagy pedig a rekvalifikációs tanfolyamok szervezésével. Az utóbbit az állam a munkanélküliség enyhítése miatt kizárólagosan és kiemelve finanszírozza. Elméleti síkon a felnőttek iskolászerű oktatásának az alapjaival, annak andragógiai vonatkozásával e tanulmány szerzője foglalkozik, karöltve a prágai szakemberekkel. Ebből a tárgykörből jelenik meg a hetekben a Komensky Egyetem gondozásában és kiadásában egy egyetemi jegyzet: „A felnőttek iskolászerű nevelésének és oktatásának az alapjai” címen. Ilyen jellegű hosszabb lélegzetű tanulmány, ill. egyetemi jegyzet eddig még Szlovákiában nem jelent meg.

Comenius nyomdokában haladva az utóbbi másfél évben a Komensky Egyetem Bölcsészeti Kara Andragógiai tanszékén eldöntöttük, hogy összeállítunk egy andragógiai kislexikont, illetve értelmező és magyarázó szakszótárt, amelynek közel ezer kidolgozott címszava lesz az andragógia valamennyi szakterületéből. Egy nemzetközi kooperációban indul a lexikon összeállítása. A közös munkába bekapcsolódnak a varsói és a krakkói kollégák dr. Turos professzor vezetésével. Ígéretet kaptam dr. Maróti Andortól is Budapestről, hogy vállalja a közös munkát, bekapcsolva a debreceni kollégákat is, akik a magyar andragógiával foglalkoznak. A címszavak három kategóriába lesznek csoportosítva. Úgy tervezzük, hogy az első kategóriába, ahova az alapcímszavak tartoznak, bekapcsolódnának a külföldi szakemberek is. A kislexikon szlovák nyelven lenne elkészítve, de megtalálhatnánk benne a magyar, lengyel, angol és német változatait is, terminológiát. Mindenképpen az Orbis pictus motivált erre a munkára, vezérelve olyan gondolattal, hogy újra illő lenne a népeket emberközelségbe hozni, tanulva egymás nyelvét, hogy a szó szoros értelmében megértsük egymást, hogy gátját vegyük népeink közötti horzsalkodásnak, és hogy Közép-Európa határok nélkül újra a miénk legyen, ahol a tudomány és az andragógusok képzése megnyitja a nemzetek igazi kapuját, ahol szabadon járhatunk minden különbség nélkül, hasonlóan mint egykoron Comenius, a nemzetek nagy tanítója, akit szívébe zárt Sárospatak úgy, mint Uhersky Brod, Lesnó vagy Amsterdam. Lehet-e szebb példát említeni, mint Comenius Angelus pacisát, békéltető írását az angolok és hollandok között? Bízom benne, hogy ennek a kevésbé emlegetett írásnak megnő az igazi aktualitása és tartós béke lesz a nemzetek között.

Tanulási motiváció Comenius oktatási rendszerében

Úgy érzem, Comenius 400 éves távlatból is kortársam. S ebben nem vagyok egyedül. J. Piaget arra szólított fel, hogy folytassuk, amit Comenius elkezdett. Munkásságának történelmi korszakában képes volt, mondhatnók mai szemmel, olyan átfogó oktatási-nevelési rendszer kidolgozására, melynek kontúrjai ma sem idegenek az iskolával foglalkozó szakember számára. A baconi filozófiára alapozó Comenius korának tudományos fejlettségi szintjét meghaladva, pedagógiai és pszichológiai vonatkozásban a pszichopedagógiai jelenségek egész sorát nevezte meg, sugallmazván ezek kibontásának és megfogalmazásának szükségességét.

Mikor a comeniusi mű értelmezésében és értékelésében fókuszolásom filtereként a tanulás és nevelés motivációját jelöltem meg, távol állt tőlem pedagógiai gondolatainak erőszakolt naprahozása és bagatellizálása. Már diákkoromban felfigyeltem Comenius mélyreható emberismeretére. S hogy az emberi természet azóta lényegében mit sem változott, jól nyomonkövethető tanulás- és viselkedéserkölcstani motivációjával kapcsolatos felfogásában is. Ugyanis emberi tevékenység, legyen az tanulás, munka vagy bármi más, nem létezik dinamizáló, energetizáló tényezők és irányulás nélkül: „... csak hadd legyen tisztában mindenki azzal – írja Comenius *Didactica Magna* (D. M.) című könyvének IX. fejezete, 8. paragrafusában –, hogy mire törekedjék az életút minden cselekvésével és célkitűzésével, hogy milyen korlátokat szabjon ezeknek, és hogyan töltsen be ki-ki a maga hivatását.” E célirányultsághoz dinamizáló indítékok is társulnak nála: „Az ember ... nem fejlődhetik eszes, bölcs, tisztességes és jámbor lényé, csak ha a bölcsesség, tisztesség és jámborság oltóágaival előzőleg beoltottuk” (D. M., VII. 1.). Az emberi tevékenység oltóágai éppen a motívumok, az indítékok. Ezek milyensége határozza meg nemcsak tanulásának, de egész életének az értelmét is. Nemes indíték – nemes viselkedést és jellemet szül. „Patakon – írja Comenius *'De Eleganti Elegantiorum Studio'* (E. E. S., 1652) című írásában – senki sem adja át magát a tudományos életnek (*literate vitae*), hanem más célt tűz maga elé; az ifjak az iskolából elsietnek, a tanulmányokat csak úgy ízlelik meg, mint a kutya a Nílust s futnak, megalégesznek azzal, hogy a tudományokat és a latinságot csak futólag érintik.” Ugyanebben az értelemben ír „*Fortius Redivius sive de pellenda Scholis Ignaria*” (Sch. I.) c. művében is: „... az iskoláinkban *tunyaság* uralkodik, *tunyaság*, mely fél az erőfeszítéstől, kapcsolatban az ernyedtséggel, mely csak hidegen, felületesen vesz a munkában részt s jobban szereti a semmittevést, a munka abbahagyását”. Vagy ugyanitt olvashatjuk a következőket is: „A tanulókat minden oldalról ostromolja a *tunyaság*, olyan vastag sötétség, hogy az igaz és teljes oktatás fényét nem tudják megpillantani, ezért nem is vágyódnak utána, megalégesznek, ha a tudományoknak gyöngye csöppjei érintik őket. A *tunyaság* egyaránt ostromolja a fülüket (mely nem szívesen hallja a tanító oktatását), a szemöket (amely nem szívesen néz otthon a könyvekbe), nyelvöket (mely bágyadt a felelésben) és belső érzékeiket (elméjüket, értelmöket, emlékezetöket), kezeiket (melyek lusták a jó írókból kivonatokat készíteni); ennek eredménye aztán az egész test és lélek elernyedése, úgy, hogy a legtöbben az iskolai élet igazi céljáról megfeledkezve, evéssel, ivással és alvással töltik idejüket, vagy kockáznak, kártyáznak, vívnak, léha beszédekkel folytatnak, korhelykednek.” Kétségtől Comenius fenti megállapításaiban a motivációs rendszer igény szint fogalmáról van szó.

Tudom, furcsa, modern terminus technicus-ok prizmáján elemezni régmúlt idők pedagógiai gondolatait, de a comeniusi tanulás- és viselkedéserkölcstani „motivációs rendszer” mélyebben vagy legalább tangenciálisan implikálja a motivációs jelenségek nagyrészét. Gondolunk itt a külső és belső, a pozitív és negatív, a kognitív és affektív, a közeli vagy távoli indítékokra, a világról és életről alkotott felfogására mint megismerő-értékelő motivációs képződményre.

Szabadjon az elkövetkezőkben comeniusi kontextusban illusztrálni néhányat a felsorolt motivációs fogalmak közül.

Belső vagy intrinszik motivációról, mint ismeretes, akkor beszélhetünk, ha a tevékenységre, a tanulásra ösztönzés a gyermekből ered, annak szükségleteiből, igényeiből, s ha a szatiszfakciót számára a tanulás végrehajtása biztosítja. Ugyanerről beszél lényegében in illo tempore Comenius is a már idézett „Fortius Redivivus sive pellenda Scholis Ignaria” c. írásában: „Jó tanuló az, aki vágyik tanulni és semmi fáradságot nem kímél, semmi verítéket nem sajnál, hogy a tudományt megragadja; aki a legmagasabb célt tűzi maga elé, mindig igyekszik mindent tanulni, amíg csak érzi, hogy még hiányzik valamije...” Csakhogy a gyermek ismeretek utáni vágyakozása sem bontakozik ki önmagától, segíteni kell azt. Comeniusnak erre is volt gondolja, mint olvashatjuk a „Scholae pansophicae delineatio” (Schola Pansophica) c. írásában: „Az Isten által az egyetemes bölcsesség elérésére nyújtott eszközökhöz nekünk három más eszközt kell hozzácsatolnunk, nevezetesen 1. jó könyveket, 2. hű tanítókat s 3. jó módszert, mely a természet követelményeit ellesve, mindenkre nézve könnyűvé, kellemessé és kíváncsítóssá teszi az iskolát. Ily módon az iskola nem lesz többé az elmék tévesztője, taposómalom, börtön vagy kínpad, hanem kedves és gyönyörűségek mulatóhely.” Továbbá, a tankönyvvel kapcsolatosan, teszi hozzá Comenius, „a könyv úgy legyen szerkesztve, hogy abban tanár vagy tanuló ne tévelyegjen, mint egy labirintusban, hanem gyönyörködjék, mint valami szép kertben”. Ugyanez a gondolat foglalkoztatja a „Schola Latina” c. írásában is: „... a nyelvek legújabb módszerének titka abban áll, hogy bizonyos, művészileg meg szerkesztett tankönyvek segítségével magukhoz az írókhoz biztos, rövid és kellemes út táruljon fel, mely a tanítókat és tanulókat biztosan, gyorsan és kellemesen vezesse az óhajtott cél felé.”

Az is bizonyos, hogy a belső motivációs rendszer egyedspecifikus. Így van ez ma is. Ezzel kapcsolatosan írja Comenius: „Mindenki azon dologban halad kíváltképpen előre, amerre őt ... rejtett vágya űzi...” (D. M., XIX. 54.). A „rejtett vágy” Comenius szerint igen nagy erő, ami egyben bizonyos képességeket implikál, s ebben az irányban kell segíteni a gyermeket, mert, amint mondja: „Amit a természet meg nem adott, azt erőszakolni annyit tesz, mint a természet ellen viaskodni, azaz hiábavaló dolgot kísérelni meg (D. M., XIX. 54.). Ez nem jelenti a nevelhetőségről való lemondását, hiszen gyermekképében ott találjuk az eszeség, az uralkodásra való képesség és a tökéletesedésre való hajlam, a kompetencia összetevőit. Inkább azt szándékszik érzékeltetni, hogy meg kell látni, fel kell ismerni a gyermekben azt a vágyat, ami őt valamilyen irányba „űzi”. Vajon a későbbi, az érdeklődés-központú, a cselekvés-irányzatú, a waldorf-típusú iskolák nem hasonló elvek alapján szerveződtek, illetve gondolkodtak? Hiszen Comenius is csak azt mondja, hogy ha a tanító azt látja, hogy „valaki a gyermekek közül Minerva akarata ellenére (= a hajlam ellenére) fog hozzá valamihez, ne erőszakolja, hiszen biztos remélhető, hogy az itt mutatkozó hiány más területen kiegyenlítődik” (D. M., XIX. 54.). Comenius fenti megállapításától mitsem különbözik a korunkbeli J. Holt („Iskolai kudarcok”, Gondolat, Budapest, 1991) kijelentése, miszerint „A legrosszabb tanuló – a legrosszabb, akit valaha is láttam – az osztályon kívüli életben olyan érett, intelligens és érdeklődő volt, mint akárki más az iskolában”. Na de akkor – tehetjük fel a kérdést – mi lesz azokkal, akik nem nagyon óhajtják a tanulást? Hiszen Comenius mindegyre kihangsúlyozta azt a teljesítménymotivációs gondolatot, miszerint a „folytonos haladásban nagy erő van”, „az oktatás csodákat művel” (Deliberatio, III.). Mindenekelőtt a tanítót teszi felelőssé a gyermeki haladásért: „... előbb a figyelmet keltse fel benne, hogy vágyakozással és az ismeretek után epekedő lélekkel merítse a „tudást” (D. M., XX. 12.). És a gondolati párhuzam kedvéért újból J. Holt-ot idézem: „A gyermekek kíváncsisággal telve lépik át az iskola küszöbét, és ez az érdeklődés pár éven belül kihal vagy legalábbis lelohadt”, sőt, viszi tovább a gondolatot a fennebb idézett pszichológus, „Nemcsak a kíváncsiságukat öljük meg, hanem azt az érzést is, hogy milyen csodálatosan jó dolog kíváncsinak lenni”. Nagy azoknak a pszichológusoknak és pedagógusoknak a száma, akik Comeniushoz hasonlóan gondolkodnak a tanulás belső motiváció-faktoráról. Ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy „a gyermek akkor viselkedik a legértelmesebben, ha valami nagyon fölkelte az érdeklődését, figyelmét, érzelmeit, gondolatait és részvételi szándékát – vagyis ha foglalkoztatja az, amit csinál (J. Holt).

Bár Comenius, koncepciónkban, a tanulást inkább a belső motivációra szerette volna építeni – „... és ha egy diákot sem kényszerítenének (hangsúlyozza ki) akarata ellenére valamire, akkor nem lenne semmi, ami undort keltene és eltorzítaná értelmének fogékonyságát” (D. M., XIX. 54.) –, mégis a külső motivációs tényezőket sem mellőzhette. „Bármerre fordulsz is – mondja ‘De utilitate accuratae rerum’ c. írásában, 1651 –, ha csak az embert le nem vetkezed, kell valamit csinálnod; az ifjú éveket, akár akarod, akár nem, valamiféle foglalkozással el kell töltened!”

Comeniusnak ez a felismerése, miszerint ha hiányzik a gyermek tevékenységének természetéből fakadó indíték, úgy a tanítónak és szülőnek kell résen lennie és őt tanulásra serkentenie. „Mert ahogy az életet adták gyermekeiknek – mutat rá Comenius, D. M., VIII. 1. –, segíteniök kell őket arra, hogy ez az élet ésszerű, becsületes és szentté alakuljon.”

Különben művei a külső motivációs tényezők (dicséret, a példa ereje, a jutalmazás és büntetés, a rend és szokás motivációs ereje stb.) egész sorát ölelik fel. Bizonyításként csak néhányat szeretnék fel-
említeni.

– A példa ereje: „... gyermekkorban szinte teljesen a példák uralkodnak és vezetnek, s nem a szabályok. Ha az ember valamit előírásokon keresztül akar elérni, az kevésbé ragad meg, de ha bemutatják, hogy mások hogyan csinálják, parancs nélkül is követik” (D. M., VIII. 7.); „A tanulókból a derék tanító ... a restséget ... a szorgalomnak és munkásságnak folytonos példaadása által távolítja el” (Sch. I.).

– A dicséret motiváló ereje: „... ha megdicsérnek, örülj neki s igyekezzél még több dicséretet kiérdemelni” (Praecepta morum, P. M., IX. 1653).

– A versengés motívuma: „Akit szorgalom tekintetében felül akarsz múlni, azt hívd fel gyakran vetélkedésre és törekedjél őt túlszárnyalni; ha legyőznek, ne haragudjál a győzőre, hanem ez serkent sen arra, hogy jövőre te győzz! Aki nem akar az ilyen vetélkedésre és dicséretre felbuzdulni, az, mint lusta állat, megvetést érdemel” (P. M., X). A tanítónak „... az arra alkalmas tanulókat ki kell válogatnia, őket versengés által az előhaladásra ösztökélnie” (Schola Latina, III). A versengéssel kapcsolatos Comenius következő megállapítása, kijelentése is: „... megengedjük a versengést: ki ismer többet. Így nem csupán az válik nyilvánvalóvá, hogy kinek van hajlama a növénytan iránt is, hanem idejében fel is ébresztjük ezeket a kis lángocskákat” (D. M., XIX. 50.).

– A jutalom: „Jutalmul se pénz, se könyv vagy írószer nem használható, hanem a legyőzött a győző parancsára tartozik szavalni vagy verset írni vagy mesélni” (P. M., XV). „Hathatósabb ösztönzés kedvéért lehetséges, hogy azokat, akik a legnagyobb előrehaladást tették, mesternek (litentatus) vagy az orvostudományok várományosának (candidatus medicinae) nevezzék el” (D. M., XIX. 50.).

– A szokás, mint motiváció: „A figyelem ... naponkénti gyakorlása nemcsak a jelenben lesz az ifjúság hasznára, hanem egész életén keresztül. Ha néhány évi állandó gyakorlással hozzászoknak ahhoz, hogy mindig úgy járjanak el, rendületlen lélekkel fogják tenni mindazt, amit csak tesznek, nem várván külső figyelmeztetésre vagy ösztökélésre” (D. M., XIX. 22.).

Ilyeténképpen folytathatnám a neveléstudományok génusza tanulás- és viselkedésmotivációs gondolatainak felsorolását és elemzését, de céloom csupán annak a demonstrálása volt, hogy a comeniuszi mű ma is az iskolával foglalkozó kutatók tematikai tárháza. Műveinek, eszméinek, szellemének fennmaradása – és ez az emberi tevékenység motivációja esetében különösképpen érvényes – azok humanista tartalmának tudható be. Hiszen ahogyan maga Comenius vallotta, „... az iskolák a humanitás műhelyei”. Arra kell gondolnunk, hogy Comeniust, aki a megismerés és az alkotás megvalósításának biztosítékát – mondhatnók motivációját – a harmóniában látta – „Bármely dolog megismerésének és megalkotásának egyetlen alapja a harmónia” (Pansophiae prodomus) –, őt magát is olyan nemes indítékok sarkallták munkásságának véghezvitelében, mint a küzdelem az igazságosság, a jóság, a méltányosság és az emberi boldogság eléréseért.

Comenius oktatáselmélete és a rendszerelméleti didaktika alapvető paradigmái

Az ezredforduló hajnalán J. A. Comenius elméleti és gyakorlati hitvallásának aktualitása és különösen hatékonysága nem annyira a négyszáz év előtti filozófiai, pszichológiai vagy éppen pedagógiai szemléletmódjában, hanem mindenekelőtt az oktatás rendszerelméleti felfogásában rejlik. Szinte hihetetlen, hogy a szenzoralista, lényegében empirista és atomisztikus felfogás és általános gondolkodásmód keretei között Comenius polihisztori zsenialitással kidolgozta az oktatás egységes elvi rendszerét és ezen elméleti alapvetéssel szerves egységben levő, integráltan működő gyakorlat struktúráját. E rendszer homogenitása kifejezésre jut egyrészt a rendszert alkotó elemek (alrendszerek) egységes megalkotásában: a nevelés céljai; alapelvei; tartalma; módszerei és eszközei; szervezési formája; másrészt az alkotóelemek közötti kapcsolatok, kölcsönös feltételezettségi és meghatározottsági viszonyok kidolgozottságában. A Comenius által kidolgozott oktatási rendszer túlélte a négy évszázadot és napjainkban is az oktatás rendszerének hatékony és működő modelljét képezi.

A comeniusi mű objektív értékelése, történeti helyének és szerepének a megítélése természetesen csak a maga korának gazdasági, társadalmi, filozófiai, pszichológiai, valamint pedagógiai fejlettségének függvényében lehetséges. Aktualitásának, a mához való üzenetének a megítélése, rendszerének az átvétele és továbbfejlesztése viszont csak abban az esetben lehet eredményes és termékeny, ha a comeniusi felfogásban rejlő általános szemléletmódot, pedagógiai paradigmáit összevetjük napjaink didaktikájának filozófiai, pszichopedagógiai paradigmáival, a ma és különösen a XXI. sz. emberkövetelményeivel. Természetes, hogy egy ilyen elvi szembeállítás hangsúlyozottan kidomborítja a cseh pedagógus didaktikai szemléletmódjának korlátait. Ez viszont távolról sem jelent(het) kitagadást vagy teljes tagadást, hanem a benne levő értékek, maradandó gondolatok újraértékelését, napjaink követelményeivel összhangban levő továbbfejlesztését, átalakítását, magasabb szinten történő újraalkotását.

A comeniusi oktatási modell és napjaink didaktikai paradigmái közötti különbségeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze:

A comeniusi oktatási modell és a korszerű, rendszerelméleti didaktika alapvető paradigmáinak összehasonlítása

A comeniusi oktatási modell alapján kialakult „hagyományos” didaktika paradigmái

A rendszerelméleti, „korszerű” didaktika paradigmái

I. A nevelés embereszménye

1. A nevelési eszmény elvont és túl általános (harmonikus embertípus, a túlvilágra való előkészítés).

1. Az integrált, mindenoldalúan fejlett embereszményt lebontja felmérhető és értékelhető cél- és feladatrendszerre (céltaxonómia).

II. Az oktatás általános cél- és feladatrendszere

2. Az oktatás alapvető feladata az enciklopedikus, panszofikus ismeretek átadása.

2. Az oktatás feladata, az interdiszciplinaritás keretei között, az állandóan változó, strukturálódó és továbbfejlesztésre alkalmas ismeretek műveleti elsajátítása.

3. Az egész életre érvényes változatlan ismeretek megtanítására törekszik.

3. A flexibilis, divergens értelmi képességek fejlesztésére helyezi a hangsúlyt.

4. A központi feladat a kész ismeretek rögzítésére és felidézésére alkalmas memória fejlesztése.

4. Az alapvető feladat az ismeretek aktív feldolgozása alapján az alkotó gondolkodás fejlesztése.

5. Az oktatás célja ebből fakadóan az ismeretek átszármaztatása. Tehát az oktatás tartalma a cél szerepét tölti be, s így az oktatási folyamat elsődlegesen informatív jellegű.

5. Az oktatás alapvető célja a gyermeki személyiség fejlesztése, melynek egyik fontos, meghatározó eszköze az ismeretek aktív elsajátítása.

III. Az oktatás pszichopedagógiai szemléletmódját meghatározó alapelvek

6. A tanulót a nevelés tárgyának tekinti.

6. A tanulót elsősorban a nevelés alanyának tekinti.

7. A tanár a tudományos ismeretek forrása és közvetítője.

7. A tanár a tanulási helyzetek megtervezője, megszervezője és a tevékenységek irányítója.

8. A tanuló a tanári ismeretek passzív befogadója.

8. A tanuló a feladatok, ismeretek és problémák újrafelfedezője és megoldója, a gyakorlatban való alkalmazója.

9. Az információk alapja, alapvető forrása a tárgyak, jelenségek megfigyelése alapján kialakult képzet.

9. Az információk alapja a tárgyakkal és azok szimbólumaival végzett materiális, materializált és intellektuális tevékenység.

10. A fogalom a képzet és a szó társítása.

10. A fogalom a gondolkodás műveletei segítségével, a nyelv és beszéd síkján végzett intellektuális cselekvések eredménye.

11. Szakadék jön létre az érzéki és logikai megismerés között, ezért az elsajátítás többnyire mechanikus és passzív.

12. A fejlesztést mennyiségi felhalmozódásként fogja fel.

11. Az érzéki és logikai megismerés szerves egységet alkot, kölcsönös feltételezettség és kiegészítés alapján megy végbe, ezért az asszimiláció tudatos és aktív.

12. A fejlődés a szerveződés és a magasabb minőségi szintekre való integrálódás eredménye.

IV. Az oktatás tartalma; helyének és szerepének megítélése

13. Az oktatás tartalma tapasztalati, a természet logikája szerint induktív módon rendszerbe foglalt empirikus ismeretek összessége.

14. Az oktatás tartalma nem egyszerűen az adatok és tények szummatív egymásmellérendelődése. A szenzualista szemléletmód és a pragmatikusság elve szükségessé tette az ismeretek olyan szerkezetének a megalkotását, amely biztosította ezeknek a gyakorlatban való azonnali felhasználását és alkalmazását.

13. Az oktatás tartalma a tudományos megismerés eredményei alapján pszichopedagógiai szempontok szerint szelektált, rendszerezett és integrált ismeretek (tények, fogalmak, szabályok, törvények, elméletek) rendszere.

14. A tudományok jelenlegi fejlettsége, a metatudományok és az interdiszciplináris tudományágak megjelenése szükségessé teszi az ismeretek olyan formalizált és szimbolizált rendszerének a kidolgozását, mely alapján az egyén képes ismereteit változatos körülmények között mind elméleti, mind gyakorlati szinten alkalmazni és újabb szempontoknak megfelelően átstrukturálni.

V. Az oktatás módszereiről és eszközeiről vallott felfogás

15. Az uralkodó tanítási módszer a tanár információkat közvetítő tevékenysége: elbeszélés, szemléltetés, magyarázat stb.

16. Az oktatás eszközei elsősorban a tanár ismeretközvetítő tevékenységének a kellékei. A tanuló a tanár eszköztárával közvetített információk alapján viszonylag statikus, merev képzeteket sajátít el.

15. Az oktatási módszerek elsődlegesen a tanuló megismerő tevékenységének megszervezésére és kivitelezésére szolgálnak: felfedeztetés, modellezés, programozás, problematizálás stb.

16. Az oktatási eszközök a tanuló művelti, cselekvő, felfedező-megismerő tevékenységének a szolgálatában állnak. A kialakult képzetek tehát dinamikusak s így szervesen beépülnek a fogalomalkítás és -alkalmazás folyamatába.

VI. Szervezési formák

17. A szervezés az életkori sajátosságok merev felfogásához alkalmazkodik.

18. Az oktatás tervezésének és szervezésének alapvető módozata a tanítási órák lineáris egymásratevődése.

17. Az oktatást differenciáltan szervezi meg az állandó továbbfejlesztés érdekében.

18. A korszerű oktatástechnológia alapján a tanítási órákat hierarchikusan egymásra épülő integrált rendszerekbe szervezzük.

VII. Felmérés–értékelés, szabályozás–önszabályozás

19. Az ellenőrzés, szabályozás kizárólagosan a tanárra hárul, a tanuló passzívan tudomásul veszi a tanár minősítését.

20. Az ellenőrzés elsődlegesen az ismeretek mennyiségi elsajátítására vonatkozik, nagyobbára mechanikus reprodukálást igényel.

21. A felmérés konstatatív és statikus jellegű.

22. Az oktatás folyamata zárt rendszert alkot, amennyiben azt tökéletesnek tekinti és megfelel a kor alapvető követelményeinek. A szabályozás és önszabályozás a megadott keretekhez való merev visszacsatolást jelenti.

19. A tanuló, mivel az oktatás alanya is, aktívan részt vesz önmaga tevékenysége és teljesítménye értékelésében, s így átalakul a szabályozás és önszabályozás aktív tényezőjévé.

20. Az ellenőrzés a tanuló iskolai teljesítményére irányul, tehát az ismeretek rögzítésén túlmenően figyelembe veszi az intellektuális és nonintellektuális tényezőket is.

21. A felmérés dinamikus és fejlesztő jellegű.

22. Az oktatás nyílt rendszert képez, óhatatlanul is figyelembe veszi a tudományos-technikai forradalom dinamikus követelményeit. A szabályozás és önszabályozás nem a megadott, hanem a fejlődő társadalom követelményeihez való viszonyításban jut kifejezésre.

VIII. Tanár-diák kapcsolat

23. A tanár-tanuló viszony autokratikus, tekintélyelvű, alárendelési viszonyon alapul.

23. A közös tevékenységből fakadó, együttműködő, demokratikus, egymást kölcsönösen kiszegítő viszonyokat igényel.

Álláspontunkat összefoglalva elmondhatjuk, hogy Comenius „Didactica Magna”-ja és napjaink „Nagy didaktikája” közötti különbségek, minőségi eltérések, szemléletmódban mutatkozó változások figyelembevételére arra ösztönöz, hogy kidolgozzuk a XXI. sz. oktatáselméletének és gyakorlatának egy olyan egységes rendszerét, amelyent Comenius dolgozott ki a maga korában. E mű megalkotása jelentené a comeniusi hagyaték méltó megbecsülését. Ebben az esetben állíthatjuk, hogy megmaradtunk J. A. Comenius igazi, hű tanítványainak.

Comenius korának erdélyi iskolakultúrája

Ha ennek a konferenciának a szervezők azt a címet adták volna, hogy Comenius és Sárospatak, ennek analógiájára én azt választanám előadásom címéül, hogy Comenius és Erdély; még pontosabban: Comenius és a protestáns Erdély. Mert hiszen Comenist az erdélyi fejedelem hívta meg Sárospatakra, s mint az közismert, a fejedelemasszony *Lorántffy Zsuzsanna* sürgetésére 1650-ben jött Patakra, a fejedelemségnek ekkor egyik kiemelkedő szerepet játszó iskolaközpontjába. A XVII. század közepén ugyanis *Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad*, majd *Nagyenyed* mellett *Sárospatak* is egyre inkább előtérbe kerül a *Bethlen Gábor* által megalapozott független erdélyi művelődéspolitikai iskolakoncepciójának a keretében. *Ködöböcz József* írja szeretett városáról, hogy „Évszázadokon keresztül sokszor volt központja a magyar függetlenségi törekvéseknek, a Habsburg-ellenes harcoknak”.¹ Ez a megállapítás Comenius korára is érvényes, hiszen a protestáns iskolakultúra megerősödése és kibontakozása Comenius korában ugyancsak Erdély önállóságának, függetlenségének egyik színtere; úgy ahogyan a fejedelmi udvar gazdaságpolitikája, a Habsburg hatalom és a török birodalom közötti egyensúly politikája, vagy a városok fejlesztésére irányuló törekvése. Az említett iskolavárosok ebben a korszakban válnak területközpontokká, egy-egy régiónak, a székelységnek, a szászoknak és a magyaroknak, később pedig a románoknak is (lásd: Balázsfalva) a kultúrközpontjává.

1. Az erdélyi fejedelemségben, a magyarországi királyságtól eltérő módon a protestantizmus *lutheri irányzata* először a déli transzilván településeken jelentkezik. Ez az irányzat *Honterus* révén gyorsan meghódította a szász településeket, városokat, és ezekben megkezdte az evangélikus iskolázás *wittenbergi szellemének* az alkalmazását.

Magyarországon, mint ismeretes, az 1522-es, 1523-as évektől kezdődően jelentkezik először a protestantizmus lutheri ága a felvidéki német városokban (Sopron, Besztercebánya, Bártfa), ahol nemcsak vallási, hanem iskolai téren is átveszik az új hierarchiát s annak nevelésszempontját.² *Honterus János* azonban, aki a svájci evangélikusok eszméitől áthatva jön haza Erdélybe³, a protestantizmus felvidéki elterjedése után közel egy évtized leforgása alatt téríti át az új hitre *Brassó* és *Nagyszében* patriciusait, majd az egész szász tartomány településeit. Hitújító tevékenységének gyors sikere nemcsak a katolikus hittételek dogmáival szemben fennálló fölényével magyarázható, hanem nagy hatású műveivel is, melyek a Brassóban alapított evangélikus iskolán túlmenően nagyban hozzájárultak az erdélyi „szász nemzet” öntudatának az erősödéséhez. Egyházi beszédein kívül grammatikai, geográfiai és asztronómiai tankönyvei voltak széles körben ismertek, használatosak, 1543-ban pedig iskolaszabályzatot írt a brassói evangélikus tanintézet részére.⁴

Az erdélyi protestáns iskolakultúra jelentkezése kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fejedelmi hatalom erősödését, mely a magyar nemzeti szellemű művelődés formálásában és fejlesztésében elévülhetetlen érdemeket szerzett. Attól kezdve, hogy az erdélyi városokban jelentkezik a protestáns iskolázás, a helyi magsztrátuson kívül a központi hatalom is egyre határozottabban elkötelezi magát az új intézmények, iskolák mellett.

Gyulafehérváron a középkori káptalani iskola „a 16. század közepére kerül protestáns szellemű vezetés alá” – írja *Mészáros István* a fejedelmi székhely evangélikus középszintű iskolájáról.⁵ Ez a tanintézet 1571-től folyamatosan alakul át református iskolává.

Kolozsvárott a város plébániai iskolája előbb humanista gimnáziummá, az 1540-es években evangélikussá, 1558-tól reformátussá, majd 1568-tól unitáriussá válik.⁶ A kolozsvári kollégium hármas tagozódású (alsó, közép- és felsőfokú) osztályainak a rendszere 1622-től szolgálja az egyre markánsabban kibontakozó városi életmódot.

Nagyenyeden is a 16. század közepétől beszélhetünk a lutheri irányú protestantizmus megjelenéséről és annak iskolai megalapozásáról. Itt a kollégiumtípusú intézmény 1662-ben válik az erdélyi reformáció központi szerepet játszó főiskolájává, amikor a *Bethlen Gábor* által anyagilag megalapozott és *Apafi Mihály* részéről fejedelmi kiváltságokkal áttelepített akadémia megkezdte a működését.⁷

Marosvásárhelyen 1557-től számítjuk a református szellemű oktatás történetét, melynek előzményei a város középkori pdébániai iskolájáig nyúlnak vissza; Székelyvásárhely (korabeli szóhasználat) szellemi központját alakítva ki Erdély délkeleti részének, ahová a félig katonai, félig polgári székelység települései – a hajdúvárosokhoz hasonlóan – küldik nemcsak református, hanem katolikus és unitárius vallású fiataljaikat is.⁸

A fent említett kiemelkedő protestáns iskolatörekvéseken kívül még néhány olyan fontos iskola-központot is meg kell itt neveznünk, amelyeket a nagy hírű kollégiumok mellett a szakirodalom nem méltányolt érdeme szerint, és amelyek ugyancsak művelődéstörténeti szerepet játszottak Erdélyben. Így Szatmárnémeti, ahol 1607-től, Székelyudvarhely, ahol 1670-től és Zilah, ahol 1646-tól számítjuk ennek az iskolai művelődésnek a folyamatos működését. Ide soroljuk továbbá a nagyváradi református iskolát is, melyet ugyan az ellenreformáció kiűldözött a városból, de a XVI. és a XVII. században eredményes tevékenységet folytatott itt, amíg Martonfalvi György rektor vezetésével a debreceni kollégium be nem fogadja. De a magunk részéről ide soroljuk a székelykeresztúri gimnáziumot is, amely a kolozsvári unitárius kollégium partikuláris iskolájaként a XVIII. és a XIX. században élte virágkorát, s melynek művelődési anyaga, szellemisége az erdélyi szentháromságtagadók vallási koncepciójához igazodik.

Ezek a kollégiumtípusú középiskolák – legyenek azok bármelyik protestáns vallásfelekezetet intézményei – olyan regionális jellegű képződmények, melyek egy-egy nagy kollégium vonzáskörében, annak tanulmányi szisztémája, nevelési rendje szellemében folytatják oktatási tevékenységüket, s esetleg a felső akadémiai tagozatnak is átveszik némely kurzusát (logika, filozófia, retorika). Ugyanakkor ők maguk is iskolaközpontjai saját régiójuk protestáns filiáinak, véleményünk szerint azoknak az elemi szintű ismereteket tanító intézményeknek,¹⁰ ahová praeceptorokat küldenek nyilvános iskolai tanítónak (publicus praeceptor), amikor a főiskolai szintű kollégium, az alma mater nem tudja ellátni oktatóval az egyházkerület minden iskoláját. Kutatásaink szerint ez eléggé általános Erdélyben, különösen a XVII–XVIII. században, a protestáns iskolakultúra virágkorában. Összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben van szükség itt a középszintű protestáns iskolák praeceptorképző tevékenységére, mint Magyarországon. Erdélyben ugyanis az ellenreformáció, a fejedelmi hatalom, elsősorban Bethlen Gábor és Apafi Mihály intézkedései révén kialakított toleráns egyház- és iskolapolitika eredményeképpen – Gyulafehérvár és Nagyvárad kivételével – nem tudta megakadályozni az alsó szintű iskola-rendszer regionális kiterjedését, számszerű gyarapodását.

Ezzel magyarázható az, hogy amikor Magyarországon – elsősorban a Tiszán inneni és a Dunántúli Egyházkerületben – az ellenreformáció átmenetileg fékezi, visszaszorítja a református kollégiumi iskolakultúra fejlődését, addig Erdélyben, a négy főiskolai jellegű kollégium mellett, már a XVII. században kezdenek kibontakozni az új iskolaközpontok. Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely (ekkor még Székelyvásárhely) után Szatmár, Zilah és Székelyudvarhely is centrális szerepet kezd játszani a maga iskolakörzetében. Ezeknek a protestáns iskolaközpontoknak a jelentkezése azonban csak az első lépést jelenti a kollégiumi rendszer sajátos művelődési anyagának kialakítása irányában. Maga az oktatási tartalom az egyes kollégiumok autonóm fejlődésével párhuzamosan bontakozik ki, annak ellenére, hogy a reformáció kálvini értelmezésében többé-kevésbé egységes szemléletet vallanak, és azt bizonyos időszakokban deklarálják is.

2. Bethlen halála után fokozatosan háttérbe szorul a „fejedelmi akadémia” országos példája, kisugárzó szerepe. Jeles professzorainak itt maradt tagjai révén ugyan egy ideig még tartja oktatási színvonalát, de ezek elhalálózása után a kollégium mind a tudományos élet, mind pedig a tanulmányi színvonal terén sokat veszít országos jelentőségéből. Fokozza ezt az új fejedelemnek, I. Rákóczi Györgynek a kollégiummal szembeni tartózkodása, aki két fiát, Györgyöt és Zsigmondot nem ide, hanem Sárospatakra küldi tanulni. Ettől kezdve a pataki kollégium is egyre fontosabbá válik az erdélyi református iskolakultúra térképén. Különösen azután, hogy Lorántffy Zsuzsanna pártfogása alá vette ezt az intézményt.

Gyulafehérváron Apáczai Csere Jánosnak sem volt nagyobb becsülete a fejedelmi udvarnál ebben a korszakban, ti. az 1600-as évek közepén, mely már a fehérvári kollégium történetének hanyatló periódusa, főleg ami annak tudományos színvonalát, művelődési anyagának szintjét illeti. Bethlen Miklós, aki nemcsak Keresztúri Pálnak, hanem Apáczainak is tanítványa volt, Önéletírásában így ír erről: „Abban az időben a szegény magyarok kivált Erdélyben, úgy hitték, hogy ha nem német, s plund-

rában nem jár, nem lehet tudós ember: professzori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna.”¹¹

Ez a hanyatló periódus a gyulafehérvári kollégium életében 1630-tól 1658-ig tart. S nem véletlen Apáczainak 1653-ban történt lehelyezése az intézmény középfokú tagozatának második, vagyis „poetici class”-ába. E tagozatnak négy osztálya van: a syntaxist, poetikát, retorikát és logikát tanulók klasszisa, ami ekkor erdélyi viszonylatban még mindig a legfejlettebb tanulmányi struktúra a középiskolai képzésben, hiszen ekkor erdélyi viszonylatban sem a kolozsvári, sem a marosvásárhelyi kollégium differenciáltsága nem éri el ezt a szintet a középfokon. Viszont a németországi és a magyarországi kollégiumok osztályrendszere a XVII. század közepén már jóval meghaladja ezt a szisztémát. Ennek az összehasonlíthatatlanul nagy szintkülönbségnek a meglétét ismeri fel először Apáczai, akinek a kolozsvári és a gyulafehérvári tanulóévek, majd a hollandiai (Utrecht, Leyden) egyetemi tanulmányok (1648–1653) mégis jó összehasonlítási alapot szolgáltatnak arra vonatkozólag, hogy beköszöntő beszédében¹² meghirdesse Erdélyben a descartes-i tanításokat.

Érdekes módon – és ez az erdélyi iskolakultúra egyik lényeges kutatómódszertani kérdése – Descartes racionalizmusa korábban, a gyulafehérvári kollégium virágzó bethleni korszakában nem nyert polgárjogot, noha ezt a neves, nagy hírű professzorok ismerték. Azt először Apáczai 1653-ban hirdette meg Erdélyben a maga teljességében, amikor székfoglaló előadásában a bölcsesség tanulásáról értekezik, ahol nemcsak oktatási cézzel, hanem egy európai eszmei meggyőződésével fejtve ki a racionalista filozófiának tudományos és közművelődési jelentőségét: „... felvázolta a tudományok és a művelődés történeti fejlődését, kiemelve az antischolasztikus Ramus, különösen pedig Descartes filozófiájának jelentőségét: programot adott iskolája tanulmányi rendjének korszerű átszervezésére, kifejtve, hogy mindenekelőtt anyanyelven kell megtanítani a tudományok – köztük az új természettudományok – körvonalait.”¹³

Kiemelkedő fontosságot, a szakirodalom eddigi hivatkozásainál hangsúlyozottabb kutatómódszertani jelentőséget tulajdonítunk a magunk részéről annak, hogy a racionalizmus eszmevilága Hollandián keresztül jut el Erdélybe. Ennek a ténynek ugyanis mindenekelőtt művelődéstörténeti jelentősége van, mégpedig az önálló Erdély nemzeti kultúrájának évszázadokra kiható érvénnyel. Azért tartjuk fontosnak ezt a művelődéstörténeti tényt az eddigieknél jobban kiemelni, mert a holland egyetemeken a XVII. század közepén a karteziánusok a legtisztábban és a legszélesebb körben fejtik ki ennek az eszmevilágnak, ennek az egész európai egyetemes kultúrának minden lényeges szféráját átfogó vagy érintő tételeit: „Az angol forradalom tanulságai mellett Apáczai legnagyobb hollandiai élménye kétségtelenül Descartes eszméinek megismerése volt. Descartes tanai minden más országnál előbb vertek gyökeret Hollandiában: a polgári haladás földje legelőször fogadta be az újkor élenjáró filozófiáját” – írja Bán Imre.¹⁴

Mint ismeretes, Apáczainak a kolozsvári kollégiumba helyezésével a gyulafehérvári diákok legjobbjai is követik a fiatal tanárt. Ezeknek a diákoknak java része a Székelyföld református településeiről ment Gyulafehérvárra, hiszen Marosvásárhelyen (ekkor Székelyvásárhely), de Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen sincs felső tagozata a helyi református iskolának. De nemcsak a székely diákok nagy részének Kolozsvárra távoztával csökken Gyulafehérvár kisugárzó szerepe, hanem az oktatási színvonal fokozatos fogyatkozása, valamint a fejedelmi hatalomnak bethleni iskolakoncepciójától való eltávolodása miatt is.

3. Erdély székelységének délkeleti települései a XVI. század közepén sorra csatlakoztak a protestantizmushoz. Csíkszék kivételével, melynek zöme megmaradt a katolikus hitben, Háromszék, Udvarhelyszék, Maroszsék, Kézdiszék lakosságának nagy része viszont először a lutheránus, majd a helvét vallást követők táborához csatlakozik, és iskoláival együtt a református intézményrendszert építi ki. Székelyföld ezen régióiban csak elvétve, elsősorban a szász települések, városok (Brassó, Nagyszeben) vonzáskörzeteiben marad fenn az evangélikus egyházkultúra. Csíksomlyó – mint a székelyföldi katolikus lakosság búcsújáró központja – a Ferenc-rendiek kolostori iskolájából Fel-Csík, Al-Csík, valamint a gyimesi és a hétfalusi csángók tehetséges gyermekei számára biztosít konviktusi elhelyezést és továbbtanulási lehetőséget.¹⁵

Székelyföld régióiban az erdélyi fejedelem egyházi és iskolapolitikai toleranciája – a terület autonóm jellege következtében – talán még jobban érvényesült, mint az ország más területein. Az Erdélyi Országgyűlés tordai határozata 1568-ban már lehetővé teszi, hogy „... minden helyökön az prédikáto-

rok az evangéliumot prédikálják, hirdessék ki ki az ő értelme szerint és az község ha venni akarja jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse, az ú lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása tetszik”.¹⁶

Gyulafehérvár, Kolozsvár és Debrecen háromszögén ugyan kívül esett Marosvásárhely református iskolája, de a nagyváradi kollégiummal együtt hamarosan élre tör. Az előbbi a székelység támogatása, míg az utóbbi a parciumi reformáció erősödése következtében. Az 1580-as években azonban az iskola két kiemelkedő tanáregyenysége, rektora, Laskai Csókás Péter, valamint Baranyai Decsi Csímor János játszik figyelemre méltó szerepet a székelyvásárhelyi kollégium gyors fejlődésében. Makkai László írja róluk: „Laskai és Baranyai a wittenbergi humanizmusnak voltak képviselői, s azt a protestáns neoskolasztikus filozófiát művelték, mely Melanchton eklektikus szellemében fogant.”¹⁷ Mindketten tudományosan is közrejátszottak ennek az iskolaközpontnak a kibontakozásában.

Érdekes módon, amikor a gyulafehérvári kollégium hanyatlásnak indult, Székelyföld iskolaközpontja mind a tanulmányi struktúra, mind pedig a diákok élelmezése terén fellendülőben van. Egy 1652-ből fennmaradt okirat, mely a vásárhelyi hatóság és a kollégiumi tanárok közötti megegyezés, e két dologról így szól:

1. „A tanítás dolgában bizony leczkéi legyenek a rektornak, melyek subordináltassanak a kollégiumnak, hogy amidőn innen valamely deák a kollégiumba menend, akadály nélkül tudhassák meg az kollégium moderátori, melyik klassisban kellessék ott állatni: mind azon által az jó ingeniomokat taníthatja itt is az iskolamester az feljebb való disciplinákra is.”

2. „A bor, búza és egyéb dézsmából való patrocíniumot ne egyszersmind tékozzolják el a deákok, hanem mikor azok ide Marosvásárhelyre szállítatnak, az itt való pásztorok, mesterek, egyházfiak és a scholába való két officiálisok szokottályák meg, és mind bort, búzát tizenkét részre osztván, egy-egy hónapra ami jut, csak annyit osszanak fel a deákok benne, akár borul, búzául vagy pénzü.”¹⁸

Ennek a dokumentumnak mindkét pontja arról tanúskodik, hogy Erdélynek ez a kollégiuma a XVII. század közepére felzárkózik a magasabb ismereteket is tanító intézmények színvonalára; anyagi forrásainak igen jelentős részét pedig természetbeni közadakozásból biztosítja.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy kutatómódszertani vonatkozásban az erdélyi kollégiumok kezdettől fogva sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz, de ugyanakkor lényeges eltérések is mutatkoznak közöttük. Az önálló fejedelemség korában, főleg a XVI. század második és a XVII. század első felében ezek a különbségek egyre markánsabb módon megmutatkoznak, és a magyarországi kollégiumtípusú iskolákhoz képest ugyancsak sajátos vonásokat jeleznek.

JEGYZETEK

¹ Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada. Budapest, 1986. 23. o. Erdély története. I. köt. Szerk.: Makkai László-Mócsi András. Bp. 1986. 478. o.

² Bajkó Mátyás: Luther és a protestáns iskolakultúra. Pedagógiai Szemle. 1983. 12. sz. 1186. o.

³ Honterus János először Bécsben, majd Krakkóban, végül pedig Baselben folytat egyetemi tanulmányokat. Luther svájci követőinek eszméit itt ismeri meg, s ezekkel az eszmékkel jön haza Erdélybe 1532-ben. Erdély története. i. m. 461. o.

⁴ Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája. Bp. 1988. 159. o.

⁵ Mészáros István: i. m. 191. o.

⁶ Mészáros István: i. m. 216. o.

⁷ P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története. Nagy-Enyed, 1868. 74–76. o.

⁸ Bajkó Mátyás: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. 176. o.

⁹ Nagy Sándor: A debreceni Református Kollégium. Hajdúhadház, 1933. 129. o.

¹⁰ Bajkó Mátyás: i. m. 188. o.; Mészáros István: Egy megnevezés változásai: partikuláris iskola. Magyar Pedagógia, 1988. 204–221. o.

¹¹ Bethlen Miklós: Önéletírása. I. 1955. 157. o.

¹² Apáczai Csere János 1653-ban „De studio sapientiae” címmel tartott gyulafehérvári beköszöntő előadása először 1655-ben Utrechtben jelent meg. Ennek a kiadásnak az alapján ismeretes a hazai szakirodalomban mindmáig. Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei. Szerk.: Orosz Lajos. Bp. é. n. 10. o.

- ¹³ Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849. Szerkesztette, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta Ravasz János. Bp. 1966. 92. o.
- ¹⁴ Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 117. o.
- ¹⁵ Csíksomlyó kollégiumtípusú ferences-rendi iskoláját egyes szakértők a református fejedelemség nagy iskola-központjaihoz hasonlítják. Lásd: Csíksomlyói iskoladrámák. Szerk.: Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferenc. Bp. é. n. 17. o.
- ¹⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. köt. Budapest. 1876. 343. o.
- ¹⁷ Makkai László: Erdély története. Bp. 1944. 288. o.

Comenius hatása a Sajó–Hernád közti református iskolákra

1565 és 1670 között a Sajó–Hernád köze 167 településen 64 anyaegyházról, 58 filiáról és 19 szóróványról tudunk. (Nincs adat 26 településről.) A talált dokumentumok szerint volt pap 43, nem volt pap 124 egyházközségben.¹

Ahhoz, hogy a protestáns eszmék véglegesen gyökeret verhessenek, az iskola tudta – kellően képzett emberekkel – legjobban előkészíteni a talajt. Az 1595-ben íródott Felsőmagyarországi Cikkék XXI. cikkében is megfogalmazódik, hogy „... a lelkészek kötelessége az iskolákról intézkedni és minden helyekre iskolatanítókat állítani...”²

Tehát nagyon fontos szerepet szántak a reformátusok is az iskoláknak. Iskolaszervező munkájukkal itt Észak-Magyarországon, így a Sajó–Hernád völgyében is kiépítették iskolahálózatukat, melynek központja a sárospataki anyaiskola. Ez a központi iskola vezető szerepet játszott a protestáns eszmék e vidéken való terjesztésében, meggyökereztetésében. „... friss erővel, tanult vezetőkkel látta el széles kiterjedésében az alakuló protestáns közösségeket.”³

A rendelkezésre álló dokumentumok szerint a Sajó–Hernád közötti településeken alakult református egyházak „6 mezővárosi és 25 külön tanítóval rendelkező falusi iskolát működtettek az 1565 és 1670 közötti időben”⁴, tehát 31 helyen, a 167 település 18,56%-ában. Az anyaegyházak területén állított iskolák száma 29, a filiák területén állított iskolák száma 2.

A fenntartó testületek a 17. sz. közepétől határozottabban kezdik szabályozni az iskolákban folyó oktató-nevelő tevékenységet, ettől kezdve egyre jobban érvényesül az iskolák tömegéből kiemelkedő anyaiskolák vezető, példamutató szerepe, mind az oktatás szervezeti, tartalmi, módszerbeli, mind pedig az iskolai törvények alkalmazása tekintetében, amely a reformátusok esetében a legkifejlettebb partikuláris iskolarendszert eredményezte.

Az 1648-as sárospataki zsinat szabályozta, a korábban kialakult gyakorlat alapján rögzítette is, hogy a kisiskolások tanulói milyen tanulmányok elvégzése után kapcsolódhatnak be a kollégium tanulmányi rendjébe. Rendezni kívánta az abaúji, gömöri, borsodi, zempléni, ungi egyházvidékek összes iskoláiban folyó oktatás tananyagát. Az iskolák közötti négy fokozat felállításával akart véget vetni annak, hogy bárhol mindenfelét tanítsanak.⁵

A zsinati szabályzat az első rendbe azokat a falusi és kisebb mezővárosi iskolákat sorolta, amelyekben csupán néhány helybeli növendéket készítenek fel a nagyobb iskolákba. Az itteni tanítóknak a grammatikán kívül semmit sem szabad tanítaniuk. Kézikönyvüknek rendeli az ábécés könyvet, ill. a többi egyszerű tananyag mellett gyakorlás céljából Comenius Vestibulumát és Januáját is. A mi területünkön Aszaló és Sajókaza mezővárosok iskolái sorolandók ide.

A második csoportba került kisebb városi iskolákban már néhány vidéki ifjú is tartható, amelyben tanítható syntaxis, poezis, sőt röviden már a retorika elemei is. A használható tankönyvek között itt is szerepel Comenius könyve, a Janua lingvarum. Ebbe a csoportba sorolható a Sajó–Hernád közötti iskolák közül Szendrő és Kázmárk mezővárosi iskolák.

A harmadik csoportba a nagyobb királyi és mezővárosokat sorolja. Itt tartja számon a területünkön lévő Szikszó és Sajószentpéter iskoláját is. (A 4. csoportba sorolt iskola itt nem volt.)

A dolgozat témája szempontjából fontos volt számba venni a fenti határozatot, hiszen az előírt tankönyvek között már ekkor helyet kaptak Comenius könyvei is.

Ennek erősítésére olvashatjuk a Sárospataki Lapokban, hogy „Comenius csakhamar belátta, hogy a Janua kezdő tanulóknak nehéz lesz: egy Tornácot (Vestibulum) írt hozzá 1633-ban. E munka a magyar iskolákban is használtatott”.⁶

A pataki iskolában már Comenius előtt is megvoltak a magasabb szintű nevelőképzés feltételei. Voltak külföldön is tanuló, jól felkészült tanárok, órarend szerint folyt az oktatás, a hallgatók nyilvános vitatkozásának kialakult gyakorlata, évközi ellenőrzések, az év végi vizsgák hagyományos rendje,

könyvtár, diákönkormányzat, amit az oktatásba-nevelésbe is bevontak oly módon, hogy az akadémiai hallgatók tanították az alsó évfolyamokat.⁷

Ezek a tények fogadták Comeniust. Tehát a pataki iskola teljes rendszert alkotott olyan értelemben, hogy az ábécével foglalkozó kisdiákoktól a 24–26 éves prédikátor- vagy rektorjelölt öregdiáig minden korosztály helyet kapott benne. Ehhez a rendszerhez kapcsolódtak a környező mezővárosok és falvak iskolái.

„Ezeket tökéletesítette tovább Comenius sokoldalú jártasságra való neveléssel, a természettudományos oktatás kiszélesítésével, a választékos beszéd megkövetelésével, az osztályfoglalkoztatásokkal, és még hosszan lehetne sorolni a jelentős előrelépéseket. Azzal is találkozunk már, hogy a családi és az iskolán kívüli tényezőkkel is számolnia kell a tanítónak.”⁸

Amikor Comenius elbúcsúzott a pataki főiskolától, olyan iskolaszervezetet hagyott hátra, amely a külső kereteket tekintve nem sokban különbözött a korábbi szervezettől, de a tanítástartalomban döntő változás jött létre, hiszen a latin nyelvvel együtt párhuzamosan megtanították azt a sokoldalú panszofikus művelődési anyagot, amelyet Comenius tankönyvei: az *Orbis Pictus*, a *Vestibulum*, a *Janua* és az *Atrium* feldolgozott. A tanév beosztásában, az iskolai munka megszervezésében, az oktatás és nevelés módszereiben – legalábbis az újonnan szervezett első négy osztályon belül – érvényesültek a comeniusi pedagógia közismert alapelvei.⁹

Comenius idejében és után (1650–1670) dokumentumok szerint Patakról küldött rektorok száma a tárgyalt területre 37. Ebből: Szendrőbe 15, Felsővadászra 3, Szikszóra 10, Aszalóra 1, Sajószentpéterre 7, Mérára 1 rektort küldtek.¹⁰

Mezővárosi iskolába jött összesen 32, falusi kisiskolába összesen 5 rektor. Két mezővárosi iskola rektoraira vonatkozó adataink nincsenek.

Persze ezekben a mezővárosi iskolákban (Sajókaza, Kázmárk) és a 18 adat nélküli falusi kisiskolában is alkalmaztak tanítót, csak ezeket nem Patakról hozták. Tudunk is egy-egy tanítóról Alsószuhán, Szuhafőn és Selyeben, amely iskolákba a rektorokat a közeli nagyobb mezővárosi iskolákból: Szikszóról, Sajószentpéterről, Szendrőről vagy Miskolcra hozták, ill. küldték.

A nagyobb mezővárosi iskolából falura kikerült ifjakat viszont a Sárospatakon tanult rektorok tanították, így a mezővárosi iskolákban ők is a pataki hatásokon alapuló oktatásban és nevelésben részesültek.

Tehát „egyes nagyobb partikuláris iskolák sajátos összekötő szerepet töltek be az anyaiskola és a kisebb partikuláris iskolák között. Ők az anyaiskolából kapták pedagógusaikat, ugyanakkor ők maguk is kibocsátottak falai közül leendő iskolarektorokat, akik a kisebb helységek iskoláiban tevékenykedtek.”¹¹

A hazai Comenius-kutatók ezideig már nagyon sokat tettek azért, hogy a Comenius sárospataki munkálkodásának nyomait összegyűjtsék, elemezzék pedagógiai tevékenységét, kimutassák pataki tartózkodásának eredményeit.

Dezső Lajos így ír Comenius munkásságának magyarországi hatásáról: „Hogy mi hatása volt Comenius munkásságának Magyarország tanügyi viszonyaira, arról nem sokat mondhatok. – Majd így folytatja: Vallaszky tanúsága szerint Ladivér Illés eperjesi tanár, ki Comenius idejében tanult Patakon, bevitte Comenius módszerét az evangélikus iskolába s a Comenius játék-iskoláját előadatta a tanulókkal a közönség igen nagy tetszésére. – Majd ezt írja: Szombathy említi, hogy Comenius tankönyveit a magyarországi református iskolákban széltiben használták.”¹²

Ezek a megállapítások is, melyek a magyarországi Comenius-hatásokra vonatkoznak, azt igazolják, hogy Comenius pataki munkássága és ott elért eredményei iránt volt érdeklődés az anyaiskolától távoli területeken is, az iskolák bevitték tankönyveit és alkalmazták azokat.

Mondhatjuk ezek után, hogy a Sajó–Hernád közti terület Sárospatakhoz való közelsége minden bizonnyal előnyös helyzetben volt a comeniusi hatások érvényesülését illetően. Először a sárospataki főiskola és e terület iskolái, főleg mezővárosi iskolái, de közvetve a falusi kisiskolák közötti jó kapcsolat kialakulását kell említeni. Lemérhető ez a Comenius ideji anyaiskolából és a nagyobb mezővárosi és városi iskolákból jött rektorok számából. Másodszor, mert a pataki kollégiumban végzett diákok elsősorban Patakhoz közelebbi vidékeken vállaltak rektori állást. Már tudjuk, e térség református iskoláiban 37-en, de ebben a számban még nem szerepelnek a nagyobb városi, mezővárosi iskolákból a falusi iskolákba jött tanítók.

Bár figyelembe kell vennünk a partikuláris iskolarendszernek azt a fogyatékoságát, amely az ideiglenes rektori intézményében megmutatkozott, s ebből kifolyólag a folyton változó rektorokkal nem kellően erősíthette fel a comeniusi hatásokat e területen sem (egyébként Comenius is kifogásolta a rövid ideig tartó rektorságot), ennek ellenére bizonyítható, hogy Comenius munkásságának eredményeiből, ha nem elegendő rész is, egy bizonyos szintű mennyiség kimutatható volt e terület, főleg városi, mezővárosi iskoláiban, de nem szabad ebből kizárni a falusi kisiskolásokat sem.

Mivel magyarázható ez a megállapítás? Azzal, hogy a rektoriakon állást vállaló öregdiákok a pataki kollégiumban jól megismerték Comenius pedagógiai elveit, oktatási és nevelési módszereit, azokat az intelmeket, szabályokat, amelyek a jó pedagógusi munkához alapvetően szükségesek voltak, használva ismerték meg Comenius tankönyveit, azokat magukkal is vitték oda a városi, mezővárosi és falusi iskolákba, ahol rektorságot vállaltak. Továbbá azzal is, hogy a végzős öregdiákok, akik a rektori munkára vállalkoztak később, azok közül többen is megismerkedhettek a gyakorlatban Comenius elméletével, hiszen a kollégium állandó tanárai nem vettek részt a comeniusi reformtervek kivitelezésében, az öregdiákokat bízták meg a vestibuláris, januális és atriális osztályok vezetésével, de ők is gyakran váltották egymást. Ezen kívül láthattak bemutató tanításokat is.

Végülis elmondható, hogy Comenius idejében Sárospatakon tanuló diákok, akik lektori állást vállaltak valamelyik partikuláris iskolában, egy újfajta pedagógusi felkészültséggel, magatartással érkeztek új munkahelyükre, és egy újfajta oktatási-nevelési módszercsoporttal, a munkájukat segítő tankönyvvel, tankönyvekkel birtokukban végezték tanítói munkájukat, melynek eredményeképpen változás jött létre a tanítás tartalmában a Sajó–Hernád közt működő református, főleg városi, mezővárosi, de egy bizonyos fokig a falusi-református iskolákban is.

JEGYZETEK

- ¹ Sárospataki Tudományos Gyűjtemények: Protokollum melyben A Borsodi v. tractusban Levő Predikátoroknak O. Rektornak és templomoknak jövedelmeik befoglaltatnak. Nr. 6. 1596-tól kötet. (Továbbiakban: Sp. TU. GY.: Protokollum)
- ² Felsőmagyarországi Cikkek 21. pont.
- ³ Dr. Mészáros István: Népoktatásunk 1553–1777. között. Bp. 1972. 13. o.
- ⁴ Sp. TU. GY. Protokollum.
- ⁵ Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777. között. AK. Kiadó, Bp. 1981. 379. o.
- ⁶ Dezső Lajos: Comenius Magyarországon, 1650–1654. Sárospataki Lapok 1883. II. évf. 11. sz. 186. o.
- ⁷ V. ö. Ködöböcz József: Comenius és a sárospataki nevelőképzés. Tan. Képz. Intézetek Tud. Közleményei. VIII. 1971. Debrecen.
- ⁸ Comenius és Magyarország. Ped. Szemle, 1971. XXI. évf. 4. sz. 292. o. (Süle Sándor)
- ⁹ Dr. Orosz Lajos: Comenius sárospataki iskolareformja.
- ¹⁰ Hörcsik Richárd: A Sárospataki Ref. Kollégium diákjai 1617–1777. Sp. TU. GY.
- ¹¹ Mészáros István: Az iskolaügy i. m. 370. o.
- ¹² Dezső Lajos: Comenius Magyarországon 1650–1654. Sárospataki Lapok, 1883. II. évf. 27. sz. 471. o.

Sajó-Hernád-köze

Református népiskolák 1565–1670 között

Sorszám	A település neve, ahol az iskola működött	A vizitációs jegyzőkönyv adatainak éve
1.	2.	3.
1.	Boldva	1598
2.	Edelény	1598 és 1670
3.	Szalonna	1600 és 1638
4.	Aszaló	1603 és 1665
5.	Sajószentpéter	1604
6.	Szendrő	1605
7.	Szögliget	1605
8.	Tornaszentjakab	1606
9.	Ináncs	1606
10.	Szemere	1606
11.	Garadna	1606
12.	Tornaszentandrás	1607
13.	Putnok	1619
14.	Rudabánya	1619
15.	Arnót	1612
16.	Ongaújfalu (Úy Falu)	1630
17.	Sajóvámos	1638
18.	Lak	1639
19.	Szin	1639 és 1669
20.	Felsővadász	1639 és 1668
21.	Sajókaza	1640
22.	Alsóvadász	1640
23.	Selyeb	1640 és 1668
24.	Szikszó	1640 és 1646
25.	Jósvafő	1642 és 1669
26.	Alsószuha	1650 és 1660
27.	Kázmárk	1659
28.	Szuhafő	1660
29.	Méra	1662
30.	Kupa	1668
31.	Onga	1670

Sárospatak főiskolájából küldött rektorok a Sajó–Hernád közötti református városi, mezővárosi és falusi iskolákban 1650-től 1670-ig

Szikszo (mezővárosba)

1650. Tolnai S. István
 1651. R. Szombati A. András
 1655. Kapi P. Baltazár
 1657. Kisvárdai Ferenc
 1657. Angyalosi János
 1660. Kereszturi P. István
 1661. H. Némethi Ferenc
 1662. Monoki István
 1667. Csekei György
 1663. Szikszai Cz. István

Szendrő (mezőváros)

Jánosi János
 Diósadi László 2 évig
 Ujhelyi István 3 évig
 Somodi Pál 1 évig
 Hejcei Gergely 2 évig
 Szentpéteri János 2 évig
 Jesztrebi István 2 évig
 Pataki István 2 évig
 Gömöri István 2 évig
 Patai J. 2 évig
 1662. S. Szentpéteri István
 1662. Fornai Dávid
 1665. N. Pataki István
 1666. Agóai Mihály
 1666. Füleki István

Aszaló (mezővárosba)

1665. Szepsi István

Felsővadász (községbe)

3 rektor (nevük nem ismeretes)

Sajószentpéter (városba)

1653. Kaposi Cz. János
 1654. R. Szombati János
 1656. Jacobus Szathmári
 1656. Szoboszlai K. Pál
 1659. Liszkai András
 1661. Pápai János
 1666. Sallai András

Méra (községbe)

1662. S. Takó János

NEM PATAKRÓL JÖTT REKTOROK**Alsószuha (községbe)**

1665. Vályi András

Szuhafej (községbe)

1665. Pelsőczy György

Selyeb (községbe)

1668. Turi Dániel

Jan Ámos Komenský hatása a műveltségre és kultúrára a XVII. században a mai Szlovákia területén

A reformáció eszméi szüntelenül táptalajt kerestek fejlődésükhöz és érvényesülésükhöz, hogy hozzáférhetővé váljanak az ember és a társadalom számára. Ezt megtalálták a mai Szlovákia kulturális szférájában is. Az után az ösztönzés után, melyet a szlovákság művelődéséről alkotott felfogásának Rotterdami Erasmus, Luther, Melancthon és Kálvin, valamint a humanista, a reformációs és humanista eszméket kibontakoztató gondolkodók nyújtottak, megmutatkozott rajta Jan Ámos Komenský (Comenius) intenzív szellemi aktivitásának áldásos hatása is. Komenský volt az, aki a reformáció örökségét tovább vitte a XVII. századba és a következő századokba, s munkásságával lényeges hatást tett a szlovák művelődés és kultúra művelődéspolitikai, de főként szellemi fejlődésére.

Komenský pedagógiai hatásának első szakaszaiban a mai Szlovákia területén elsősorban latin nyelvkönyvei iránt mutatkozott érdeklődés, mert ezek új módszert vezettek be a társadalmi élet különféle területein a megértés eszközéül szolgáló latin nyelvnek a tanításába, de ugyanakkor tartalmuk miatt is. Ezek a tankönyvek ugyanis – eltérően a középkori tankönyvektől – tárgyi ismereteket közöltek az élő és az élettelen természetről, útbaigazítást adtak a különféle emberi tevékenységekről és általában az emberi társadalomról, mégpedig természetes induktív módszerrel, a szemléltetés figyelembe vételével. Koncepciójukkal a már említetteken kívül, addig szokatlan módon elősegítették az anyanyelvnek az oktatásban való érvényesülését. Ilyen módon a tanulók előtt megnyílt az út a gyakorlati élet felé, s ez elsősorban a polgárság mint formálódó új társadalmi csoport intellektuális fejlődésének felelt meg.

A XVII. század első felében a szlovákok lakta területen az oktatásügy, főként az evangélikus, jól meg volt szervezve, s magas pedagógiai és tudományos színvonalánál fogva érett volt Komenský említett tankönyveinek elfogadására. A *Janua linguarum aurea reserata*, a *Januae linguarum Vestibulum* és az *Orbis sensualium pictus* című tankönyvek használatáról Ján Rezik *Gymnaziológia* című művéből értesülünk. Ján Rezik volt a mai Szlovákia területén működött evangélikus iskolák első történetírója. De hiteles történelmi forrásul szolgálnak az iskolai rendtartások és oktatási rendek, valamint a Komenský tankönyveinek a magántanításban való alkalmazására vonatkozó adatok is. Annak, hogy a Januát és a Vestibulumot használták a jezsuita iskolákban, legékezebb bizonyítékai e tankönyveknek a jezsuita nyomdákban megjelent kiadásai. Természetesen azt a megállapítást, hogy Komenský tankönyvei a XVII. században elterjedtek és használatosak voltak az iskolákban, ki kell egészítenünk annak a kérdésnek a megválaszolásával, hogyan kerültek ezek a tankönyvek a mai Szlovákia területére. Tehát: elsősorban a diákok útján, akik lengyel és német egyetemeket látogattak Torunban (Thorn), Gdanskban (Danzig), Elblagban, Königsbergben, Jénában, Halléban és Lipcsében, ahol alkalmuk volt ezeket közvetlenül megismerni, megszerezni és hazahozni. Továbbá magukkal hozták ezeket a könyveket azok a szlovák diákok, akik magának Komenskýnak a tanítványai voltak Elblagban és Sárospatakon, s ezenkívül Komenský maga is küldött könyveket a mai Szlovákia területére. Komenský tankönyveinek terjedéséhez 1641-től az említett területen működő nyomdák is hozzájárultak. Például a Brewer család lőcsei (Levoča) nyomdájában a XVII. század végéig a Janua tizenhétszer, a Vestibulum tizenháromszor, Jakob Klöss bártfai (Bardejov) nyomdájában a Janua kétszer, a Vestibulum négyszer jelent meg stb.

Az említett területen működő iskolákba utat talált a XVII. században Komenský kiváló műve, az *Orbis sensualium pictus* is. Ámde míg a Janua a mai Szlovákia területén levő iskolákban azzal párhuzamosan terjedt el, hogy ezen a területen kinyomtatták, az *Orbis pictus*nak az iskolai oktatásba való bevezetése megelőzte első itteni kiadását (Lőcse – Levoča, 1685), amint a későbbiekben majd ismertetjük.

Komenský tankönyveinek az itteni iskolákban való használatára utaló első adatok már a XVII.

század első feléből, a harmincas évekből származnak, tehát abból az időből, amikor Komenský még nem tartózkodott Magyarországon (1650–1654). Komenský tankönyveinek első népszerűsítői, az enciklopedizmus Komenský-féle új irányzatainak első úttörői közé tartozik Ján Duchoň, a besztecebányai (Banská Bystrica) városi latin iskola rektora (1626–1637). Ebben az iskolában Ján Duchoň vezetése alatt szónoklási gyakorlatokat (gymnasmata oratoria) tartottak, és iskoladrámákat adtak elő. Számára az iskola „a jámborság és műveltség műhelye” (officina pietatis et eruditionis), ahol „az erények és tudományok magvait” kell elvetni. Komenskýhez hasonlóan Duchoň is „a világosságra” hivatkozik az iskolával kapcsolatban. Komenský a Pansophiae prodromus című művében azt mondja, hogy „az elmébe világosságot kell vinni”, Duchoň pedig hálát ad Istennek, hogy a bölcsesség sugaraival megvilágosítja a diákok elméjét a szónoklási gyakorlatok során. Ezekkel az eszmékkel Komenský és Duchoň a XVIII. századi felvilágosodás előfutáiraivá válnak.

Komenský további követői a XVII. század negyvenes éveiben Ján Bűringer és Matúš Raksány. A pozsonyi (Bratislava) születésű Ján Bűringernek, aki előbb a körmöcbányai (Kremnica) iskola rektora volt (1640–1644), később a besztecebányai (Banská Bystrica) iskoláé (1644–1646) s végül az eperjesi (Prešov) iskoláé (1646–1651), tulajdoníthatjuk Komenský tankönyveinek, a Januának és a Vestibulumnak a bevezetését a körmöcbányai iskolai oktatásba, amint ezt megtudhatjuk az 1649-ből származó Coustitutiones Scholae Cremniciensis-ből (a körmöcbányai iskola szabályai); ezek annak a régebbi, 1644-ből való tantervnek a módosítása után keletkeztek, amely már említi Komenský tankönyveit. Elődöntetlen kérdés, hogy még Bűringer készítette-e elő a körmöcbányai oktatási rend Komenský tankönyveivel kiegészített változatát, vagy csak utóda, Matúš Raksány, aki akkor lett ennek az iskolának a rektora (1644–1667), miután Bűringer Besztecebányára (Banská Bystrica) távozott, és aki kollégájával, Daniel Fabrivallal együtt folytatta a Bűringer által megkezdett utat, és a már említett oktatási rend szerint tanított, amelynek értelmében Komenský tankönyveit a principisták osztályán kívül más további osztályokban is használták, mégpedig a negyedik osztályban a Vestibulumot, mindig hétfőn délután, kedden délelőtt és délután, csütörtökön délelőtt, pénteken délelőtt és délután; a harmadik osztályban a Vestibulumot és a Januát hétfőn, kedden, csütörtökön mindig délelőtt; a második osztályban a Januát csütörtökön és pénteken délután.

Megállapíthatjuk, hogy még 1650 előtt bevezették Komenský tankönyveit a református iskolákban. Jóllehet a mai Szlovákia területén nem sok ilyen iskola volt, meg kell ezeket említeni, mert olyan területekkel érintkeznek, amelyekről Komenský könyveinek ismerete áttekinthető az északabbra fekvő szlovák lakta vidékekre. Az oktatás és a tantárgyak szabályozását illetően döntő intézkedéseket hozott a reformátusok 1648-ban Sárospatakon tartott egyházi zsinata. Ezek a zempléni, abaúji, gömöri és borsodi egyházmegye területén levő latin iskolákra vonatkoztak. A szabályozás fő célja az volt, hogy kiküszöböljék az iskolák szervezetéből és a tanításból az önkényességet, és pontosan megjelöljék, hol, melyik iskolában mit kell tanítani. E zsinat határozataival kapcsolatban bennünket az iskolák első két csoportja érdekel, azaz az elemi oktatás fokán álló falusi és városi iskolák, például Gálszécsen (Sečovce), Zemplénben (Zemplín), Királyhelmeceken (Kráľovský Chlmec) stb., ahol elő voltak írva Komenský tankönyvei is (fordításokhoz és gyakorlatokhoz megengedték a városi iskolákban a Januát, a falusi iskolákban a Vestibulum használatát).

A Komenský pedagógiai munkássága iránti fokozott érdeklődést a mai Szlovákia területén abban az időben figyelhetjük meg, amikor Komenský Sárospatakon működött (1650–1654), s az ezt az időszakot követő években. Ennek okai: Komenský személyes látogatásai a mai Szlovákia területén, továbbá az a tény, hogy az ifjúság a mai Szlovákia területéről és Magyarország meg Erdély más részeiből elment Sárospatakra, hogy részt vegyen a Komenský irányította oktatáson és onnan magával vigye a saját iskoláiba Komenský oktatási módszereit. Ezt maga Komenský is megerősíti önéletrajzi írásában, a Continuatio admonitionis fraternae címűben (1669), melyben azt írja, hogy Magyarországról való távozásakor, 1654-ben átutazott Eperjes (Prešov) és Lőcse (Levoča) szabad királyi városokon, ahol úgymond, már akkor az ő módszere szerint tanítottak az iskolákban. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Ján Matthaeidest, Bűringer utódát az eperjesi (Prešov) latin iskola rektori tisztében (1651–1654), aki a könyvtár jegyzékében feltünteti a négynyelvű Janua linguarum tankönyvet is, és aki nemcsak hogy használta a tanításhoz Komenský tankönyveit, ahogyan azt más iskolákban is tették, hanem bevezette a nyelvtanításba Komenskýnak a tárgyi tanítással egybekötött összehasonlító módszerét, s ehhez kiindulási alappul az anyanyelvet vette.

Álljunk meg most egy kicsit az eperjesi (Prešov) latin iskolánál. Megállapítható ugyanis, hogy

Komenský leginkább éppen ennek az iskolának filozófusai és pedagógusai – Ján Bayer és Izák Caban – reformtörekvéseire volt hatással. Az említettek mint Komenský követői ellenkezést hívtak ki maguk ellen saját környezetükben, és a „novi philosophi” (új filozófusok) gúnynévvel „tisztelték meg” őket. Azt mondhatjuk, hogy a mai Szlovákia területén főként Bayer munkásságában érvényesültek legszélesebb körben már a XVII. század hatvanas éveiben Komenský filozófiai és pedagógiai eszméi. Bayer kísérletet tett arra, hogy összekapcsolja Francis Bacon és Komenský filozófiáját két filozófiai munkájában, a *Lux mentium* és az *Ostium naturae* címűben, valamint az eperjesi (Prešov) városi latin iskola újjászervezését célzó, 1664-es tervezetében, melynek címe: *Regulae scholasticae*. Miután megismerkedett Komenský néhány panszofikus művével, kezdett figyelmet fordítani az emberi dolgok reformjára is, s egyúttal megkísérelte, hogy a maga filozófiájába beillesse Komenský antropológiáját, melyben mozgatóerővé az ember emancipációjának folyamata válik. Komenský antropológiájának szellemében az embert úgy fogja fel, mint olyan lényt, aki a maga értelmi, akarati és gyakorlati képességeit a Komenský triásza – ratio, oratio, operatio – intenciói szerint bontakoztatja ki; hasonlóan mint Komenský, Bayer is az emberiség műhelyének (*officina humanitatis*) tartja az iskolát, vagy – amint Bayer mondja – az emberiség megvalósításának (*administratio humanitatis*).

Bayernak a városi latin iskola átszervezésére vonatkozó tervezete ugyan nem Komenskýnak a sárospataki hétéosztályos panszofikus iskoláról kidolgozott tervezete és az ő *Leges scholae bene ordinatae* című műve közvetlen hatása alatt keletkezett, de Komenskýnak Bayerra gyakorolt hatása szélesebb filozófiai-pedagógiai jellegű. Az általános szándék köti őket össze – a nevelésnek és a művelődésnek mélyen filozófiailag és integrálisan értelmezett általános javító funkciója és a kultúrának meg a műveltségnek, tartalmuknak és értelmüknek gyökeres megváltoztatása. Bayer tervezete a szokványos tankönyveken kívül Komenský Januájának és Vestibulumának használatával is számol, olyan besorolásban és terjedelemben, mint az említett körmőcbányai (Kremnica) és besztercebányai (Banská Bystrica) latin iskolákban, azaz két osztályban (a Vestibulumot a 4. osztályban hétfőn, kedden, csütörtökön, pénteken délelőtt és délután, a Januát a 3. osztályban hétfőn és kedden délelőtt és délután használják). Bayer a tudományokat csaknem teljesen ugyanúgy osztályozza, mint Komenský a cseh nyelvű *Didacticájának* 10. fejezetében. Komenskýhoz hasonlóan Bayer a fizikát a természettel foglalkozó tanként értelmezi; a természetet meg kell ismerni, és ésszel fel kell dolgozni, s ebben „a természet, azaz a világ nagy és összefüggő könyvéből, azaz forrásából, a józan ész és a gondolkodás vizsgálatából s végül magának Istennek kimeríthetetlen könyvéből (azaz az Írásból)” kell kiindulni. Teljesen comeniusi módszer az is, ahogyan a gyakorlati filozófiát (etikát, ökonómiát és politikát) körülhatárolja, s ezt a beatitudo (boldogság) elérésének szempontjából nézi, s a beatitudo legmagasabb fokának a köz javát tartja. A nyelvek filológiai stúdiumát, valamint a grammatikát, logikát és retorikát, amelyeket addig a műveltség alapjainak (*fundamenta*) tekintettek, Bayer az úgynevezett instrumentális tudományágakhoz sorolja, s tartalmukban az enciklopedikus tárgyi műveltség szükségleteihez igazítja. „A valódi alapokat (azaz a műveltség alapjait) a különféle tudományok kompendiumai és áttekintései alkotják. S hogyan vélekedjünk azokról, akik különböző akadályok miatt nem látogathatnak akadémiákat, habár hasznos volna, hogy műveltek legyenek? Vajon ők semmit sem ízelhetnek meg a komolyabb tudományokból, és elégedjenek meg a pusztá eszközökkel, azaz a dolgok külső burkával, s meg se érinthessék a reáltudományok valódi lényegét? Nyomorúságos és a maga nevére aligha érdemes az olyan műveltség, amely a grammatikára, logikára és retorikára szorítkozik.” Bayernak azt a végkövetkeztetését, hogy „elrendezésében és hasznosságában messze a legelőnyösebb az az iskolatípus, ahol kevés a tanító és sokfélék a tantárgyak, valamint azt, hogy az ilyen iskolában „akadémiai hűhó nélkül tüzetesen és módszeresen átvennék és három év alatt abszolválának szinte valamennyi akadémiai tantárgyat”, szintén Komenský Nagy oktatástan (*Didactica magna*) című művének mottója ihlette. Bayer a maga tervezetének végén mesterei, Francis Bacon és Komenský szellemében kimondja azt a meggyőződését, hogy a műveltség és a nevelés küldetése pótolhatatlan; szerinte ezeknek a feladata, hogy kiszabadítsák az embert „a tudatlanság fogságából” és bensőjét „világossággal” töltsék el, amely megszünteti „elméje vele született homályát”, és utat nyit számára az igazi művelődéshez. Bayer a maga tervezetében világos antifeudális polgári álláspontot is megfogalmaz, amely összhangban van Komenskýnak a *Gentis Felicitas* és *Panorthosia* című műveiben kifejtett nézeteivel.

Hasonló nézeteket vall Komenský szociális antropológiája szellemében az eperjesi (Prešov) latin iskola egy további filozófusa és pedagógusa, Izák Caban a maga egyedülálló értekezésében, melynek címe: *An ludimoderator vel professor, praecipue externa vi exauctoratus, salva conscientia mercatu-*

ram facere possit? (A főként külső kényszer miatt elbocsátott tanító vagy professzor vajon kereskedhet-e jó lelkiismerettel? Wittenbeg, 1674). Tanúbizonyyságot tesz itt arról, milyen volt az iskola és az oktatók szociális helyzete a XVII. század második felében. Caban az iskoladráma-írásban is Komenský követője. Lyceum Eperiense dramaticum című színjátékában az egyes megszemélyesített tantárgyak lépnek fel, és dicsekednek a maguk jelentőségével.

Hasonlóképpen az eperjesi (Prešov) líceum egy további professzora, Juraj Láni, szlovák evangélikus exuláns és költő, az Agapetus scholasticus seductus et reductus című iskoladramájában (1685) említi Komenský Schola ludus, Janua és Orbis pictus című könyveit.

Térjünk most vissza arra a kérdésre, hol használták további iskolákban a mai Szlovákia területén Komenský tankönyveit. Komenský tankönyvei használatosak voltak a bártfai (Bardejov) latin iskolában is, ahol 1661–1667-ben Eliaš Ladiver, Komenský sárospataki tanítványa (1651) működött. A bártfai iskola számára készített tanrendjében Komenský Vestibulumát a deklinisták 2. osztályába sorolta be. Arról nincs tudomásunk, hogy Ladiver bevezette-e Komenský Januáját is, mert iskolaszervezeti rendje nem maradt fenn, csak Ács Mihálynak a XVIII. század elejéről való átdolgozásában ismerjük, s ez a Januát nem tünteti fel.

Komenský neve nagyon szorosan összekapcsolódik Lőcse (Levoča) városával is, főként a lőcsei gimnázium retorika professzorának és az 1670–1672-es években rektorának, Jakob Rösernek köszönhetően, aki elsőként vezette be az oktatásba Komenský Orbis pictusát. 1670-ben kidolgozott oktatási rendje szerint a lőcsei iskolának nyolcosztályosnak kellett lennie. Komenský tankönyveit Röser a hatodik és az ötödik osztályba sorolta be. A hatodikban a Vestibulumot, az ötödikben az Orbis pictust használták. Hozzá kell tennünk, hogy Röser az Orbis pictust tizenöt évvel azelőtt vezette be a lőcsei iskolában, hogysem ennek a könyvnek első ismert kiadása Szlovákia területén megjelent volna – 1685-ben a lőcsei Brewer nyomdában. Ezt a kiadást Daniel Sinapius Horčíčka, Komenský buzgó követője, készítette elő Jonáš Bubenkával, a lőcsei gimnázium professzorával, aki ezt a kiadást illusztrálta. A Brewer-féle nyomdából 1685-ben az Orbis két kiadása került ki: egy háromnyelvű – latin–német–magyar – és egy négynyelvű – latin–német–magyar–szlovák – változat. Az Orbis pictusnak ezeket a kiadásait tartjuk ma a legrégebb szlovákiai kiadásoknak (1842-ig, amikor a mai Szlovákia területén az Orbisnak a világháború előtti utolsó kiadása megjelent, Komenský e jelentős munkája tizenhárom kiadást ért meg). Lőcse (Levoča) így nemcsak Komenský művei kiadásának kiemelkedő helye lett, hanem az ottani oktatási gyakorlatban érvényesítették Komenský haladó didaktikai módszereit is.

A szepesi városok közül meg kell még említenünk Késmárkot (Kežmarok). Különös, hogy a késmárki líceum semmiféle tanulmányi rendje nem említi Komenský tankönyveinek használatát, de a líceumi könyvtárban a comeniusi oktatási módszer iránti egykori érdeklődés tanúbizonyyságaiként megtalálhatók Komenský könyvei, mint például a Janua, a Vestibulum és a négynyelvű Orbis pictus. Mivel a késmárki iskola rektora, David Fröhlich, Komenský működésének helyén, Elblagban tanult, szinte bizonyosra vehető, hogy a késmárki diákok is tanultak Komenský könyveiből. E feltételezés mellett szól az a tény is, hogy ebben az intézetben a tanítás régóta reális jellegű volt, amit az is bizonyít, hogy ott több olyan rektor működött, akik személyes érdeklődést mutattak a természettudományok iránt.

Komenský tankönyveit megtaláljuk a selmecbányai (Banská Štiavnica) hatosztályos latin iskolának 1652-es tanulmányi rendjében is, melynek szerzője Valentin Rulich iskolai fő előljáró és szenior. Eszerint Komenský könyveit, a Vestibulumot és a Januát a magasabb osztályokban kellett használni, ami nem volt szokás.

Hasonlóképpen a besztercebányai (Banská Bystrica) latin iskolában Ján Hanzelnak (Hanselius), az új, 1661. aug. 16-án kelt iskolai törvények és tanrend szerzőjének rektorsága idején a negyedik osztályban a Vestibulumot, a második és a harmadik osztályban a Januát kellett használni. Az Orbis pictust ennek az iskolának a tantervébe csak Ján Burius rektorsága idején (1697–1702) sorolták be.

Komenský tankönyveinek a pozsonyi (Bratislava) latin iskolában való használatáról az iskola rektorának, Ján Seyfriednek 1660-ból származó Kurzes Bedenken über hiesiges evangelisches Schul-Wesen című írásából szerezhetünk tudomást. A szerző ebben az írásában kritikusan értékeli a Januát nagy terjedelme miatt, s azt javasolja, hogy helyette az Orbis pictust használják. Maga az a tény, hogy Komenský Orbis pictusa már két évvel első nürnbergi kiadása (1658) után feltűnik a pozsonyi iskola javasolt tankönyvei közt, Seyfried rektornak széles látóköréről, alapos tájékozottságáról és haladó pe-

dagógiai szemléletéről tanúskodik. Az Orbis pictus ennek az iskolának 1694-es tantervében is szerepel, a principisták osztályába besorolva.

Komenský tankönyveinek és pedagógiai nézeteinek terjesztését elősegítették az 1667-ben Bazinban (Pezinok) zsinatra összegyűlt evangélikusok is. Ott az oktatási kérdésekkel kapcsolatban úgy határoztak, hogy iskoláikban lehetőleg egységes legyen a tanulmányi rend és a tankönyveknek a használata, s a nyelvi gyakorlatok céljára Komenský és Erasmus könyveit jelölték ki.

Mindabból, amit adalékunkban igyekeztünk felvázolni, az következik, hogy Komenskýnak már életében lényeges része volt a szlovák művelődés és kultúra formálásában, mivel az enciklopedizmus, empirizmus és antiskolasztikus racionalizmus szellemében egy új forma felé mozdította el a szlovák reformációs humanizmust, amelynek addig túlnyomórészt filozófiai jellege volt, és a melanchtoni hagyomány alapján főként az utánzási készséget fejlesztette. Ebben az új irányban már világosan felfedezhetők olyan jegyek, amelyek a felvilágosodást közvetlenül megelőző korszak kultúrájára és a felvilágosodás korának kultúrájára jellemzőek.

Comenius sárospataki tartózkodásának befolyása a szlovákiai terület tanügye és műveltsége fejlődésére a 17. században

Comenius a nevelésnek és a műveltségnek nagy jelentőséget tulajdonított. Ezeket, mint fontos eszközöket az emberi társadalom szolgálatába állította a társadalmi kapcsolatok megjavítására, egyben ez úton kívánta biztosítani a nemzetek jólétét és boldogulását. Comenius pedagógiai szándékait és nézeteit mélyebben csak ebben a társadalmi beállítottságban lehet értelmezni. Demokratikus és emberközpontú eszméivel, melyeket az újabb és jobb tanítási és nevelési módszerek keresésénél érvényesített, utat tört a felvilágosodáshoz a nevelésben. Ezek segítségével a társadalmi rend megváltoztatása is lehetséges.

Ezzel a céllal érkezik Magyarországra. A műveltség demokratizálása abban az időben bátor, ám-bár szükséges követelmény volt. Comenius demokrata volt, a nevelést és műveltséget mindenki számára elérhetővé akarta tenni, nemcsak az uralkodó osztály részére. Műveltséget szánt mindenkinek származás és nemre való tekintet nélkül, falun és városon, az alapiskolákon és főleg anyanyelvi oktatást a nép nyelvén. Szorgalmasan kereste az új módszereket, hogy lehetővé tegye mindenki számára a műveltséget, könnyen és kellemes módszerekkel.

Az ember természetes szükségletei közé sorolta nemcsak a műveltség elérését, hanem a fizikai munkát is. Mivel bőséges tapasztalatokkal rendelkezett, melyeket fejlettebb gazdasággal és társadalmi berendezéssel rendelkező országokban szerzett, meg volt győződve arról, hogy „az emberi dolgok jóvátételét” Magyarországon is el lehetne érni. Ezek az elképzelések alapszik sárospataki bevezető beszéde „A tehetségek kiművelése” címmel (*De cultura ingeniorum*), később pedig „A nemzet boldogsága” című írásműve, melynek különös dokumentációs jelentősége van Szlovákia számára is, mivel ezekben mint korabeli és tárgyilagos megfigyelő leírja az akkori Magyarország gazdasági és társadalmi viszonyait.

Comenius szemügyre veszi a soknemzetiségű Magyarország gondjait is. Arról elmélkedik, hogy a különböző nemzetiségek együttélése milyen nehézségekkel jár, de ezek szerint nem áthidalhatatlanok a boldogság eléréséhez vezető úton. Főleg abban az esetben, ha ezek a nemzetiségek békében és barátságban élnek egymással, ha tisztelik egymást és kellőképpen művelik az erkölcsöt és nyelvüket.

Comenius tankönyveit Szlovákiában a 17. században kezdték használni először. Az akkori oktatásügy már megérett befogadásukra, habár erős vallási irányzatok befolyása alatt állt. Ezek a korabeli iskolatípusok protestáns és katolikus iskolák voltak. Hiteles okmánynak számítanak az akkori iskolák színvonaláról és Comenius tankönyveinek felhasználásáról a fennmaradt iskolai és tanítási előírások, történeti munkák, valamint beszámolók Comenius tankönyveinek felhasználásáról a magántanításban.¹ Comenius legjelentősebb műve a tankönyvírás terén az *Orbis sensualium pictus* (A látható világ képekben), mely nagy befolyással volt a tanítás és művelődés fejlődésére Szlovákia területén a 17. században. E művét az 1653–1654-es években alkotta sárospataki tartózkodása idején. Nyomtatásban Nürnbergben jelent meg 1658-ban. E mű didaktikus alapjául a *Janua linguarum reserata* (A nyelvek nyitott kapuja) c. szöveg szolgált, melyben először érvényesítette a szemléletesség alapelvét, a tárgyi megismerés és illusztráció összekapcsolásával, valamint a tárgyak és jelenségek megnevezését összehasonlító módszer segítségével.

Comenius e művének elterjedése a szlovákiai iskolákban egyidejűleg történt a kinyomtatásával. Az *Orbis pictus* felhasználására először a legrégebb feljegyzés szerint 1660-ban került sor egy pozsonyi iskolában, Seyfried János rektor érdeméből. Később egy lőcsei iskolában vezették be, ahol az *Orbis pictus* Röser Jakab rektor alkalmazta 1670-ben. Lőcsén adták ki először szlovák nyelven a Brewer-féle nyomdában 1685-ben, melyet Bubenka Jónás, a lőcsei gimnázium professzora illusztrált. Ugyanebből a nyomdából került ki 1685-ben még két *Orbis*-kiadás is. Az egyik háromnyelvű, latin–német–magyar,

a másik pedig négy nyelvű, latin–német–magyar–szlovák kiadás volt. Ezen kiadásokat tartják ma a legrégebbeknek Szlovákiában.² A nagy érdeklődést ezen művek iránt bizonyítja az a tény is, hogy az első, 1685-ös kiadás óta 1842-ig, amikor a mai Szlovákia területén az utolsó háború előtti kiadás jelent meg, e mű 13 kiadást ért meg és ezek közül 5 négy nyelvű volt.

Comenius könyvei és tankönyvei iránt való érdeklődés természetesen nem korlátozódott csak a felsorolt művekre, erről tanúskodnak a könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban fennmaradt feljegyzések Szlovákia területén.³

Miért volt tulajdonképpen olyan nagy az érdeklődés Comenius tankönyvei iránt Szlovákiában? Pedagógiai befolyásuk első fázisában a latin nyelv tanításának új módszeréül szolgáltak, mivel a latin volt abban az időben a társadalmi élet különböző területein a használatos nyelv.

Comenius tankönyveinek másik vonzó oldala tartalmukban rejlett, mert lehetővé tették természetes módszerekkel és a szemléletesség felhasználásával az élő és élettelen természet tárgyilagos megismerését, az emberi tevékenység és a társadalom megismerését. A diákok számára ez jól járható út volt a reális élet megismeréséhez, és hozzájárult az akkor alakuló polgárság intellektuális fejlődéséhez, közülük került ki egy új társadalmi réteg – a városi polgárság.

Comenius pedagógiai tevékenysége iránt intenzív érdeklődést tanúsítottak Szlovákiában sárospataki tartózkodása idején az 1650–54-es, de az ezeket követő években is. A szlovákiai fiatalság éppúgy, mint a magyar és az erdélyi, Sárospatakra igyekezett és itt részt vettek Comenius előadásain. Szlovákia számára az ő sárospataki tartózkodása és pedagógiai működése fontos mérföldkő volt. Szélesedtek ezáltal nemcsak a személyes kapcsolatok Comeniusszal, hanem pedagógiai működése is közvetlenebbé vált. Mely szlovákiai városok, iskolák és pedagógusok voltak a legszorosabb kapcsolatban Comeniusszal? Pedagógiai szempontból jelentős a befolyása az eperjesi iskolára és tanáira. Közülük főleg Curiani Györgyre, Sartorius Jánosra, Bühringer Jánosra – az iskola rektorára –, az ő követőjére, Mathaeides Jánosra, és ennek egyik diákjára, Bayer Jánosra. Comenius megállt Eperjesen sárospataki útja előtt, és itt alkalom nyílt beszélni új nyelvoktatási módszeréről. Comenius erősen befolyásolta főleg Bayer Jánost, aki javaslatot készített egy hétosztályos líceum létesítésére Eperjesen *Regulae scholasticae* elnevezéssel. (A javaslat eredeti változata meglehetősen a bártfai történelmi levéltárban az évszám pontos ismertetése nélkül, 1785/25 jellel.) Ez kb. 1663-ban történt. Javaslatok sokban emlékeztetnek Comenius hétosztályos panszofikus iskolájának javaslatára – a Schola pansoficára az 1651-es évből (a munkák Sárospatakon készültek 1651-ben és 1654-ben), némely elképzelések úgyszintén hasonlóak a *Leges scholae bene ordinatae* című írásművéhez.⁴ Hasonlóság mutatkozik főleg az órarendi beosztásban a tanítás során, a latin nyelv oktatásában, módszereiben, az iskolaigazgató kötelességeinek meghatározásában, a tanár és a diákok munkájának értékelésében és az iskolai fegyelem kérdéseiben.

Az eperjesi iskolában Mathaeides János tanár kollégáival együtt, főleg Curiani Jánossal megalapozta a comeniusi tradíciókat. Bayer János ezt a tradíciót erősítette és kiszélesítette, főleg a már említett *Regulae scholasticae* című koncepciójában. Nem maradtak fenn azonban semmilyen okmányok arról, hogy az eperjesi iskolában milyen módon alkalmazták Comenius tankönyveit. Comenius munkásságának további folytatója és követője Eperjesen Caban Izsák volt. Ő Comenius műveire támaszkodott, főleg az iskolai drámai képzésben. A jól berendezett iskola törvényeiben c. művében a IX. fejezetben nagy hangsúlyt helyez az iskolai színelőadások rendezésekor néhány fontos szabály betartására. E szabályok között Caban Izsák Comenius törvényei közül a harmadik pontot tartja be, melyben javasolja, „hogy minden osztály játssza el színjátékait egy és ugyanazon héten. Két alsóbb osztály egy napon lépjen fel, az egyik délelőtt, a másik délután.”⁵ Caban Izsák Comenius elképzeléseihez legközelebb a *Labarum triumphale vidrici Palladi Fragiariae* című iskolai drámájával került (Győzedelmes zászló, mely évente a győzedelmes eperjesi Minervának volt áldozva), amely öt színjátékból állt, és minden nap egyet játszottak el belőlük. Caban színjátékát az eperjesi iskola diákjai 1665 júliusában gyakorolták be és ekkor került bemutatásra is.⁶ Caban eme öt színjátékából levonható az a következtetés, hogy Comenius mély didaktikus befolyást gyakorolt rá, mert az ő Sárospatakon alkotott színjátékain és a Schola ludus című művén alapulnak.

A további szlovák városok és iskolák közül, melyekre közvetlen hatással voltak Comenius Sárospatakon alkotott művei, jelentős a lőcsei gimnázium. Röser Jakab rektor (1670–1672) érdeme volt, hogy itt volt első alkalommal az oktatásba beiktatva az *Orbis sensualium pictus*, melynek alapján Röser méltányolta Comenius Orbisának jelentőségét a szemléletes tanítás alkalmazásában. A tanítási

rend szerint az iskola nyolcosztályos volt és Comenius tankönyvei közül Röser a hatodik osztályban alkalmazta a *Vestibulum*-át, az ötödik osztályban pedig az *Orbis sensualium pictus*-t.

Figyelemre méltó az a tény, hogy Röser a lőcsei iskolában az *Orbis pictus*-t már 16 évvel hamarabb bevezette, mint mielőtt megjelent a mű első szlovákiai kiadásban (a mű 1685-ben volt kinyomtatva Lőcsén a Brewer-nyomdában).⁷ Így vált Lőcse Comenius könyveinek kimagasló kiadói városává, és egyben a didaktikus haladás bástyájává a 17. században, Comenius Orbisa alapján. Lőcsén Comenius módszereit az iskolai gyakorlatban alkalmazták.

A szepešségi városok közül meg kell még említeni Kézsmárkot, ahol a líceum könyvtárában fennmaradtak nemcsak a *Janua* és *Vestibulum*, hanem a négy nyelvű *Orbis pictus* és Comenius sárospataki beköszöntő beszéde, *De cultura ingeniorum* címmel, Tessedik Sámuel kiadásában 1791-ből. A kézsmárki líceumra is nagy befolyással volt Comenius, a tanításba bevezették a reál tantárgyakat a 18. században, és ezzel a tárgyi tanítás fejlődött, a természet megismerése és a felkészítés az életre fontos követelménnyé vált.

A 17. század második felében elrendelték Comenius tankönyveinek használatát a besztercebányai iskola új iskolai törvényeiben is. Az *Orbis pictus* Burius János működése alatt az 1697–1702-es években került be a tantervbe. A kezdők osztályában használták, melyet donátista osztályának hívtak, ahol az órarend szerint csütörtök délutánonként tanulták. Az Orbist alkalmazta osztályában Egyedi István, a kezdők osztályának tanára. Ő azonban nem használta a művet kizárólagosan Comenius leírása szerint, csak átvette néhány módszerét. Ezek szerint a tárgyi és a nyelvi oktatást érdekessé kell tenni a diákok számára, játékosá, szemléletesé, könnyűvé és elérhetővé, amint ezt Comenius az *Orbis* bevezetőjében ajánlja.

Az *Orbis pictus* 1660-ban megjelenik a pozsonyi iskola ajánlott tankönyvei között is, ami Seyfried János rektor jól informáltságát bizonyítja.⁸ Még az 1694-es tantervben is megtalálható e mű, mely a principisták osztályában volt használatos és délutánonként dolgoztak segítségével – az olvasás és a tananyag gyakorlásánál.⁹

A 17. század végén és a 18. század elején véleményt nyilvánított Comenius tankönyveiről Rezik János is, az eperjesi kollégium későbbi rektora. A *Gymnasiologia evangelico-hungarica sive Historia scholarum et eorum rectorum celebriorum c. művében* (melynek eredeti javaslata a bártfai levéltárban lelhető meg, az évjárat megjelölése nélkül, 1785/75 szám alatt), kifejtette Comenius műveire való állásfoglalását. Munkája bevezetőjében kifejti, hogy Comenius tankönyveiből ki kell válogatni azokat, melyek alkalmazhatók a diákok számára. A szlovákiai iskolákban eléggé elterjedt szokás volt, hogy nem használták műveit teljes egészében, hanem csak egyes részeket használtak fel belőlük, és ezzel tulajdonképpen megbontották tanítási módszereinek alapjait, egyben ezek egységét és a tanítási módszer folyamatosságát is.

Rezik János ismerte Comenius *Orbis pictus*-át és a tantervbe a harmadik osztályba sorolta be. Ebből látható, hogy az egyes iskolákban nem egyformán volt besorolva az egyes tantervekbe. Használták a principisták és donátisták osztályában egyaránt. Az iskolák rektorai aszerint írták elő a tantervekben, hogy a könyvnek milyen didaktikus-metodikai feladatot szántak. A szlovákiai iskolákban Comenius előírásától eltérő módon alkalmazták a tankönyvet. Leginkább a szókincs volt kihasználva a gondolati egész képzéséhez, a mondatok összeállításához, és stilisztikai gyakorlatokat alkalmaztak az *Orbis* tanítási anyagából. Ezáltal azonban teljesen elveszett az oktató elveinek alapja, melyen az *Orbis pictus* fel volt építve, és főleg a szemléletesség következetes kihasználása.

Miért válogatták ki az egyes részeket Comenius tankönyveiből? Úgy tűnik, hogy tankönyveinek kétféle felhasználási módja volt. Ott, ahol tankönyvként használták, ott szisztematikusan dolgoztak segítségével és itt Comenius módszereivel tanítottak. De ahol csak nyelvi gyakorlatoknál használták, ott a tankönyvből válogatást végeztek és ezáltal Comenius eredeti módszere a tanításnál megváltozott.

A felsorolt különbségek ellenére Comenius tankönyveinek használata, főleg sárospataki működése alatt létrejött munkái, történelmi változást hoztak a szlovákiai iskolák didaktikájában-oktatásában. Sor kerül az anyanyelv intenzívebb használatára mint kiinduló nyelvre a latin nyelv oktatásában. Ezen az alapon érvényesítésre került az indukciós módszer a tárgyi tananyagok kifejlesztésére, ami szorosan kötődött a valóság megismeréséhez. Ott, ahol az Orbist alkalmazták, a valóság megismerését megkönnyítették a szemléletes ábrák.

Comenius pedagógiai munkásságának történelmi jelentősége Szlovákia számára abban rejlik,

hogy megmozgatta a pedagógiai gondolkodást sok évszázaddal előre. Könyvei felébresztették az anyanyelv szeretetét, a megismerés forrásai voltak és a modern pedagógiai igyekezetek inspirátoraivá váltak. Felébresztették a nemzeti öntudatot és a szláv kölcsönösség, a humanizmus gondolatát, a nevelés és művelődés demokratizációját hirdették.

Comenius műveihez állandóan visszatértek a tanárok, a nemzeti ébresztők, a felvilágosodás hívei mindennapos munkájukban, vagy a folyóiratok hasábjain, a könyvek írásánál, az iskolai gyakorlatban. Ezért a comeniusi tradíció a mai napig él Szlovákiában, mert gondolatai állandóan aktuálisak és a pedagógia előrehaladásának forrásává váltak a jövő számára is.

FELHASZNÁLT ÉS IDÉZETT IRODALOM

- ¹ Vajcík, P.: Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí. Bratislava, 1955.
- ² Karsai, F.: Jan Amos Komenský a Slovensko. Bratislava, SPN 1970, s. 158.
- ³ Soupis děl J. A. Komenského v československých knihovnách, archivech a museích. Praha, SPN 1959.
- ⁴ Hlatký, J.–Schröder, K.: A körmöcbányai középiskolák története a XVI-ik századtól a jelenkorig. Budapest, 1882. I. 20.
- ⁵ Karsai, F.: Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova. Bratislava, 1965.
- ⁶ Komenský, J. A.: Zákony školy dobře uspořádané. Vybrané spisy Jana Amose Komenského, sv. II. Výbor z pedagogických prací potockých a amsterdamských. Praha, 1960. s. 277.
- ⁷ Cesnaková–Michalcová, M.: Divadlo ako súčasť výchovného systému J. A. Komenského a jeho ohlas na slovenských školách. Slovenské divadlo, V.č. 5, 1957. s. 343–344.
- ⁸ Karsai, F.: Jan Amos Komenský a Slovensko. C.D. s. 177.
- ⁹ Markusovszky, S.: A pozsonyi ág. hitv. evang. líceum története. Pozsony, 1869, s. 59.

Comenius és Bél Mátvás

Comenius élő hagyatéka, emberséggel, magas humanizmussal átitatott szelleme Szlovákiában már a 17. században hű követőkre talált. Szlovákia – mint a Magyar Királyság része – 1620 után az elnyomásnak nem volt úgy kitéve, mint az egyes cseh területek. A társadalom kulturális életébe szinte zavartalanul bekapcsolódhatott mind a polgárság, mind pedig a protestáns egyházakhoz tartozó intellektüelek valamennyi tagja. Elmondhatjuk, hogy Szlovákiának ebben az időben kiváltságos helyzete volt a cseh reformáció, huszitizmus és testvériség szellemének megőrzése terén.

Comenius morvaországi származása földrajzilag is közel volt ahhoz, hogy 1620 után kinevezzék őt a száműzött cseh testvérek főpásztorává Szlovákia területén. A cseh exuláns menekültek így Púchovban, Szokolcán, Pozsonyban, Trencsénben, Zsolnán, Markušovcén és másutt telepedtek le. Hozzájárultak ahhoz, hogy hazánkban is elterjesszék a cseh könyveket, sőt, hogy új könyveket is nyomtassanak a cseh testvériség szellemében. A szlovák protestánsok előszeretettel olvasták főképpen a huszita bibliát (Králická biblia).

Comenius tankönyvei ismereteseek voltak Szlovákiában már a mester Magyarországra történő érkezése előtt. Könyvei révén a nemzetek tanítóját még érkezése előtt megismerhették mindazok, akik egy korszerű pedagógiába óhajtottak betekinteni. A mester könyveit magukkal hozták Szlovákiába azok a szlovák diákok, akik annakidején Gdanskban, Torunban, Elblagban tanultak és személyesen is ismerték a szerzőjét.

Comenius Sárospatakra vezető lesnői útján az ötvenes években felkereste a felekezeti testvéri csoportokat és kapcsolatot teremtett a szlovák, német és magyar követőivel. Ismert tény, hogy Sárospatakon tanultak szlovák protestáns diákok is, akik később Comenius követői lettek. Ezek a szlovák diákok tanulmányaikat tovább folytatták a német protestáns egyetemeken, amelyeken Comenius szellemi hagyatéka eleven volt, és ennek kapcsán is erősödött és fejlődött a szlovák humanizmus, pietizmus és a felvilágosodás mint eszmei és vallási irányzat.

A protestáns lakosság ismerte Comeniust azáltal is, hogy ő dolgozta fel Bayly angol szerző „Praxis pietatis” (Gyakorlatok a vallásosságban – istenességben) című munkáját, amelyet már 1633-ban nyomtatásban kiadtak Lőcsén, mint az angol változat szlovák nyelvre fordítását. Ezt a munkát az egész Felvidék ismerte.

Hasonló becsben tartották és alkalmazták Comenius nyelvtankönyveit is. Iskoláinkban már a 17. század 40-es éveiben találkozhatunk a mester tankönyveivel. Így pl. Trencsénben, Pozsonyban, Besztercebányán, Selmecebányán, Zsolnán, Körmöcbányán, Bátfán, Lőcsén, Kézsmárkon, Eperjesen, Kasán és más városokban is.

A 17. és a 18. században Szlovákiában több mint 30 kiadást ért meg a „Vestibulum latinae linguae”, amelyet nemcsak protestáns, hanem jezsuita nyomdák is kiadtak és a jezsuita iskolákban is használták.¹

Számos esetben sajtó alá rendezték a „Janua linguarum reserata” című tankönyvet. Így pl. a lőcsei nyomda több mint húsz alkalommal kiadta nyomtatásban az említett tankönyvet. 1685-ben pedig ugyanez a nyomda megjelentette az „Orbis pictus”-t is.²

Juraj Čečetka két időszakot említ a Comenius-hagyományok fejlesztése terén Szlovákiában. Az első időszakot a 17. század 40-es éveitől számítja a 18. század közepéig, a másodikat pedig a 18. század felétől a 19. század közepéig, nevezvén ezt az időszakot a szlovák pedagógia „arany évszázadának”.³ A szlovák neveléstörténet, valamint Comenius pedagógiai tanainak terjesztése szempontjából két várost emelhetnénk ki, mégpedig Sárospatakat és Hallét. Comenius pataki tartózkodása rövid volt, ezt az időszakot mégis úgy kell értékelnünk, mint a pedagógia (neveléstudomány) megújódását Magyarországon. Ebben kétségtelenül Comenius jelentette az első helyet, az első szereplőt, „Sárospatak Comenius idejében egy pedagógiai Mekát jelentett, ahová özönlöttek a tudományra szomjas diákok valamennyi szomszédos országból”.⁴ Comenius személyiségének ereje és hatása érezhető volt nemcsak Sárospatakon, hanem Szlovákia egész területén, sőt Erdélyben is.

Hallének is egyedi jelentősége van Comenius gondolatainak, eszméinek a megőrzésében és terjesztésében. Halle a német pietisták központja lett. Európában a pietizmus az angol puritanizmusból jött létre, bár ez nem függ össze annak forradalmi másával, az independentizmussal, amely tipikus volt a Cromwell-féle angol polgári forradalomra. Emez holland közreműködéssel terjed Németországban. A pietizmus hangsúlyozta az Istenhez való alázatot, előnyben részesítette a vallás érzelmi erejét a gondolkodással szemben, elítélve mind a teológiai, mind pedig a bölcséleti spekulációkat. A pietizmus azzal, hogy elvetette az aristotelesi és skolasztikus elveket és támogatta a korszerű tudományok fejlesztését, valamint a gyakorlati jellegű oktatási tárgyak bevezetését az iskolákban, szorosan kapcsolódott a felvilágosodási törekvésekhez.

A német pietisták, akik az iskolai neveléssel is foglalkoztak, nem egy jelentős gondolatot vettek át Comenius munkáiból. August Herman Francke (1663–1727), a hallei egyetem professzora egy teljesen kiépített szociális- és nevelőintézetet hozott létre. Francke a pedagógiai realizmus híve, aki intézte nevelési rendszerében Comenius pedagógiai elveit és eszméit gyakorolta.

Halléban több szlovák diák tanult, többek között Bél Mátyás is (1684–1749). Általuk jutott el a pietizmus Szlovákiába is. A hallei egyetemi tanárok azáltal, hogy elvetették a skolasztika dogmáit, elvetették magát Aristotelest is.

Bél Mátyás M. Hamada és M. Novacká szerint befejezője volt a nagy kulturális és közművelődési mozgásoknak és a reformációs jellegű humanista kornak.⁵ Az iskolák és a művelődés reformján keresztül azon szorgoskodott, hogy egészében javítson az egyetemes kultúra fejlettségi szintjén Szlovákiában.

A pietizmus az egyéni tapasztalatot hangsúlyozta, valamint az önállóságot a nevelés terén. A tanítók a gyerekeket nem a verbális tanulás irányába vezették, hanem az önálló gondolkodásra nevelték, az anyanyelv kultúrájának az elsajátítására, a tudományos tárgyak fejlesztésére, valamint az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának a gyakorlására ösztönözték őket.

Bél Mátyás pedagógiai tevékenysége kezdetétől azon munkálkodott, hogy javítson az iskolák helyzetén, szervezési és oktatási működésén. Erről tanúskodik az a levele is, amelyet 1708. július 17-én írt a besztercebányai evangélikus iskola rektorhelyettesi tisztségének átvételekor, amikor is a következő terveiről és óhajairól ír: „Az iskolák nemcsak az egyházat kell hogy szolgálják, hanem az egész társadalmat, s úgy kell őket építeni, mint egy védőpajzsot, amely mögül az érdemes férfiak úgy lépnek ki, mint a nyílvevők.”⁶

Bél Mátyás a nevelési rendszerét a természetes egyenlőségi jogok gyakorlására építi, egyenlő művelődési jogot szán mindenki számára, ezenkívül pedig nyomatékosan hangsúlyozza a tehetségek, ill. tehetséges diákok kiválasztását a legalacsonyabb társadalmi rétegből is.⁷

Bél Mátyás pedagógiai nézeteinek kialakulására hatással volt mind Comenius, mind A. H. Francke. Dagmar Čapková szerint a pietisták, de a felvilágosodás követői is több pedagógiai ösztönzést vehettek volna át Comeniustól. Ezek azonban csupán néhány elemet vettek át tőle, mellőzve a mester átfogó jellegű pedagógiáját. Comenius egy összefüggő nevelési rendszert dolgozott ki: az ember egész életén át történő nevelését és képzését. Ezzel a nevelési koncepcióval megrajzolta a távoli jövő emberének a permanens nevelését és képzését.⁸

Bél Mátyás különös jelentőséget tulajdonított a nyelvi oktatásnak, a retorikai képzésnek és általában a közművelődésnek. A latin nyelv oktatásánál a gyakorlati szempontokat veszi figyelembe, elveti az egyoldalú grammatikai oktatást, a nyelvtani szabályok verbális tanulását.

A grammatika elementáris alapjait a Cellaria szerint oktatták. Így a latin nyelv elsajátítása gyors ütemben történt. A hatodik évfolyamban már befejezték a latin nyelvtan oktatását és a római klasszikusok műveinek olvasásával folytatták a tanulók a tanulmányaikat. Az utolsó előtti osztályban a latin nyelv oktatása terén elérték a kitűzött képzési célt: az iskolában a felsőbb osztályokban csak latinul oktattak és beszéltek. Sőt a latin nyelvben való jártasságot és készséget eredeti forrásmunkák tanulmányozása révén kívánták elérni. „Hisz ki nem hinné, hogy helyesebb a forrásmunkák közvetlen tanulmányozása felé fordulni, azaz hogy hűen követni a patakocskák folyását; a latin nyelv művelésében előnyben kell részesíteni az antik szerzők munkáit a jelenkoriakkal szemben.”⁹

Bél Mátyás a nyelvtanításban mind az induktív, mind pedig a deduktív módszert alkalmazta. Ezzel együtt járt az átvett tananyag folytonos ismétlése és gyakorlása. Bél Mátyás a nyelvtanítás módszerében elveti Comenius ismert és eredményes tankönyveit. „Primitiva latina” c. munkájának előszavában elveti a tiszta dikciót (*pura dictio*), ugyanúgy a klasszikusokat is (*optimi autores*), valamint a

„mindenféle Vestibulumot, Atriumot, Januat, sőt az Orbis pictust valami szörnyűnek (portentotus) nevezzi. Hasonlóan vélekedik Comeniusról a „Liber memoriales” és a „Rétorika” előszavában. A latin nyelvtankönyv koncepcióján kívül Bél Mátyás Comenius követője volt. Pedagógiai nézetével szinte minden vonalon egyetért. Ami a latin nyelv jelentőségét illeti, az általános műveltség emelésének megfelelő eszközként minősíti mindkét nagy gondolkodó.

Bél Mátyás jelentősen hozzájárult a korszerű tankönyvíráshoz. Kiemelten hangsúlyozta oktatási alapelveinek egyikét, mégpedig a „ludendo discimus”-t, azaz a tanulást mint játékot a legkisebbek számára. Valamennyi diák számára szorgalmazta, hogy olyan módszertant dolgozzanak ki, amelynek révén könnyen, de főképpen szépen és tökéletesen beszéljék a latin nyelvet.¹⁰ Ő maga 3 latin nyelvtankönyvet állított össze, mégpedig: *Grammatica latina facilitate ad modum Ch. Cellarii* (Lócse 1711) (Latin grammatika K. Cellaria könnyű módszertana szerint); *Retorices veteris et novae praecepta. Accessit Poetica* (Lipcse 1717) (A régi és új rétorika alapjai a Poetikával) és *Ch. Cellarii latininitatis probatae et exercitae liber memorialis naturali ordine dispositus* (Nürnberg 1719) (Cellari-féle kipróbált és bevált latin szótárcska, összeállítva bizonyos természetes rendszerezés alapján).

Ami az anyanyelv oktatásának fontosságát illeti, Comenius és Bél Mátyás közel álltak egymáshoz, mindenekelőtt a német, a magyar és a szlovák nyelv oktatását a hitoktatáson keresztül szándékozott megvalósítani. Bél Mátyás 1718-ban Lőcsén kiadta az „*Institutiones linguae germanicae in gratiam iuventutis hungaricae*” („A német nyelv alapjai a magyar ifjúság számára”) c. munkáját, amelyet mint segédtankönyvet használtak az iskolákban és az önképzésben.

Az idegen nyelvek oktatása terén mind Comenius, mind pedig Bél Mátyás fontosnak tartották a szomszédos nemzetek nyelveinek tanulását. Bél Mátyás Pozsonyban A. H. Francke mintájára bevezette iskolájában a francia nyelv oktatását is.

Közös a véleményük a művelődés demokratizálásában is. Mindketten egyetértettek abban, hogy egyenértékű műveltséget nyerjenek a fiúk és a lányok. Bél Mátyás megelőzte Comeniust abban a követelményében, ill. elképzelésében, hogy az ún. „utcai iskolákban” (előhírnökei voltak Pozsonyban a népiskoláknak) taníthassák az özvegyek és az idősebb hajadon lányok azokat a gyerekeket, akik még nem töltötték be a nyolcadik életévüket.

Fontos és közös vonást észlelhetünk a két gondolkodónál a pedagógiai realizmus, mint irányzat pozitív szemléletében, hangsúlyozva a tanítási törzsanyag kiválasztását a természettudományos jellegű tantárgyak oktatásában. Ugyanakkor el kell modnanunk, hogy Bél Mátyás iskolájában (a pozsonyi Evangélikus Gimnáziumban) a latin nyelv oktatása és a hittan szinte teljes mértékben kitöltötte a kötelező tantárgyak komplexumát, perifériára szorítva a reál tárgyak oktatását. J. Tibensky szerint „a latin nyelv oktatásának a soknemzetiségű Magyarországon gyakorlati jellege volt. A 18. század elejéig hivatalos nyelvként szerepelt a tudományos életben, a közigazgatásban, sőt még a szépirodalomban is. A latin nyelv ismerete nélkül nem boldogulhatott sem a magasabb rangú hivatalnok, sem a kisebb beosztású hivatalnok. Másrészt viszont a reál tárgyak elhanyagolása kemény adóként lépett fel a társadalom fejlődésében.”¹¹

Bél Mátyás tudományterületéhez tartozott a földrajz és a természetrajz. Ezen területeken végezte kutatómunkáját, hasonlóan a pietistákhoz és Francke intézetéhez Halléban. Kutatásai eredményeinek kapcsán említhetjük meg a legkiemelkedőbb munkáját, a „*Notitia Hungariae Novae historicographica, Tomi I–IV. Viennae Austriae 1735–42 cum mappis geographicis*”. Hasonlóan, mint Comenius Morávia térképének az elkészítésénél, az anyagot leginkább utazása során szerezte, bemérve még a távolságokat is, geográfikus helyzeteket, berajzolva a feltérképezett vidék morfológiáját. Hasonlóan mint Comenius, Bél Mátyás is utazással végezte gyűjtőmunkáját.

Az iskolák szervezésével kapcsolatban mindketten ugyanazon alapelvekből indultak ki. A Bél Mátyás által szervezett pozsonyi és besztecerbányai iskolákban érezhető Comenius szelleme. Követeli, hogy az ifjúság nevelésében „bizonyos szabadságot” biztosítsanak. Megbízóinak felteszi a kérdést, vajon biztosítva lesznek-e a feltételek, hogy az iskola rektora megvalósíthassa saját pedagógiai elgondolását és törekvését, és hogy nyújtanak-e olyan védelmet a rektornak és a tanári karnak, hogy bátran szembeszegülhessenek a jogtalan ostromozásokkal.¹²

Bél Mátyás követelte, hogy valamennyi osztály számára nevezzenek ki egy-egy tanítót, és hogy az egyes osztályok saját tankönyvekkel rendelkezzenek. Hasonlóan mint Comenius, Bél Mátyás is sok tankönyvnek volt a szerzője, főképpen nyelvtankönyveket írt. Földrajz, történelem és hittan könyvek

írásával is foglalkozott. Kívánta, hogy az oktatás összhangban legyen a tankönyv tartalmával és szerkezetével.

Javaslatai között megtalálhatjuk a módszertani útmutatókat is. Bél ismerte az oktatás legkorszerűbb módszereit, amelyek sokban Comeniusra emlékeztetnek, pl. így a „Methodus linguarum novissima”. Igényli, hogy a tanítók az oktató-nevelő munka során ne csak a kiemelt tanulókkal foglalkozzanak, hanem az egész osztállyal. Az oktatás módszertanában fontos szerepet tulajdonít a táblának. A segédeszközök közül igényelte a felsőbb osztályokban a térképek használatát. Hangsúlyozza az oktatás szemléletességét, az ismert, régi antik alapelvet és mondást: „Non scholae, sed vitae discimus” (Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk).

A latin nyelv tanításánál Comenius oktatási alapelvét alkalmazta: az egyszerűtől az összetett felé. Ebben a szellemben voltak szerkesztve a Cellari-féle latin tankönyvek is, amelyek a legalapvetőbb szavak értelmezésével – magyarázatával – kezdődtek, és ezekből kiindulva jutottak el az összetettebb derivációkhoz és az elvont fogalmak magyarázatához.

Bél Mátyás igényelte a legalacsonyabb osztályok belső minőségi differenciálódását, mégpedig a tanulók kisebb csoportokba történő besorolását értelmi képességük szerint.

Nagy jelentőséget tulajdonított a pedagógus személyiségének, és pedig nemcsak szakmai és pedagógiai felkészültségének, hanem személyi tulajdonságainak is. Fontosnak tartotta, hogy a tanító személyisége egy élő temperamentum legyen, és hogy egészséges légkört teremtsen az oktatás folyamatában. Arra is figyelmeztetett, hogy az oktatást szorosan kapcsoljuk össze a neveléssel. Saját maga is hajlandó volt néhány napot tanítani a kollégái osztályaiban, hogy lássák, miként kell haladniuk, hogy ezáltal is megkönnyítse az új oktatási módszerek bevezetését és gyakorlását.

Bél Mátyás fontos comeniusi alapelvhez tartotta magát: „Az iskola fegyelem nélkül olyan, mint a vízimalom víz nélkül.” Éppen ezért a fegyelemnek és a rendnek nagy jelentőséget tulajdonított. A szófogadatlan tanulókat az iskolai rendtartás értelmében meg kell büntetni. A büntetéseket apai és keresztényi érzéssel kell kiszabni. Itt nemcsak a pietizmus szelleme szólal meg, hanem Comenius „officina humanitatis” is.

A két gondolkodó közös pedagógiai eszméit véljük felfedezni Bél Mátyás „Leges Scholasticae Publicae Incliti Conventus Auctoritate Introductae” c. munkájában. Hasonló közös gondolatokat találhatunk Comenius „Leges scholae bene ordinatae” c. írásában.

A pozsonyi Evangélikus Gimnázium iskolatörvénye három részből állt:

1. rektori törvényekből,
2. a rektorhelyettes és a tanárok törvényéből,
3. a diákok, alumnisták és a pedagógusok törvényéből.

Az iskolatörvény értelmében az iskola élén a rektor áll, akinek a tudomány fejlesztése terén, erkölcsösségben és komoly viselkedésben ki kell tűnnie mindenki felett. Kötelességei közé tartozott a tanárok óralátogatása, ellenőriznie kellett a tananyag folytonos feldolgozását, figyelnie a tanulók nevelését. Mint az iskola rektora bevezette a tanárok hetenkénti munkaértekezletét abból a célból, hogy elemezzék az iskola oktató-nevelő munkáját. Comenius is javasolja a heti tanácskozásokat, de egy össziskolai tanácskozás formájában, ahol a rektornak a tanulókkal kellene tárgyalni a tananyag oktatásának és tanulásának üteméről, valamint a tanulók viselkedéséről. Mindketten fontosnak tartják a végbizonyítvány kiállítását, amely az elért eredményekről és a viselkedésről tenne tanúbizonyságot.

Bél Mátyás a tarthatatlan viselkedésű diákokat és azokat, akik nem akarnak jobb útra térni és eredményesebben tanulni, kizárja az iskolából, sőt még az alumneumból is, és javasolja, hogy ezen tanulók neveit közöljék a szomszédos iskolák rektoraival is, mert: „Nem azt akarjuk, hogy még magasabb büntetést alkalmazzunk, mint a kizárást, hisz a szennyezett bárányt el kell távolítani a nyájból, hogy meg ne fertőzze az akolt.”

Bél Mátyás iskolatörvényének második részében, amely a rektorhelyettes és a tanárok részére íródott, az oktatási idő (tanórák) pontos betartására ösztönöz, valamint azt tartalmazza, hogy a tanárok lelkiismeretesen végezzék a kötelességeiket. Mindketten azt igénylik, hogy a tanár megfelelően készüljön fel az oktatási órára, és hogy a munkáját a legnagyobb szorgalom hassa át, amelynek révén közvetlenül segíti a tanulók tanulását és akaratát.

Az iskolatörvény harmadik részét Bél Mátyás a tanulóknak szánja. Pietista szellemben hangsúlyozza, hogy a rektorral és az osztálytanárral szemben a tanulók tiszteletet tanúsítsanak, ne tegyenek kihágásokat, amelyekkel esetleg valakit megsértenének, és így az egész iskolára szégyent hoznának.

Bél Mátyás iskolatörvényének rendszabályzati javaslatait a pozsonyi evangélikus egyház konventje is elfogadta és az iskolában e szerint munkálkodtak. Arról, hogy a gyakorlatban ezek a javaslatok miként valósultak meg, tájékoztatást nyerhetünk az Ephemerides naplóból, amelyet maga Bél Mátyás vezetett még 1719 után is, amikor már nem töltötte be a rektori tisztséget, önként megvált hivatalától, és evangélikus prédikátor lett Pozsonyban. Kapcsolatát egykori iskolájával nem szakította meg, továbbra is tanácsadója és támogatója volt.¹⁴

Bél Mátyás – Magnum decus Hungariae (Magyarország nagy díszé – megérdemteltem kapta kortársaitól ezt a jelzőt, hisz komoly és sikeres tudóst láttak benne. A pozsonyi Evangélikus Gimnázium Bél Mátyás működése alatt kitűnő színvonalú volt, híre eljutott Magyarország határain túlra is.

Bél együttműködött a más felekezetű tudósokkal is. Pedagógiai reformjait elfogadták és bizonyára befolyásolta a jezsuita és piarista iskolák reformjait is.

Alapvető különbség Bél Mátyás és Comenius között csupán abban volt, hogy Bél elvetette Comenius tankönyveit. „Fontosabb az – D. Čapková szerint –, hogy tagadásuk a nyelvek oktatásánál az átadás lehetőségének az elvesztését jelentette. Ez a képzés tartalmára vonatkozott, amely a világ egészéről történő megismerésen alapszik, és amely egy átgondolt rendszerezést képez.”¹⁵

Comeniusra jellemző a tantárgyak integrációs szemlélete, Bél Mátyás külön-külön elemzi azokat, sőt némelyeket előtérbe is helyez (pl. a hittant, a latin nyelvet, a földrajzt).

Bél Mátyás pedagógiai és szervezői munkájával, tudományos kutatásával mind Besztercebányán, mind pedig Pozsonyban hozzájárult a későbbi szlovák pietizmus és a felvilágosodás kialakulásához. Bél Mátyás, akit mind a korabeli tanárok, mind a diákok nagyra értékelték, a 18. század első felében Comenius hagyományának egyik méltó terjesztője, vonatkoztatva ezt az oktató-nevelő munka gyakorlatára, a tudomány fejlesztésére és a vallásgyakorlásra egyaránt.

JEGYZETEK

¹ Részletesen és összefoglalóan tárgyalja Comenius pedagógiai tanainak átjutását a 17. 18. századi – felvilágosodás előtti, felvilágosodás kori – Szlovákiába. – F. Karsai: Stúpenci J. A. Komenského v politických a školských dejinách Prešova. Bratislava 1965. – Jan Amos Komenský a Slovensko. Bratislava 1970, 149–252. 1. – D. Čapková: Predškolsná výchova v díle J. A. Komenského, jeho předchůdci a pokračovatelů. Praha 1968. Vö.: a Zásluhy Slovenska o oživování tradice Komenského c. fejezettel, 148–162. 1.

² A lőcsei Orbis faksimile kiadása 1958-ban jelent meg nálunk a mű 1658-as, nürnbergi első kiadásának 300. évfordulója alkalmából. A kiadványoz L. Bakoš írt előszót.

³ Čečetka, J.: Komenský vo vývine slovenskej pedagogiky. Jednotná škola 12, 1957, 2. sz., 158–159. 1.

⁴ Ružička, V.: Komenského rovesníci v Uhorsku a jeho vplyv na vtedajšie uhorské školstvo. Jednotná škola 12, 1957, 2. sz., 209. 1.

⁵ Matej Bel v kontexte školy, vzdelanosti a kultúry. Od reformáčného humanizmu k osvietenstvu. In: Pedagóg Matej Bel (1684–1749). Az 1984. máj. 29–30-án Pozsonyban tartott tudományos konferencia beszámolóinak gyűjteménye. Bratislava 1985, 30. 1.

⁶ Bél Mátyás levele a besztercebányai Városi Tanácshoz 1708. júl. 7. Kézirat: Országos Evangélikus Levéltár, sign. Ia 9/22.

⁷ De re vestaria, 22–23. 1. Vö.: Vytýčková, M.: Matej Bel, politický mysliteľ európskeho formátu. In: Literárnomúzejný letopis 15, Martin 1981, 69–123. 1.

⁸ Komenský – osvícenství – Matej Bel. In: Pedagóg Matej Bel (1684–1749). Az 1984. máj. 29–30-án Pozsonyban tartott tudományos konferencia beszámolóinak gyűjteménye. Bratislava 1985, 117–118. 1.

⁹ Matthiae Belli Rhetorices veteris et novae praecepta... accedit Poetica... Lipcse 1717. Paefatio, 6. 1.

¹⁰ Id. Tibenský, J.: Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, Život a doba Mateja Bela. Bratislava 1984, 75. 1.

¹¹ Uo., 79. 1.

¹² Markusovszky, S.: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története. Pozsony 1896, 139. 1. Idézet: Karsai, F.: Jan Amos Komenský a Slovensko, 211. 1.

¹³ Predpisy pre dobre organizovanú školu. Bratislava 1992, 84. 1.

¹⁴ Čečetka, J.: Výber zo slovenských pedagógov. Bratislava 1947, 57. 1. – Zo slovenskej pedagogiky. Martin 1940, 25. 1.

¹⁵ Komenský – osvícenství – Matej Bel, 120. 1.

Comenius erkölcsi szabályai és továbbélésük

Comenius oktató-nevelő rendszerében fontos gyakorlati célt szolgál az erkölcsi szabályokat ismertető tömör írás, a *Praecepta morum*. A tanulók részére írt kicsiny művel a nevelés túllépte az iskola falait, hogy a korszerű polgári magatartás kialakítója legyen. A kulturális rendezőelvek hagyományait is megtartó felfogással ez a didaktikai rendszer a távlatokat magában hordozó önnevelés eszköze lett.

Comenius kis művét 1653-ban tette közzé latinul az iskolai tanulók részére. A pedagógiatörténeti és filológiai kutatás már a harmincas években feltárta, hogy az illemszabályok meglepő egyezést mutatnak Kandler Schulzucht című munkájával. De Comeniusnál, az ő erkölcsi szabályaiban felsejlik Erasmus hatása is.¹ A comeniusi kis mű eredetkérdése úgyszólván tisztázott.

Az erkölcsi szabályokat Enyedy Sámuel református lelkész dolgozta át hexameterekbe szedve.² Ennek magyar prózai fordítása lényegében megegyezett Enyedy átdolgozásával. Némely fordulata, mint pl. „Markalf módjára” kifejezés az elején, úgy tűnik, igazodott a korabeli hétköznapi szórakoztató irodalom nyelvi képeihez és figyelemkeltő eszköztárához.

Ahhoz, hogy megértsük Comenius óriási hatását a későbbi századok magyarországi nevelésügyében és népi műveltségében, fel kell elevenítenünk a nagy protestáns gondolkodó erkölcsi szabályait, az illemre vonatkozó tanácsait a gyorsan halványuló emlékezetben.

Comenius magatartásformáló erkölcsi rendszere

A tanulók számára összeállított morális elvek kiindulópontja az, hogy az emberi elme akkor fejtheti ki igazán pozitív hatását, ha az egyén világosan tisztázza az Univerzumhoz fűződő viszonyát. Enélkül az emberi megismerés erkölcsi zűllésre vezet, mert csak Isten parancsolatainak szem előtt tartásával fakadhat igazságkereső alázat. A dekalógus-központú axióma jelenti Comenius gyakorlati tanácsainak igen tömör elméleti alapját. A gyakorlatban megvalósuló viselkedés úgy szilárdul emberteremtő magatartássá, ha a test működésében és a nap különböző szakaszain mutatkozó elemei tökéletes összhangban állnak a morális kiindulás sarkigazságával.

A *Praecepta morum* tehát a viselkedési elemek színes és változatos felsorolása, ugyanakkor a megvalósulás kereteinek gondos tipizálásán nyugszik. Comenius bizonyára gondolt a tanulók játékoságára. Tudta, hogy az ő erkölcsi mozaikképeit az ifjak kaleidoszkópszerűen fogják összeállítani önmagukban, interperszonális kapcsolataikban és a felelősségteljes humánium áthatja majd a nap időbelileg eltérő szakaszait.

A 16 csoportra osztott szabályzat lényegében két részre osztható. Az első rész foglalkozik az önmagában szemlélt emberi viselkedéssel (a testtartással, a cselekedettel, ruházattal, járással és beszéddel). A második rész pedig a magatartást az idő függvényében és az egyén interperszonális kapcsolataiban fogja fel. Tehát a reggeli, iskolai erkölcsök a tanuló tanítójával, társaival tanúsított magatartása, a társalkodás módja, a templomban, az asztalnál vagy játék közben előírt viselkedés egy-egy jól átgondolt kis tömör fejezetbe illő részben került ismertetésre Comenius pedagógiai írásművében.

A *Praecepta morum* előírásai meglehetősen részletesek. A testtartásra vonatkozó előírások nemcsak az egyenes törzs követelményét hangsúlyozzák, de kitérnek a nyak, a láb egyenes tartására is. A vidám tekintet, a homlok ráncolásának elkerülése, mind-mind a részek és az egész harmóniájának megteremtésére irányulnak.

A cselekedetek szemérmesség, csendes alázatossága „az egyenes út” előírásához igazodik. Néhány túlságosan részletekbe nyúló utasítás ma már nevetségesnek tűnik, de művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel. Nem túlzás azt állítani, hogy némely comeniusi utasítás vagy tanács a hazai népszokások apró mozzanataiban még ma is tetten érhető.

A ruházatra vonatkozó előírások szintén részletesek. A tanulóknak kerülniük kell ezeknek értelmében a „hosszú üstök” viseletét. Gondozniuk kell hajukat. Megszabják a magatartásra vonatkozó comeniusi előírások a csizma- és ruhaviselet módját. Elítélik a félvállra vetett ruhát.

A tanulónak mind járásával, mind beszédével kifejezésre kell juttatnia, hogy önmaga a morális kiindulópont megvalósítója és éltetője. A mosdás, a friss öltözködés nem csupán materiális szükség-szerűség, hanem a lelki tisztasággal való összhang megteremtése miatt elengedhetetlen. A járás ütemének megszabása, „a ne túl lassú, ne túl gyors” járás az igazságkeresés egyik kifejezője, eszköze és ellenőre. „Az elme gyorsabb legyen, mint a beszéd” – írja elő Comenius, amellyel szoros kapcsolatban áll a gesztálás, más beszéde megszakításának elkerülése.

Az egyén magatartása és viselkedése természetesen az idő függvényében szorosan beleágyazódik a társadalom vagy a közösség működési rendszerébe. A reggeli korán kelés nem véletlenül kapcsolódik össze rögtön az Istenhez való fohászkodással. Így a hajfésülés, arcmosás, szájjöblítés naponta ismétlődő monotonitása szakrális jelentőségre emelkedik a rendszerre emelt cselekvések egymásután-jában. Az iskolai tanulás és a tanítóhoz fűződő viszony egyszerre jelenti a családpótlás funkcióját, az új közösség létrehozását, valamint az élet új minőségének megteremtését, illetve annak lehetőségét.

Comenius kiter a tanulótársakkal való viszony kialakítására, amelynek alapját a felebaráti szerepben jelöli meg. Így a magatartás e területe a dekalógus legfontosabb parancsolatának megvalósítása. Az erkölcs fundamentális összetevője Comenius szerint a barátság, és megvalósításában nagy szerepet kap a meggyőzés. Itt még messze vagyunk a rokonszenv-ellenszenv empirikus talaján megállapítandó szociogram konkrét közösségi hálózatától, de az erkölcsi tanácsok inkább a valóság megsejtése irányába, mint valamiféle utópia felé mutatnak. A társalkodás módjára adott tanácsok kimondottan gyakorlatiak. Az az előírás, miszerint: „Süveged levegyed a tisztességes személy előtt”, a szülők iránt megnyilvánuló tisztelet társadalmi korosztályok tagjaira való kiterjesztése. A templomi részvételnél fontosnak tartja Comenius a gyülekezettel együtt éneklés jelentőségét. Az asztalnál fontosnak ítéli a Praecepta morum című mű a túlzás elkerülését. A tilalmak ismertetésében felettebb részletező: 17 pontban sorolja fel, mit nem szabad csinálni ekkor a tanulónak.

A játékra vonatkozó utasításoknál fontos Comenius megállapítása, hogy a játéknak az elme és a test megújulását kell szolgálnia. Úgy hiszem, hogy az a követelmény, amelynek értelmében a beszéd játék közben latinul hangozzék, a nemzeti nyelv terjedésével megszakadt, de a fabulák elmondásának szokása alighanem Comenius előírásának köszönhető. XIX. század eleji tankönyveink nyilván ezért közölték latinul a fabulákat a német és magyar nyelvű olvasókönyvekben, hogy elősegítsék a comeniusi fabulamondás iskolai tradícióinak ápolását. Az iskolai memoriterek életszerű alkalmazását próbálták az erkölcsi szabályok megvalósítani. Comenius esti erkölcsiéhez tartozott a „vacsora után tett ezer lépés” éppúgy, mint az Istenhez fordulás, amely nemcsak a napnak a lezárását jelentette, hanem az új-rakezdés lehetőségének immanenciáját.

A Praecepta morum hatása

Nyilván Enyedy Sámuel szövege jónéhány évtizeden át közvetítette Comenius morális tanítását a XVII. század folyamán. A népiskolai oktatás megindulásával szükségessé vált, hogy a comeniusi erkölcsi szabályokat még közérthetőbb formában tegyék közzé a tanulók számára. A XIX. század második felében Gáspár János Magyar olvasókönyvében³, amelyet a népiskolák második osztálya számára állított össze, csupán a szerkezetből következtethetők ki a comeniusi morális tanítások. Gáspár János az erkölcsi szabályok ismertetésénél ugyanúgy Istentől indult ki, mint Comenius:

Kérjed Isten segedelmét
dolgaidnak kezdetén,
a kitől jön minden áldás,
minden nagy jó tetemény.

Ezután Gáspár eltért Comeniustól. Elhagyta a Praecepta morum részletezését, amely a testtartásra, járásra vagy beszédre vonatkozott. A cselekedetek comeniusi elveit az elfogadható általánosítás szintjén tárgyalta:

Korán tanulj emberséget,
így találhatsz kedvességet.
A mi magadnak sem tetszik,
azt másnak tenned nem illik.

A cselekedetekben megnyilvánuló comeniusi szerénység és alázatosság Gáspár Erkölcsi szabályaiban is előfordult:

Serény légy a jótételben,
szerény a magaviseletben.
Szégyent hoz rád a hazugság,
becsületet az igazság.

A XIX. századi erkölcsi szabályokat ismertető versnek viszont új formai sajátossága van a comeniusi kis művel szemben. A szabályokat ismertető versikékbe a szerzők ritmusos-rímes közmondásfélét, szállóigéket tettek. Gáspár János idézett versszakasza így folytatódik:

Akit hazugságon kapnak,
majd nehezen hisznek annak.

Az erkölcsi szabályokban alkalmazott nyelvi fordulatok, morális tartalmat is hordozó szállóigék megteremtették a korábbi évszázadok keresztyén tradícióinak, a XVI–XVII. századi prédikációk nyelvi illusztrációs anyagainak, a széles értelemben vett exemplumoknak a folytonosságát, új szövegkörnyezetben való továbbélését.

A közmondásszerű fordulatok ilyen irányú fejlődése hatott arra a művelődési folyamatra, amelyben rímes-ritmusos közmondásaink és hagyományos fordulataink egy része kialakult.

Páncél Ferenc Erkölcsi olvasókönyve⁴ Gáspár Jánosénál korábbi, hiszen már negyedik kiadása 1871-ben jelent meg. A benne közölt Erkölcsi és illedelmi szabályok szerkezete tagadhatatlanul Comenius Praecepta morumára vezethető vissza. Kiindulása tartalmilag megegyezett Gáspáréval, de a megfogalmazás Comeniushoz állt közelebb:

Isten teremtett tégedet,
ő alkotott mindeneket,
oh, szeresd hát teljes szívből,
kebled tiszta érzetéből.
S ha vagy hozzá szeretettel,
mutasd meg azt szóval, tettel.

Páncél Ferenc egy-egy verssel kiegészítette Comenius erkölcsi szabályait: a Szeresd szüléidet és a Szeresd testvéreidet című versszakokkal. Ezt a kiegészítést a korábbi szűk kollégiumi nevelés után elterjedt népiskolai oktatás mint megváltozott közösségi helyzet tette szükségessé.

Páncél Ferenc különösen az illedelmi szabályok taglalásában követte Comeniust. Következő részek találhatók nála: Reggel, Az utcán, A tanodában, Templomban, Asztalnál, Mindenütt, Este. Az asztali illemszabályoknál igen szembetűnők a Praecepta morum-mal való részletekbe menő egyezések. Nyilvánvalóan Gáspár János Páncél tagadhatatlanul Comeniusra visszanyúló erkölcsi szabályainak redakcióját egyszerűsítette és írta át. Páncél Ferenc szövege teszi nyilvánvalóvá, hogy Gáspár verses iskolai anyaga a Praecepta morum közvetett származéka.

Az említett két verses Praecepta morum-származék mellett meg kell említenem az erkölcsi szabályok verses redakciójának töredékeit. A századforduló idején a reggeli előírásokat tartalmazó verssorokat idézte Deme Károly elemi népiskolai olvasókönyvében:⁵

Jókor felkelj, öltözz, mosdjal,
Az Istenhez fohászkodjal.

Húsz év lepergése után Ember Károly és társai tankönyvében⁶ sem maradt több a Páncél-féle redakcióból, csupán ott az asztalnál való viselkedés került ebből említésre okulásul:

Asztal előtt, asztal után
Kezdd és végezd evést imán.

Az iskolai erkölcsi szabályok, amelyeknek jó része Comenius Praecepta morumának származéka, részletekben, oktató versek formájában terjedtek el a nép körében. A hajdúhadházi népköltészet különböző műfaja közt nem egy oktató verset találunk, amely az általam átnézett népiskolai tankönyvekben előfordult. „Az idővel gazdálkodjál”⁷ és a „Korán tanulj emberséget”⁸ kezdetű oktató versek bizonyítják, hogy az erkölcsi szabályok a Gáspár- és Páncél-féle és más olvasókönyvek révén terjedtek el és folklorizálódtak. A századforduló táján napvilágot látott népiskolai tankönyvek elősegítették az erkölcsi szabályok széttördelését, ún. „szétmondás”-át. Ezt a jelenséget nevezik a német szellemi néprajzban a Zersingen vagy Zersangen folyamatának. Comenius koncepciója ezekből a töredékekből csupán gondos történeti elmélyedés útján következtethető ki.

Comenius és a reáliák módszere

Befejezésül röviden utalni szeretnék a comeniusi erkölcsi szabályok szerkezetének és a XVI. század végi és XVII. század eleji keresztyén igehirdetésnek az összefüggésére. A protestantizmus kezdeti időszakában a prédikációk illusztratív anyagainak a megszerkesztésében a hitszónokok előírászerűen alkalmazták a reáliák módszerét, az exepulumok bizonyos szerkesztési rendszerét. A példák felhasználása meghatározott kézikönyvek, ún. promptuáriumok szerint történt.

Korábban bebizonyítottam, hogy Margitai Láni Péter református esperes és Keresszegi Herman István debreceni kálvinista püspök Hondorff promptuáriumából merítette illusztratív példáit. Andreas Hondorff promptuáriumának a rendezőelve ugyanúgy a Tízparancsolat volt, mint Comeniusé. A korabeli keresztyén igehirdetés példái teljes összhangban voltak a comeniusi erkölcsi szabályokkal. Comenius például egyik helyen azt tanácsolta a tanulóknak, hogy tanítójukat úgy szeressék, mint szüleiket. Mind a cseh, mind a magyar vallásos példák között ismeretes volt Nagy Sándor személye, aki többre becsülte tanárát, mint apját.⁹ A comeniusi mű az erkölcsi szabályokról a magyar protestáns igehirdetés hatásosságát növelte, és számos művelődéstörténeti emléket mentett meg utólagos továbbélésével a feledéstől és a pusztulástól.¹⁰

JEGYZETEK

¹ Rácz L.: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931. 185. 2. lábj.

² Zoványi J.: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 113.

³ Gáspár J.: Magyar olvasókönyv a népiskolák második osztálya számára. Buda 1870. 159–161.

⁴ Páncél F.: Erkölcsi olvasókönyv. A ref. népiskolák második osztályának. Pest 1871. 73–87.

⁵ Deme K.: Magyar olvasókönyv az elemi népiskolák II. osztálya számára. Bp. 1895. 6. 5. sz.

⁶ Ember K.–Győrffy J.–Hortobágyi A.: Magyar olvasókönyv a katolikus fiú- és leányiskolák II. osztálya számára. Bp. 1897. 50. 59. sz.

⁷ Enyedi J.: Madárlátta kenyér (Hajdúhadház népköltészete). Bp. 1988. 92. 11. sz.

⁸ Enyedi J. op. cit. 94. 52. sz.

⁹ Dvorák, K.: Soupis staroceskych exempel. Praha 1978. 42. 137. sz.

¹⁰ Kríza, I.: Educational folklore. In: Ethnographica et folkloristica Carpathica Tom 7–8. Debrecen 1992. 332–340.

Az Orbis Pictus magyarországi kiadásai

Közismert, hogy az Orbis Pictus Comenius egyik legjelentősebb alkotása, s hogy megírásának sárospataki vonatkozásai is vannak. A szakemberek számbavették már e kiváló könyv különféle kiadásait a történelmi Magyarország területén 1675-től 1820-ig.¹ De arra is érdemes választ keresnünk, amire az eddigi kutatók még nem tértek ki: vajon az egyes kiadások milyen kapcsolatban állnak egymással? Teljesen azonosak? E kérdésekre szeretnék röviden válaszolni, lényegében három vonatkozást érintve.²

Funkcionális különbségek

Comenius saját új didaktikai alapelvét kívánta realizálni az Orbis Pictusban: egyrészt a tanuló a teljes világot ismerje meg általa, másrészt ne legyen előtte olyan szó, amely mögött nincs tárgyi tartalom, illetve ne legyen számára egyetlen olyan tárgya a világnak, amelyet nem tud megnevezni. Ennek eszköze a 150 lecke, amelynek mindegyike két részből áll: a szorosan összetartozó képből és szövegből. Mindez a szakemberek előtt kezdettől fogva ismert.³

Nem tudunk azonban olyan kutatásról, amely ezt az alapvető comeniusi funkciót végigvizsgálta volna az egyes kötetekben.

Sorra véve ugyanis a hazai kiadványokat, nagyobbik részük megfelel ennek a funkciónak, vagyis helyett kapott bennük mindkét tényező: a szövegek is, az ábrák is, de a hazai kiadványok egy csoportjából hiányoznak az igen fontos szerepet játszó ábrák. Ezáltal e kötetek nem képesek teljesíteni az imént említett comeniusi funkciót, hanem egyszerűen egy idegen nyelv tanulásának hagyományos gyakorló könyvévé váltak. Ezekben a kép nélküli kötetekben a latin, német, illetve magyar párhuzamos szövegek segítségével a magyar anyanyelvű tanuló – életszerű szövegeken – a latin és a német nyelvben mélyedhetett el; illetőleg a német anyanyelvű tanulók pedig a latin, esetleg a magyar nyelvet gyakorolhatták. Több ilyen kiadást ismerünk Nagyszebenből, Brassóból, Kolozsvárról.⁴

Ugyancsak az Orbis Pictus, mint kezdő diákok tankönyvének funkciójával kapcsolatos az elején található hangoztató – szöveges, képes – ábécé. De több nagyszebeni, brassói, kolozsvári kiadásból ez hiányzik.⁵

Ehhez hasonló helyi változtatás az eredeti kötet 107. leckéjének későbbi eltérő számozása. Az első kiadású kötetben ugyanis két 107-es számú lecke található, „A Föld Golyó alsó és felső fele”. Egyes kiadásokban ezek külön 107, 108-as számozást kaptak. Ezért a kötet egyes leckéinek folyamatos számozása eggyel eltolódott és a legutolsó leckéjének sorszáma 151 lett.⁶

Egy másfajta, de ugyancsak jelentős funkcionális változtatást jelent a Szombathy János által készített Orbis Pictus-változat. Ezt még a szakemberek is „szabályos” Orbis Pictus kiadásnak tekintik. Pedig ez nem Comenius Orbis Pictusa, hanem Szombathy János 18. század végi Orbis Pictusa. Comenius ugyanis a körülöttünk lévő teljes világot akarta 150 szöveges és képes leckében a diák elé tárni, a neves pataki tanár csupán ennek egy részletét: kötetében csupán ennek egy része, összesen 82 lecke található. Ezzel nyilván a könyv Comenius által elképzelt funkciója átalakult.

Egy további funkcióváltoztatást képvisel az az Orbis Pictus-kötet, amelyet az Országos Széchényi Könyvtárban találtunk, s amelyet eddig még szakembereink sem regisztráltak.⁷ Ezt az 1790-es években nyomtatták, s német nyelven tartalmazza – képek nélkül – a 150 leckét, mégpedig kérdésekben és feleletekben. Ezáltal nyilvánvalóan érzékelhető: az Orbis Pictusból ismeretgyarapító olvasókönyv lett, az eredeti kötet képes leckéiből itt párbeszédese olvasmányok váltak német anyanyelvű gyerekek számára. De azért az egyes leckék végén ott található a leckékben előforduló legfontosabb német szavak latin jelentése is.

Tartalmi különbségek

E funkcionális módosulások mellett igen fontos vizsgálódási irány a különféle Orbis Pictus-kiadványok szövegének tartalmi változásait illeti. Nem hasonlította össze még senki e kötetek latin szövegű részeit, de a magyart sem. Ez utóbbi részekben található kisebb-nagyobb változatok az egyszerű összehasonlító átlapozások nyomán is érzékelhetőek. Ezekre most nem térünk ki, viszont megemlíjtük a minden vonatkozásban igen fontos harmadik lecke átalakulásának különféle módzatait.

E harmadik lecke címe az Ég, latinul Coelum. Ebben Comenius a földközpontúságot ábrázolja szövegben és képen. A leckeszöveg első mondata: „Az Ég környül kereng és környül veszi a Földet, a melly középben áll”. A Föld van tehát a középpontban, s körülötte forognak a bolygók, a Nap, a Hold. Tudjuk, hogy az Orbis Pictus tervezése és megjelenése idején az 1650-es években Európa-szerte már régóta ismert volt az új tudományos álláspont: a geocentrikus világkép helyett a heliocentrikus, vagyis Nap-központú felfogás. Érdekes, hogy Apáczaiknak ugyanebben az időben megjelent Magyar Enciklopédiájában már egyértelműen a napközpontúságot állítja és magyarázza, mint egyedüli igazságot,⁸ ugyanakkor Comenius csakis a földközpontúságról beszél, ahogy ez a korábbi századokban vallott felfogás volt.

Az Orbis Pictus első kiadásait emiatt nyilván jogos kritika érte. Ezért számos lőcsei kiadásban furcsa mód jártak el a sajtó alá rendezők: kihagyták a képet, de változatlan maradt a szöveg.⁹

Olyan megoldással is találkozunk, hogy két képet illesztettek a szöveges lecke mellé, a régit, amely a geocentrikus magyarázatot ábrázolja, és egy újat, amely a heliocentrikus felfogást szemlélteti. Így járt el Szombathy János is. Könyvében a képek melletti szöveg azonban jelentősen eltér Comenius eredeti szövegétől. Szombathy János bécsi kiadványokból vette át könyve új latin szövegét, amelyből a magyar rész első mondata így hangzik: „Az Ég úgy látszik, hogy forog és környül veszi a középben álló Földet, de valósággal a Föld forog a Nap körül.”¹⁰

Ez tehát, ami a lényeget illeti, egészen más, mint ami a comeniusi kötet harmadik leckéjének első, 1658-as megfogalmazásában érvényesül.

De érdemes Szombathy János néhány további, a kötet többi leckéjében található új megfogalmazására is utalni. Amint említettük, Szombathy Orbis Pictus kötetének korszerűsített és átigazított Orbis Pictus szövegeit és képeit ausztriai kiadásokból vette át. A latin szövegek újrafogalmazását tehát nem ő készítette. Viszont az ő tollából származnak e korszerűsített és átigazított latin szöveg új magyar fordításai.

A szivárvány például így szerepelt korábban: „Az esős felhőben, melly a Nap ellenében vagyon, megjelenik a Szivárvány”. Szombathy ehhez további magyarázatot fűzött: „a mellyet formálnak a Napnak sugarai, mellyek a vízcseppekben megütődnek”.

A különféle fák, virágok, vetemények közül Szombathy számosat kihagyott, illetőleg több újat bevett. A kerti vetemények között például egy teljes sorozat pótlás található nála: spárga, mustár, tárkony, kapor, kömény, ánizs. A virágok között újként szerepel a kikirics, a kakukkfű, a katánkóró; a fűvek között az utifű, az egérfark, a lapuk; a fák között a gyertyánfa. Előzmény nélküli említés a cserjék közt a köszméte, a kökény és a csipkebogyó. Amerikából származó növény még nem szerepel az 1658-as első Orbis Pictusban, de Szombathynál már igen: kukorica vagy török búza, krompér vagy földi alma, azaz burgonya.¹¹

Possessor-kutatások

Az utóbbi évtizedekben kezdett elterjedni külföldön is, nálunk is a possessor-kutatás, vagyis a könyvek elején és végén található üres oldalakra annak idején bejegyzett tulajdonos-nevek értelmezése. Ebből a könyv életéről lehet bizonyos következtetéseket levonni, például azt, hogy kik és mikor használták a könyvet.

Mi most itt csupán egyetlen egy vonatkozást szeretnénk kiragadni és bemutatni a hazai Orbis Pictus-kiadványok életéből. A mai tankönyvek kiadási évét általában úgy szoktuk értelmezni, hogy a tankönyvet abban az évben, illetőleg a rákövetkező néhány évben használták, forgatták. Vajon ugyan-ez a helyzet a régi tankönyvek életében is?

Említettük már a Lőcsén 1728-ban megjelent négy nyelvű – vagyis latin, német, magyar, szlovák (tóth) nyelvű – Orbis Pictus kötetet. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő kötet belső borítóján ez

a diákbejegyzés található latinul: „E könyv birtokosa Aulinger Zsigmond, 1793/94.”¹² Tehát ebben az 1794/94-es tanévben gyakorolta a latin nyelvet a lőcsei iskolában ebből a könyvből ez az Aulinger Zsigmond nevű diák. Azóta, hogy a könyvet a lőcsei nyomdában kinyomtatták, éppen 75 év telt el!

Szó volt a nagyszebeni, 1684-ben kiadott latin-német-magyar Orbis Pictusról is. A kezünkbe vett kötet elején a következő bejegyzés olvasható latinul: „Fekete Mihály könyvei közül való ez március 3, az 1756-diki évben”. És alatta még ez is: „Gróf Kende Elek”.¹³ Mit árulnak el ezek a korabeli bejegyzések? Azt, hogy 72 évvel megjelenése után még mindig használták a könyvet, s talán éppen abban az évben adta át tulajdonosa további használatra egy akkori diáknak, nem is akárkinek, egy grófi csemetének.

Egy harmadik példa: Brassóban 1703-ban került ki a nyomdából egy latin-német-magyar nyelvű Orbis Pictus. A Széchenyi Könyvtár példányában ezt olvashatjuk bejegyzésként benne magyarul: „1816-dik esztendőben ment bé Gábor a kollégiumba Marosvásárhelyre”.¹⁴ Ma szinte elképzelhetetlen tényre világít rá ez az odavetett híradás: 113 esztendő telt ez azóta, hogy a kötet kikerült a brassói könyvsajtó alól. És hogy intenzív használatban állt a kötet még ezekben az években is, jelzi a következő, szintén korabeli beírás ugyanitt: „Ezen könyv a Nemes Gáboré 1820-ban”. Tehát Nemes Gábor hat-nyolc éves kisgyerek a marosvásárhelyi kollégiumba kezdő kisdíákként való belépésekor kapta kézbe az Orbis Pictust, és négy éven át használta azt, belőle a világot is jobban megismerte, a latin nyelvbe is begyakorolta magát, még magyar anyanyelvét is csiszolta általa, magyar szókincsét gazdagítva, de még a német nyelvbe is belekóstolhatott képein, szövegein keresztül.

E rövid referátumban csupán arra szerettem volna rávilágítani, hogy ez a már sokfelől vizsgált Comenius-mű – amelyet még szélesebb körökkel ismert meg a most kiadott, jól sikerült emlékbélyeg rajza – milyen sok érdekességet rejt magában. Érdemes tehát tovább foglalkozni vele, ezáltal a nagy Comeniusról ismereteink gyarapodnak új vonásokkal.

JEGYZETEK

¹ A Magyarországon kiadott Orbis Pictusokat felsorolja a következő kötet: Comenius Magyarországon kiadott műveinek lelőhely bibliográfiája. Szerk.: Kondor Imre. Budapest, 1970. 94–113. szám. Ezek közül csupán a 95. és 97. számúakat nem tudtuk kézbe venni, viszont hozzá vettük az Országos Széchenyi Könyvtárban található következő művet: német nyelvű Orbis Pictus az 1790-es évekből; jelzete: 298.643.; A Sárospatakon található Orbis Pictus köteteket felsorolja Stumpfné Oláh Etelka: Comenius irodalom a sárospataki közgyűjteményekben (Bibliográfia) Sárospataki Pedagógiai Füzetek 13. 1992. 74–80. old.

² Az általunk feldolgozott hazai kiadású Orbis Pictus kötetek: Brassó 1672 (latin-német), Brassó 1675 (latin-magyar), Nagyszeben 1684 (latin-német-magyar), Lőcse 1685 (latin-német-magyar), Lőcse 1685 (latin-német-magyar-szláv), Kolozsvár 1698 (latin-német-magyar), Brassó 1703 (latin-német-magyar), Nagyszeben 1722 (latin-német-magyar), Lőcse 1728 (latin-német-magyar-szláv), Nagyszeben 1738 (latin-német-magyar), 1790-es évek, a kiadás helye ismeretlen (német), Pozsony 1798 (latin-német-magyar), Pozsony 1798 (latin-német-magyar-szláv), Pozsony 1806 (latin-német-magyar), Pozsony 1806 (latin-német-magyar-szláv), Pozsony 1820 (latin-német-magyar-szláv).

³ Geréb György: Comenius Ámos János Nagy Oktatástan. Budapest, 1953; Uő.: Látható világ. Budapest, 1958.

⁴ Nagyszeben 1684; Kolozsvár 1698; Brassó 1703; Nagyszeben 1722; Nagyszeben 1738.

⁵ Nagyszeben 1684; Kolozsvár 1698; Brassó 1703; Nagyszeben 1722; Nagyszeben 1738.

⁶ Nagyszeben 1684; Lőcse 1685; Kolozsvár 1698; Brassó 1703; Nagyszeben 1722; Lőcse 1728; Nagyszeben 1738.

⁷ A kötet címlapja hiányzik, ezért nem lehetséges a pontos kiadási hely és idő megállapítása. Jelzete: 298.643.

⁸ Apáczai Csere János: Magyar Encyklopaedia. Sajtó alá rendezte Bán Imre. Budapest, 1959. 148–149. old.; Bán Imre: Apáczai Csere János. Budapest, 1958. 228. old.

⁹ Lőcse 1685 (latin-német-magyar); Lőcse 1685 (latin-német-magyar-szláv).

¹⁰ Szombathynál „Az Ég” lecke a II. számot viseli.

¹¹ Mészáros István: Szombathy János „Orbis Pictus”-könyve. Iskolatörténeti kaleidoszkóp. Budapest, 1989. 117–124. old.

¹² „Hunc librum possidet Sigismundus Aulinger 1793/94.” OSzK, jelzete: 268.563.

¹³ „Ex libris Michaelis Fekete Anno 1756. marc. 3.” „Alexius Com. Kende” OSzK, jelzete: FM 2/3279.

¹⁴ OSzK, jelzete: FM 2/3620.

21. KÖPECZY BÉLA:

Zárszó

Konferenciánk végéhez értünk, s – úgy érzem – illik néhány tanulságot levonni. Bevallom, hogy bizonyos aggodalommal gondoltam a konferencia nemzetközi jellegére, hiszen világossá vált, hogy különböző okok miatt viszonylag kevés országból érkeznek résztvevők. Most örömmel kell megállapítani, hogy Szlovákiából és Romániából többen is jöttek – magyarok és nem magyarok – és a konferenciának legalábbis jelentőséget adtak. Ez a regionális jelleg kapcsolódik Comenius sárospataki tevékenységéhez is, s ilyen szempontból az elhangzott előadások gazdagították konferenciánkat.

Néhány évvel ezelőtt még arról volt szó, hogy elakadtak a magyarországi Comenius-kutatások. Nos, most bebizonyosodott, hogy ezek tovább folynak és új kutatások jelentkeznek. Különösen örvendetes az, hogy nemcsak a neveléstörténet képviselői szóltak Comenius tevékenységéről, hanem történészek, filozófusok és teológusok is. Comenius ugyanis politikával, filozófiával és teológiával is foglalkozott és pedagógiai nézeteit sem érthetjük meg egyéb irányú munkáinak megismerése nélkül. Ő maga rendszert akart alkotni, s ennek a rendszernek filozófiai, teológiai alapjait dolgozta ki, amelyekre építette nevelélméletét és gyakorlatát.

Az előadások felhívták a figyelmet arra is, hogy Comenius más országokban végzett munkáját is vizsgálunk kell, amikor a magyarországi tartózkodásáról szólnak, európai keretben kell elhelyezni őt magát és mindazt, amit képviselt. Felvetődött ugyan a kérdés, hogy vajon ki hívta őt meg Magyarországra: igazán nem alakult ki vita e kérdés körül. Az azonban az előadásokból bizonyossá vált: Comenius magyarországi tevékenységét csak akkor lehet értékelni, ha ismerjük a hazai viszonyokat. Nem arról van szó, mintha Sárospatakon egyedül képviselte volna a kor haladó eszméit és pedagógiai gyakorlatát. Akik meghívták, ismerték külföldi munkásságát és sok kérdésben egyetértettek vele, sőt nem kevesen voltak, akik vele együtt is működtek. Követőinek a száma sem csekély, még ha természetesen az elkövetkező évtizedekben újabb teológiai, filozófiai, pedagógiai irányzatok képviselői is voltak. (Elég itt Tessedik példájára utalni.) Mindez arra vall, hogy a kutatásoknak széles területei állnak előttünk minden érintett diszciplínában Comenius magyarországi működésének és hatásának vizsgálata szempontjából.

A vitában felmerült az a kérdés is, hogy Comenius gondolatai mennyire lehetnek aktuálisak? Azt hiszem, hogy legalább három vonatkozásban azok. Időszerű felfogásának demokratizmusa és emberközelsége. Időszerű mindaz, amit a művelődésügy szerepéről elgondolt – utópisztikus vonásai el-lenére.

Miképpen ismerheti meg a pedagógustársadalom Comenius eszméit és ennek a konferenciának az előadásait? Gondolom, hogy a különböző folyóiratok meg fognak emlékezni az évforduló jelentőségéről, és e konferenciáról. Szellemisége jelen lehet azon az interdiszciplináris előadássorozaton, amelyek a VI. Nevelésügyi Kongresszust előkészítik. A Comenius Társaság szándéka, hogy a konferencia anyagát megjelentesse, de az is, hogy az itt elhangzottakat tovább vigye és az újabb kutatásokat tekintetbe véve, további konferenciákat rendezzen.

Elnökünk megköszönte a rendező szerveknek és mindenekelőtt Sárospatak Város Önkormányzatának a konferencia rendezéséhez nyújtott segítséget. Én szeretném megköszönni a konferencia résztvevőinek az előadásokat és az érdeklődést, konferenciánk elnökének és titkárának azt a nagy munkát, amely ennek az összeállításnak a sikerét biztosította.

Megjegyzés:

Az emlékülés anyagából hiányzik egy előadás.

„Silvia Dimitru: Az Elzevir Kiadótól megjelentetett Comenius művek elterjedtsége Erdélyben” szövegét nem sikerült megszerezniünk. Amennyiben eljut hozzánk, a Bibliotheca Comeniana egyik kötetében közölni fogjuk.

b) Comenius szobrának megkoszorúzása

A konferencia első napján délből a résztvevők megkoszorúzták Comenius szobrát a Comenius Tanítóképző Főiskola udvarán.

FÖLDY FERENC:

Koszorúzási beszéd

Mindenütt a világon, ahol Comeniust értő, elméletét elfogadó emberek élnek, meleg szívvel ünneplik a nagy tudós, prédikátor és pedagógus születésének 400. évfordulóját.

Comenius az egyetemes művelődéstörténet kiemelkedő alakja. Számunkra különösen azért kedves, mert 1650–1654- között Sárospatakon alkotott.

342 esztendővel ezelőtt érkezett Patakra, hogy megújítsa az iskolát.

A világ vándora volt, s mint ilyen, sok mindent megismert, jót és rosszat egyaránt. A világ útvesztője és a szív paradicsoma című írásának címdalán olvashatjuk:

„azaz világos magyarázata annak, hogy ezen világon és minden dolgaiban egyéb sincs, mint tévelygés és tántorgás, tülekedés és törtetés, csalárdság és álnokság, nyomorúság és bánat, s a vége mindennek csömör és csüggedés: de hogy aki visszavonul szíve hajlékába, s ott egyedül az Uristen-nel lakozik, az megtalálja az igazi, tökéletes lelki békét és boldogságot.”

Ebből a szép barokk címből arra következtetnénk, hogy Jan Amos Komenský, a cseh testvérek püspöke, a világtól visszavonultan, csak lelki üdvösségét kereste. Ez nem így volt. A rossz megismerése inkább arra ösztönözte, hogy szembeszálljon vele. Évtizedeken keresztül küzdött egy olyan társadalomért, amelyben népe és ő maga is méltán találhatná meg helyét.

Patakra érkezéséig minden lényeges elemét kifejtette pedagógiai rendszerének. Jól ismerte korának eszméit, nevelési törekvéseit, s kiváló rendszerező elméjével saját pedagógiájának kialakításában fel is használta azokat. Sárospatakra azért jött, hogy elméleti és módszertani elképzeléseit megvalósítsa, léltrehozza panszofikus iskoláját, mely a tudás összességét akarja nyújtani mindenki számára.

Comenius alapvető jelentőséget tulajdonít a műveltségnek a világ megváltoztatása érdekében, melynek fő tényezője – az ő humanista gondolkodásában – az ember, a tudással és erkölccsel felruházott ember.

A Patakon elért gyakorlati eredményeket a magyar neveléstörténet az egész magyar nevelésügy múltjának eredményei közt tartja számon.

Ma már tudjuk, hogy az a négy év, amit Comenius Sárospatakon töltött, legfényesebb korszaka volt a pataki iskolának, ezt elérte a mester, aki az iskolai munkákat vezette, az eszme, amely a munkákat áthatotta, a tankönyv, mely vezérfonalként szolgált.

Comenius tanításai az iskolaújítók legjobbjainak törekvéseiben ma is fellelhetők.

Nemcsak a pedagógia terén elért halhatatlan munkássága áll példaként előttünk, hanem hite az emberiség és Európa felemelkedésében. A panszofia eljuttat a Pán-Európai gondolathoz.

Rajtunk áll, hogy Comenius törekvéseit is figyelembe véve, eljutunk-e ehhez a nemes célhoz, mely minden ember és minden nemzet közös érdeke.

Sárospatak Comenius által került fel a világ tudományos térképére, ezért mindig hálával, tisztelettel emlékezünk a nagy reformátor tudósra.

Ezen gondolatok jegyében helyezzük el a hála és kegyelet koszorúit Comenius születésének 400. évfordulóján sárospataki szobránál.

*

Koszorút helyeztek el: a Magyar Comenius Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, a Magyar UNESCO Bizottság, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia, a Comenius Tanítóképző Főiskola, Sárospatak Város Önkormányzata, a Sárospataki Református Gimnázium, az Árvay József Gyakorló Általános Iskola és Sárospatak Városvédő és Szépítő Egyesülete.

c) Sárospatak Város Önkormányzatának kibővített testületi díszülése

Az ülésen, amelyen az Önkormányzat a város Comenius-emlékplakettjét adományozta, adta át néhány magyar és külföldi kutatónak, a testület tagjaként Dobay Béla méltatta Comenius életművét, pataki munkásságát.

DOBAY BÉLA:

Á mi Comeniusunk

(Emlékbeszéd)

Comenius és Sárospatak kapcsolatára a *külső szemlélőt* is mindig emlékeztette valami. 1945 előtt talán az, hogy itt készült róla az első magyarországi szobor: Vay Miklós alkotása: Esetleg az, hogy itt már a magyar filmjátszás hőskorában az ő neve díszlett az első és egyetlen „mozgósínház” homlokzatán. Vagy az, hogy itt még a tanítóképzős diákok egyik rangos egyesületét is Comenius Önképzőkörenek hívták ...

Az „emlékeztetők” 1945 után sem tűntek el, legfeljebb a régiék helyén vagy mellett újak jelentek meg. Az öreg kollégium iskolamúzeumában állandó Comenius-emlékkiállítás nyílt. A tanítóképző intézet parkjába egy öt ábrázoló bronz mellszobor került: Pátzay Pál műve. A város egyik új utcáját – melyen már emléktábla is van – róla nevezték el ...

De a Comenius és Sárospatak közötti kapcsolatra a *belső szemlélő*, ezeknél mindig jobb bizonyítékot talált ... Hogy miben? A haladó hagyományok és az alkotó szellemek megbecsülésében. A bátor kezdeményezések és az építő kritikák vállalásában. A hazai és a külföldi értékek tiszteletében ...

Nyilvánvaló, hogy Comenius szelleme ebben a diákvárosban kezdettől fogva helyes irányban hatott. Azelőtt is, mielőtt bárki kétségbe vonta volna az európai hírű tudós morva–cseh eredetét ... Azóta is, mióta Antonin Škarka prágai docens – egy nyomdai makulatúra lapon – a kiváló ember magyar származására nézve saját kézírású perdöntő bizonyítékot talált: „Drága szülőházamnak, hú fia! egyike, Jan Amos Ko... – kezdődik a szöveg, majd a „Ko” szótag áthúzása után a megfelelő folytatás sem marad el: „Szeges, a Nivnicéből való, akit apja után Komenskynek hívnak”.

Ilyesmik jutottak eszembe a minap, mikor a református kollégium gimnáziumába vezető boltíves átjáró falában elhelyezett Comenius-domborműre pillantottam. S ráébredtem: 1992 Európa szerte Comenius nevétől hangos. Születésének 400. évfordulóján Lengyelországban, Angliában, Svédországban, Hollandiában emlékeznek a híres férfiúra.

1992-őt, a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság kormánya – Comenius iránti tiszteletből – a nevelés és oktatás évének nyilvánította ...

Hát születésének 400. évfordulóján mi sem feledkezhetünk meg a cseh barokk élenjáró írójáról, a példamutató pedagógusról és tudósról, aki négy évet töltött Magyarországon, pontosabban Sárospatakon ...

Comenius neve nekünk rendkívül jól cseng; egykori viselőjére pedig három okból is szeretettel gondolunk.

Az egyik ok: magyar származása. Ennek kiderítése és elismertetése részint egy cseh eredetű norvég Comenius-kutatónak, BLEKASTED asszonynak, részint a már említett Antonin ŠKARKÁ-nak köszönhető. Ők az 1960-as években fényt derítettek a „világ vándora” életének izgató titkára.

Azóta tudjuk: Comenius távoli ősei valószínűleg 1480 táján lettek Uhersky Brod (Magyarbród) lakói. A Szeges név ettől fogva szerepel a városi nyilvántartásban ... A Szegesek közül aztán egyesek Komnára kerültek (pl. Comenius nagyapja). Talán Nivnicén adott életet Ámos Jánosnak az édesanyja. Elképzelhető, hogy Komnán született a gyermek. Lehet, hogy Uhersky Brodban látta meg a napvilágot a kisfiú ...

Csak találgathatunk. Vannak, akik szerint Uhersky Brodban sírt fel először a csecsemő. Ez a település a Fehér-Kárpátok lábainál fekszik, és a környékén több olyan város és község akad, amely magyar nevet visel. Vannak, akik szerint a Komensky név és annak latin változata, a Comenius komnai eredetre vall. Komna Uhersky Brodhoz közel terül el, és ott a helybeliek fölöttébb büszkék nagy elődjükre; dicsekszenek is vele. Vannak, akik szerint igazat kell adnunk Comeniusnak, mikor Nivnicét tekintint szülőfalujának. Ez e helység Uhersky Brodtól nincs messze ...

Egyébként megállapíthatjuk: ha a cseh comenológia arra eddig nem adott választ, hogy Ámos János pontosan hol született, a családi körülményeit nagyrészt tisztázta ...

Egy ötgyermekes, jómódú paraszt vagy molnár házaspár legkisebb gyermeke volt; négy leánytestvéréről tudunk. Édesanyját Annának nevezték; az asszony nemzetiségét egyelőre homály fedi. Édesapját Szeges Mártonnak hívták; a férfi kétségtelenül magyar származású.

A kis Comenius hamar árvaságra jutott; a cseh testvérek gyülekezetei vették pártfogásukba. A gyülekezetek ismerték fel a gyerek tehetségét, és küldték német egyetemekre. Tanulmányai befejeztével a testvéregyház papjává szentelték ... Később a püspöki rangot is elnyerte.

A Comenius iránti szeretet másik oka: lakhelyünkről és környékünkről alkotott becses véleménye. Czine Mihály is megírta a kiváló pedagógarcháról: >Lelkesedett Sárospatakért. A Bodrogért, a „dús vizű és halban gazdag, kellemetes folyó”-ért, a „körös-körül nemes borokat” termő hegyekért, a „gabonát hozó és állatnevelő” mezőkért, a madarakban és vadakban dúskáló erdőkért és berkekért. „Fényes”-nek nevezte a pataki iskolát, világosságot árasztónak, amely „sugaraival, a műveltség és hit erejével a szomszéd népekről és elméjükről elűzheti a sötétséget”. (Keleti Napló, 1992/3.)

Comenius iránti szeretetünk harmadik oka: felbecsülhetetlen értékű pataki tevékenysége.

Comeniust Rákóczi Zsigmond herceg anyja, Lorántffy Zsuzsanna és a maga nevében hívta ide. „Híveim beleegyezésével, sőt megbízásából s tőlük küldetve is, eljöttem – emlékezett meg az ügyről Comenius –, főleg azért, mert amikor annyi, a fenséges Fejedelemsasszony városaiban szétszórta élő száműzött morva társunkat védi kegyes Ófenségének jóságos árnyéka, méltatlannak tartottam, hogy – ha valami mód adódik – ismét ki ne mutassuk hálánkat iránta.”

Mocorog bennem a kérdés: a jeles tudós csupán hálából fogadta volna el a meghívást? Aligha! Valószínű, hogy az 58 éves embert a reményei és az elképzelései is Patakra hajtották. Akkorra már túljutott a fiatalkori boldog „békeidőkön”, de nem volt kiábrándult. Megélte a fehérhegyi katasztrófát, mégis bízott a cseh–morva nép erejében. Végigtanulta és – tanította a kapitalizálódó Nyugat-Európát, de a számítását igazán sehol sem találta meg ...

Ezután került hozzánk. Pataki tevékenységétől sok tekintetben fordulatot várt. Ezért filozófusként a racionalizmus és a szenzualizmus híveinek a táborát igyekezett gyarapítani. Mint pedagógus az etika és esztétika elvei szerint szerette volna formálni a rábízott tanulókat.

Reformerként – a modoros skolasztika rovására – mindenkivel a panszofikus iskolát, a „világosság műhelyét” akarta megkedveltetni. Mint politikus egy Habsburg-ellenes svéd–erdélyi–ukrán szövetség útját egyengette ...

Sokrétű tevékenysége azonban nem nyomta el Comeniusban a tudóst. Tankönyveket írt, beszédek mondott. Szóban és írásban fejtegette a „nagyfényű pataki iskola” tökéletesítésére vonatkozó nézeteit; az általános műveltség emelésére vonatkozó terveit; a helyi és az országos gondok megszüntetését célzó javaslatait ...

Eközben leginkább „a lelki tehetségek kiművelésének” problémája izgatta. Így látta meg a könyvek szeretetének s olvasásának a fontosságát. Foglalkoztatta persze – A panszofikus iskola tervezete rá a tanú – „az egyetemes tudományhoz vezető egyetemes eszközök” keresése is. Így értette meg a tanulói aktivitás jelentőségét az ismeretszerzés folyamatában. De érdekelték az oktatás személyi és tárgyi feltételei, módszertani kérdései is; elég az Intelem a tanítóhoz, Az igazi módszer dicsérete című írásaira vagy tankönyveire: a Vestibulum-ra, a Janua-ra, Az Atrium-ra utalni. Így jött rá a szemléltető oktatás előnyeire ...

Ennek hatékony példája a Patakon írt, de Nürnbergben kiadott Orbis Pictus. Képek, ábrák sorakoznak benne; túlnyomóan természettudományos, reális tananyagot foglal magába ... Nem kevésbé hatékony munka a szintén Patakon készült Schola Ludus sem, amely „a tanulás játékos eszközeinek”, illetve az iskolai színjátszásnak volt a népszerűsítője.

Comenius 1650 és 1654 között jobban befolyásolta a közfelfogást Patakon, mint sokáig gondolták: nemes törekvések, úttörő kezdeményezések, haladó, polgári eszmék maradtak utána, miközben

maga is ösztönző hagyománnyá vált. Ezzel magyarázható, hogy a pataki kollégiumban a XVII. századtól érvényesült „a nyitott kapuk” elve: ha mód volt rá: „senki a nemességből, senki a polgári rendű ifjúságból, senki a jobb tehetségű paraszti népből” nem akadályoztatott a tanulásban. Comenius még azt is kijárta Lorántffy Zsuzsannánál, hogy nálunk – a fejedelemszony anyagi támogatásával – évente legalább 12 cseh és szlovák fiatal iskoláztatása váljon lehetővé.

A Rákóczi-Athenaeum nem szűnt meg az alkotó szellemek műhelye lenni a XVIII. században sem. Magyarországon először itt valósította meg Simándi István a kísérleti fizika oktatását, a korszerű jogászképzésben pedig Kövy Sándor professzor szerzett érdemeket.

Comeniusnak a kulturált felemelkedésbe és a néptestvérségbe vetett hite ennek az intézetnek állandó hajtóereje volt. Itt azon fáradoztak, hogy a diákok és a nép kezébe pl. jó könyv kerüljön – lehetőleg anyanyelven –, ahogy az európai hírű nevelő kívánta.

Ezért fejlesztették I. Rákóczi György óta szakadatlanul a nyomdát ... Itt törekedtek arra – még a később ébredő nacionalizmus ellenére is –, hogy az emberek és a népek egymáshoz való viszonyából ne hiányozzon a türelmesség. Ezért érezhette magát jól a kollégiumban pl. Ján Chalupka, a szlovák drámaírási leendő atyja, aki az 1812-13-as tanévtől volt pataki diák ...

Igaz, a XIX. század utolsó negyedéig kevest beszéltek nálunk Comeniusról, de alakja nem merült feledésbe. 1883-ban aztán Dezső Lajos, a tanítóképző igazgatója könyvvel adózott Comenius emlékének; a Mester jelentőségével megismertette a magyar pedagógustársadalmat. Amit Dezső Lajos tett, annak akadtak helyi követői; Rácz Lajostól Bakos Józsefиг hosszú azoknak a sora, akik alaposan kutatták és méltatták Comenius életművét ...

A Mester ezt meg is érdemelte. Alkotó munkája eredeti és ötletes volt; megfelelt a pedagógiai realizmus követelményeinek. Szinte forradalmasította a korabeli „tanügyet”. Oktató-nevelő tevékenysége körültekintő és lekiismeretes volt; gyermekközpontú. Előremutatott az iskolai demokratizmus felé. Lelki-szellemi világa harmonikus volt; az istenhit és a tudás „melegágya”. A bennük való elmélyülés segítője ... Comenius ismerte nyelvünket is; egyik könyvében ő utalt leghamarabb a magyar és a finn nyelv közös vonásaira. A szíve hozzánk húzott: pataki leveleiben vissza-visszatért a „nálunk, magyaroknál és morváknál” formula ... Sőt, egyik művében nyíltan színt vallott Magyarország mellett: „Örök szeretettel szeretlek” – írta.

Szeressük mi is Comeniust, a magyar gyökerű, de morva-cseh „illetőségű” Mestert, és gondoljunk rá őszinte megbecsüléssel születésének 400. évfordulóján!

II. Pályamunkák

**A következőkben az évforduló alkalmából
országosan meghirdetett pályázat
két díjnyertes dolgozatát közöljük**

1. KÖDÖBÖCZ JÓZSEF:

Comenius sárospataki pedagógiai tevékenysége és annak elméleti alapjai

Bevezetés helyett

Sárospatak jelentős szerepet töltött be a magyar művelődés történetében. Köszönheti ezt nagy patrónusainak, akik művelődését elindították, megalapozták, a várnak, amely bizonyos korokban ilyen irányú küldetést is vállalt s iskoláinak, amelyeknek nevelői és végzett diákjai a magyar művelődés feladatainak megoldásában felelősséggel vettek részt. Művelődési munkásainak egyik nagy alakja, fénylő csillaga Comenius, aki pataki működésével nemcsak Sárospatak és a magyar művelődés, hanem az egész egyetemes művelődés számára is értékes, gazdag művet alkotott. Pataki szolgálata, ma is érvényesülő hatása kötelezi az utókort arra, hogy munkásságával foglalkozzék, itteni alkotásait ismételtelen számba vegye s törekvéseinek, gyakorlati munkásságának elméleti alapozását vizsgálja, tudatosítsa.

A tanulmány Comenius születésének 400. évfordulója alkalmából – e felelősségtől ösztönözve – a hálás tiszteletadás kifejezője akar lenni a nagy gondolkodó, pedagógiai reformátor emléke, a népek – köztük a magyar nép – szolgálatát vállaló ember, példakép, „a nemzetek tanítója” előtt.

I. A sárospataki református iskola Comenius előtt

Az 1500-as évek második negyedében reformált pataki iskola a 17. század első felében nagy virágzásnak indult s a század közepén egyik fénykorát élte. 1606-ban a kelet-magyarországi protestáns rendek a Bocskai István vezetése alatt álló nemzeti felkelés tanácskozásán, Kassán már az iskola országos főiskolává történő fejlesztéséről tárgyaltak s nemzeti szükségességgnek ítélték, hogy „Sárospatakon főiskolát állítsanak az ország és annak megfelelő javadalmazásáról gondoskodjék”¹ Különösen nagy gondja volt az iskola fenntartására és fejlesztésére ebben az időben a Rákóczi családnak. Rákóczi György igen takarékos ember volt, de feleségével, Lorántffy Zsuzsannával együtt rendkívül sokat áldozott a művelődésre, a pataki iskola korszerűsítésére, a nevelés-oktatás hatékonyságának fokozására. Azért, hogy minél többen, s köztük a szegényebb gyermekek is tanulhassanak benne, a kollégiumot új épületekkel bővítették, különböző jótéteményekkel, javadalmakkal, kiváltságokkal ruházták fel s a tanárok számát növelték. Szívügyük volt a pataki iskola felvirágoztatása, s intézkedéseikkel azt akarták elérni, segíteni, hogy az a nemzet, a református nemesség fontos nevelő intézetévé váljék. Ennek megfelelően „az iskolát a politikai, a tudomány- és a vallásszabadság sasfészkévé építették ki”² Fejlesztése során I. Rákóczi György 1621-ben korszerűsítette az iskola törvényeit. E törvények értékét, sikerességét az is mutatja, hogy 1657-ben a debreceni református kollégium új törvényeinek megalkotása során a régi debreceni és wittenbergi törvények mellett ezeket a pataki törvényeket használták forrásként.

A pataki kollégium jó munkáját, magas képzési színvonalát bizonyítja az 1648-i pataki zsinaton elfogadott tanrendszere is. E szerint az iskola alsó tanfolyamának osztályai: a grammatikai, syntaktikai, poetikai és retorikai, a felsőbb tanfolyam osztályai: a latin és görög nyelvi, költészeti és logikai, bölcsészeti és hit-tudományi osztályok voltak. 1630-tól ünnepélyes évfordulati általános vizsgákat is tartottak. A kutatók megállapítása szerint a pataki iskola ebben az időben olyan főiskola volt, mely a falusi, városi és partikuláris iskolák számára tanítókat, a gyülekezetek számára lelkipásztorokat, a világi társadalom számára művelt embereket nevelt.

A kollégium tevékenységének színvonalát az biztosította, hogy tanárai éveken át külföldi egyetemeken fejlesztették tovább az itthon megszerzett műveltségüket, képzettségüket. S amikor hazatértek, továbbra is kapcsolatban maradtak a tudományok külföldi képviselőivel és az ott elsajátított korszerű tudományos

ismereteket, az ott tapasztalt módszerekkel együtt, igyekeztek itthon is átadni tanítványaiknak. Arra törekedtek, hogy munkájukat a református egyház szellemének, követelményeinek megfelelően, magaskodó küldetés-, hivatástudattal végezzék. Az e korszakban működő tanárok közül külön is említést kell tennünk Tolnai Dali János rektorról, aki hét évig tanult holland és angol egyetemeken, s aki sokat tett az egyház reformjáért, a puritán eszmék érvényesüléséért, a presbiteri egyházkormányzati elvek megvalósításáért és a pataki iskola korszerűsítéséért.

II. Comenius meghívása

Amikor I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1648-ban meghalt, a pataki iskola patronálását, támogatását fia, Zsigmond folytatta. Rákóczi Zsigmond rendkívül képzett, széles látókörű, nagy tudású, tudománykedvelő, a magyar nemzet művelődését szíven viselő ember, aki a pataki iskola fejlesztését atyai örökségként fogta fel, s akit e törekvésében édasanyja, Lorántffy Zsuzsanna is teljes szívvel támogattott. Ketten visszaköltöztek Erdélyből Sárospatakra, és az iskola munkáját közvetlen közlelől igyekeztek irányítani, tevékenységét továbbfejleszteni. Rákóczi Zsigmond főbb tanácsadói egyetértettek abban, hogy az a gyakorlat, mely szerint a diákok az iskolát a latin nyelv tanulásával töltik, és a gyakorlati életben szükséges reálismeretek, ügyességek elsajátítása nélkül kerülnek ki az életbe, tovább nem tartható. Szorgalmasan keresték tehát annak lehetőségét, hogy az oktatást-nevelést hatékonyabbá tegyék s az intézet virágzását, továbbfejlődését, jövőjét biztosítsák. A Rákóczi család minden anyagi áldozatra kész volt azért, hogy szeretett iskolája az addiginál sikeresebb munkájával szolgálja az egyházat és a magyar nemzetet.

A szép terv érlelődött. Tolnai Dali János ráirányította a figyelmet Comeniusra, akinek a munkássága, pedagógiai újító törekvése akkor már Európaszerte jól ismert volt. Comenius nevét egyébként Zsigmond is ismerte, hiszen 1634-ben éppen Comenius Januája volt a tankönyve, amely számára nemcsak a latin nyelv tanulását könnyítette meg és tette eredményesebbé, hanem a tárgyi ismeretek elsajátítását is segítette. Ugyanakkor püspökük, Comenius szolgálatáról, egyházi-pedagógiai törekvéseiről, munkásságáról értesülhetett Zsigmond a száműzetésben élő hitsorsaitól, a Rákóczi-birtokon letelepedett cseh–morva testvérektől is. S mivel „már látták és olvasták” Comenius addig megjelent munkáit és ismerték az európai tudományos fejlődést is, erősödhetett Zsigmondban az a gondolat, hogy az iskola fejlesztésében Comenius munkássága jelentheti a legnagyobb segítséget. Ezért döntött a fejedelmi család Comenius megnyerése, meghívása, felkérése mellett. Ekkor írt Zsigmond levelet Comeniusnak: saját maga és édasanyja nevében meghívta Patakra, hogy „az iskolázás megújítására vonatkozó tervét”, elgondolását vele megbeszélje.³

Comenius a meghívás elfogadását az Opera Didactica Omnia III. 3. oldalán a következőkkel indokolja: „Hiveim beleegyezésével, sőt megbízásából s tőlük küldetve is, eljöttem, főleg azért, mert amikor annyi, a fenséges Fejedelemasszony városaiban, szétszórtan élő száműzött morva társunkat védi kegyes Ófenségének jóságos árnyéka, méltatlannak tartottam, hogy – ha valami mód adódik – ismét ki ne mutassuk hálánkat iránta. Tehát Patakra jöttem 1650 május havában”.⁴ Comenius visszaemlékezésének az a megállapítása, hogy „mivel beleegyezésével, sőt megbízásából s tőlük küldetve is” jött Patakra, nemcsak a meghívás tényére vonatkozik, hanem jelzi saját jöveteli szándékát is, annak megerősítését is szolgálja.

Comeniust Sárospatakon nagy szeretettel fogadták. A fejedelmi udvar vendége volt. Patakon és Tokajban is, ahová a fejedelmi családot elkísérte, sokrétű tárgyalást folytatott elsősorban Rákóczi Zsigmonddal, továbbá az iskola vezetőivel, a Rákóczi családdal közvetlen kapcsolatban álló teológusokkal és tudósokkal, különösen Tolnai Dali Jánossal. Visszaemlékezésében jó emlékekkel és szeretettel szól ezekről a beszélgetésekről, s különösen nagyra értékelte, becsülte Zsigmond képzettségét, bölcsességét, műveltségét, tudományszeretetét. E beszélgetések során tájékozódott a pataki iskola helyzetéről, munkájáról, a továbbfejlesztéssel kapcsolatos elképzelésekről, kívánságokról. Érzekelte a személyéhez fűződő ragaszkodást is, és ismertette a maga elgondolását. Comenius fejtegetése, elgondolása megnyerte a patakiak tetszését s sorozatos megbeszélések után felkérték: írásban dolgozza ki, hogyan lehetne a pataki iskolát a panszofia törvényei szerint a lehető legjobban, legsikeresebben korszerűsíteni. Comenius a kérésnek rövid időn belül eleget tett s elkészítette „A nagyfényű pataki iskola tervezeté” c. javaslatát.⁵ Amikor a tervét a patakiak megismerték, arra kérték, hogy telepedjék le Patakon, és elképzeléseit, panszofikus törekvéseit a gya-

korlatban is valósítsa meg: Irányítsa a terv megvalósítását, az iskola korszerűsítését. Comenius a meghívást elfogadta.

A megbízás vállalásával kapcsolatban Comeniusnak kikötései voltak. Ezek elsősorban a reformálás személyi és tárgyi feltételeinek, a nyomdaiindításnak, a morva testvérek további támogatásának a biztosítására irányultak. Fentiekén túl Zsigmondnak el kellett járnia abban, hogy egyrészt felekezetének egyházi zsinata, másrészt pedig a holland de Geer Lajos, aki iránt nagy jótevékenyei miatt Comenius és a testvéri közösség nagymértékben le volt kötelezve, mentse fel a vállalt kötezettsége alól és engedélyezze, hogy eljöjjen Patakra és itt az iskola korszerűsítését segítse, irányítsa. Zsigmondék a kikötéseket elfogadták s levéllel keresték fel mind a színódust, mind de Geer Lajost, hogy járuljanak hozzá Comenius pataki munkálkodásához.

Az iskola patrónusai Comenius meghívását május 18-án kelt levélben erősítik meg. Ebben a levélben írásban is rögzítik a fejedelmi család Comenius munkálkodásával kapcsolatos elgondolását, tervét. Azt kéri tőle, hogy az iskola reformálását, amelyet az ifjú nemzedék javára és az anyaszentegyház üdvére már elkezdtek, folytassa tovább. Majd a levél Comenius működésével kapcsolatban így folytatódik: „Ennek a célja pedig az, hogy nekünk pataki iskolánk reformálásában, amiben az ifjú nemzedék javára és Krisztus anyaszentegyházának üdvére kegyesen és serényen forgolódunk, szent segítségünkre légy és itt nálunk a te kitűnő módszerednek, melyet a nemzetek között szétszórva már terjeszteni kezdél, teljes rendszerét kidolgozd és előadd. Mivel tudjuk, hogy te, a kortól terhelve szenteled öregségedet a közjóra, nem akarunk téged a poros iskola terhes munkáira elhívni, hanem azt óhajtjuk, hogy a te igazgatásod alatt a mi tudós férfaink, ennek a mi iskolánknak jelenlegi és jövőbeli előjárói, a rektorok és tanítók abban az óhajtott reformációban minél előbbre haladjanak és a te utasításod szerint a tanulmányoknak keresett módszere ügyében fáradozva, neked gyönyörűséget szerezzenek –, ennél fogva az a nagy dolog, amelyben Isten segítségével fáradozol, a léleknek, a csendes elmének és a jó reménységnek ezzel a törekvésével minél előbb elérjék. Ha óhajtasunk szerint egy évre azzal a céllal jössz hozzánk, hogy ezeket úgy, amint a kitűnő Idea Scholae-ban körvonalaztad, megvalósítsuk, ígérünk és ajánlunk neked tieiddel együtt tisztességes javadalmat, s ha a dolog a terv szerint sikerül, azonfölül még hálás köszönetet. Ha pedig Téged a Teremtő, mint óhajtjuk és kérjük, a napokkal előbbre visz és nálunk a dolgokat jól elvégezve talán más egyháznak lesz szüksége a te munkádra, ahová téged hív a Krisztus és neked menni tetszik, tisztességgel és kegyelemből elbocsátva, a legszívesebben ajánlunk. Ha pedig itt nálunk a sors végzéséből a halál utólréne, mivel a legfőbb intéző rendelkezik fölöttünk, halálod után a tiedről gondoskodni kötelességünknek ismerjük”.⁶

Az iskola patrónusai, vezetői azt várták Comeniustól, hogy mint az iskola tanulmányi vezetője, pedagógusai irányítsa a korszerűsítést, tegye jobba és nagyobbá az iskolát, teljesen dolgozza ki, tanítsa meg, alkalmazza a már szélesebb körben ismert kitűnő módszerét. Tolnai Dali Jánosnak 1650. július 5-én Comeniushoz írt leveléből az is kiderül, hogy a latin nyelv tanítására kidolgozott három osztályos iskola tervének megvalósítása után a többi osztály megnyitásával folytassa panszofiai törekvéseinek érvényesítését. S még akkor is, amikor 1654-ben eltávozott Patakról, az itt maradtak továbbra is számítanak Comenius segítségére. Lorántffy Zsuzsanna a cseh–morva testvérekhez küldött köszönő levelében ezért többek között a következőket is megfogalmazza: „Hálát adva önöknek, hogy őt nekünk átengedték, visszaadjuk őt önöknek, de fenntartunk magunknak némi jogot reá, anélkül, hogy ez önöknek kárára volna, azaz – bár nincsen jelen – további írásaival és tanácsaival nekünk szolgáljon”.⁷

S mit várt Comenius a pataki munkálkodástól? 1650. szeptember 2-án Tolnai Dali Jánoshoz írt levelében⁸ erről is szól. Eleget akar tenni a patakiak kívánságának. Várja, hogy a zavartalan körülmények kedvező lehetőséget biztosítsanak számára a munkához, továbbá a patakiakkal folytatandó gyakori tanácskozás, megbeszélés segítségével sikeresen meg tudja valósítani elgondolását, pedagógiai eszméinek gyakorlati alkalmazását. Elgondolásáról, küldetéséről „A lelki tehetségek kiműveléséről” tartott pataki beköszöntő beszédében is szólt. Jó példával, teljes igyekezettel akarja teljesíteni küldetését, melyet így fogalmaz meg: „Azért vagyok itt: 1. hogy titeket és a tieiteket jó társalgással az emberi műveltség szabad emberhez illőbb módon való tanulására erősebben hívjalak ... 2. hogy segítsek összeállítani a lehető legjobban a módszeres könyveket, tehetségeitek köszörűköveit ... 3. hogy az állandó gyakorlat példáival megmutassam, hogyan magyarázzuk, tegyük hasznossá ezeket a tanuló ifjúságnak. És végül, hogy ennek az iskolának és a többi magyarországi igazhitű iskolának önmagatok által való megreformálására alkalmat adjak”.⁹ S itteni működésében a fentieknek megfelelően arra törekedett, hogy a pataki nevelő munkát hatékonyabbá tegye, sokoldalúan megreformálja, tantervében, tananyagában,

tanítási módszereiben, tanítási eszközeiben, felszerelésében, a tanítók képzésében egyaránt továbbfejlessze s az iskola eredményességét az iskolai színjátékok rendezésével, felhasználásával is segítse.

III. Sárospataki munkásságának fontosabb alkotásai, jelzőkövei

A teológus Comenius Sárospatakon elsősorban pedagógusként dolgozott. Erre ösztönözte őt erős küldetéstudata, az emberiség megjobbításáért érzett nagy felelőssége és az ifjúság iránti mély szeretete egyaránt. Természetes azonban, hogy itt sem tagadta meg teológus mivoltát. Hite, teológiai fel fogása áthatotta tevékenységét. Külsőleg megmutatkozott ez abban is, hogy beszédeiben, írásaiban a problémák értelmezésére, magyarázatára, megállapításainak igazolására igen gyakran hivatkozott a bibliára. Lelkészi funkciót is gyakorolt, hiszen 1651. június 26-án ő végezte Rákóczi Zsigmond és V. Frigyes volt cseh király, pfalzi választófejedelem Henrietta lányának esketési szertartását is. Sárospatakon azonban mégis a pedagógiai tevékenysége volt a meghatározó. Iskolakorszerűsítésében nagy szerepet kapott részben a kollégium nevelő munkájának tervezése és irányítása, részben pedig pedagógiai elveinek, eszméinek, módszerbeli törekvéseinek gyakorlati megvalósítása.

Amikor Comenius Sárospatakra érkezett, már 58 éves volt. Nagy elméleti ismeretanyaggal s magasfokú képzettséggel és gazdag tapasztalattal rendelkezett. Jól ismerte korának eszméit, nevelési törekvéseit s kiváló rendszerező elméjével saját pedagógiájának kialakításában fel is használta azokat. Több, mint két évtizedes pedagógiai elméleti munkásság állt mögötte s ezzel együtt sok gyakorlati nevelői tevékenység és tapasztalat is. Ezért sárospataki gyakorlati tevékenysége elméletileg mélyen megalapozott. Politikai hatalomtól üldözött felekezeti lekipásztora volt, aki igyekezett mindent megtenni azért, hogy Istent eredményesen szolgálja. Ebben a szolgálatban fontos szerepet szánt a nevelésnek, mely nagymértékben segíti, munkálja, hogy az ember itt a földön betölthesse Istentől kapott rendeltetését: az élet, a világ alakításában Isten munkatársa legyen. Pedagógiai munkássága nem volt elszigetelt, öncélú: Az egyház, a népek, a nemzetek fejlődését igyekezett munkálni, optimista pedagógusként az embert, minden ember életét emberhez méltóvá alakítani.

Pataki munkásságában nagy szerepet kapott pedagógiai eszméinek, módszerbeli törekvéseinek gyakorlati megvalósítása, az iskola tevékenységének pedagógiai-módszerbeli megalapozása, az iskola munkájának tervezése és irányítása. S a kitűzött célt nagy kedvvel és szorgalommal, a munkában példát adva, igyekezett megvalósítani. Munkája során következetes harcot folytatott a tespedtség, tunyaság, a fegyelmezetlenség és rendetlenség ellen. Harcolt azért, hogy a tanárok-tanulók minél jobban teljesítsék kötelességüket, hivatásukat, hogy a tudomány szelleme, a könyvek, az olvasás szeretete az iskolában meghonosodjék. Érthető, hogy e lázas tevékenységben, négy év alatt gazdag szakirodalmi tevékenységet folytatott és értékes pedagógiai munkákat alkotott, amelyekben tükröződnek a korabeli pataki iskolai viszonyok s amelyekben összefoglalta, tudatosította az iskola munkájának, korszerűsítésének feladatait, megoldási módjait és hatékony eszközeit.

A következőkben áttekintjük röviden ezt az irodalmat. S bár minden munkájában egyszerre többféle pedagógiai gondolat és törekvés érvényesül, mégis a bennük kifejezésre jutó fontosabb központi gondolat, tendencia szerint bizonyos csoportosításban szólunk róluk.

1. A korszerűsítése terve

Comenius minden munkájára, így a pataki tevékenységére is jellemző volt a tervszerűség. Vallotta, hogy csak akkor lehet eredményes a munkánk, ha vele kapcsolatban megfelelő ismerettel rendelkezünk, kezdettől fogva szemünk előtt tartjuk a végső célt s ahhoz igazodva végezzük az alapozást, az építést, válogatjuk meg az eszközöket.¹⁰ Meg van győződve arról, hogy minden jobban sikerül, ha a tennivalókat előre átgondoljuk s azok megoldását kellően eltervezzük. Fontosnak tartja, hogy a tervezés célratoró legyen. Mielőtt hozzákezdünk egy-egy jelentősebb munka végzéséhez, meg kell ismerkednünk a körülményekkel, végig kell gondolnunk az egész tevékenységet, azt, hogy milyen eszközöket kell a megoldáshoz alkalmazni, milyen akadályok merülhetnek fel és hogyan lehet azokat elkerülni vagy leküzdeni.¹⁰ Szerinte tehát tisztázni kell a helyzetet, a feladatokat, a lehetőségeket, az eszközöket s a

célnak megfelelően, az eszközök felhasználásának helyes módját kiválasztva kell eljárni. Ennek megfelelően az iskola korszerűsítése során is szorgos munkával igyekezett közelebbről megismerni a pataki viszonyokat, az iskola tevékenységét, vezetőit, a tanulókat s a helyzet, körülmények megismerése után határozta meg a célt, majd kereste a gyógyszereket, vizsgálta a célhoz vezető eszközöket, azok hatékonyságát, elemezte az eszközök felhasználásának lehetőségeit, módjait.

Iskolakorszerűsítő munkájának eredményességét nagymértékben segíti, fokozza, hogy tevékenységében nemcsak az addigi munkája során szerzett tapasztalatait használja fel, hanem támaszkodik a patakiak tanácsaira, bírálataira is s velük egyetértésben, közösen akarja megoldani a feladatokat. S e munkához, törekvéshez Patakon minden segítséget meg is kap. A Rákóczi család biztosítja a pataki körülményeket sokoldalúan s jól ismerő emberek támogatását, együttműködését s Comenius felelősségteljes segítségével megbíz 3 tanácsost, 2 nemes és 2 egyházi embert, továbbá az iskola 6 gondnokát. Ezek aztán munkája végzésében mellette állnak és szorgalmasan támogatják.

Comenius Sárospatakon az iskola újjáalakítására több tervet is készített. A májusi előzetes tanácskozás alkalmával állította össze „A nagyfényű pataki iskola tervezete”-t. Elgondolása szerint ebben a „belül fénnel teljes, kívül pedig a fényt messze szóró” 7 osztályos panszofikus iskolában mindenkit, az emberi természetet tökéletesítő tudás minden fajtájában, minden módon tanítani kell, azaz az embert igazán emberré, Isten képmásává kell kiművelni.

Iskolareformjának második terve őszi pataki letelepedése után készült s címe: „A hétosztályos panszofikus iskola tervezete.”¹¹ Ennek első része általános ismertetést ad az egyetemes bölcsesség iskolájáról, a panszofikus iskola lényegéről és annak rendjéről. Szerinte a panszofikus iskola mindenkit, mindenben egész teljességgel, biztos úton képez. A tervezet második része osztályonként tartalmazza a 7 osztály leírását a következő szempontok szerint: Az osztály felirata, szemléltetési képei, a vallás tananyaga, az osztály fő könyve, tantárgyai, mellékfoglalkozás, játék-szórakozás, színjáték. A harmadik részben az alábbi kérdésekre keres választ: Létesíthető-e panszofikus iskola? Hét év elegendő-e a fontosabb dolgok megtanítására? Mihez kezdhetnek a hétosztály elvégzése után a fiatalok? Milyen fontos feltételei vannak a 7 osztályos iskola kiépítésének? (Tankönyvek, tantermek, tanulók, tanárok.) A negyedik részben azt vizsgálja, hogyan lehet biztosítani ebben az iskolában a latin nyelv élő beszéd útján való gyakorlását. S e feladat megoldásában nagy szerepet szán az együttélésnek, a közösségnevelő hatásának.

Comenius panszofikus iskola tervét Sárospatakon kedvezően fogadták. A korszerűsítés gyakorlati tennivalóinak kidolgozását és elvégzését a 3 tagú felügyelő bizottság segítette.¹² Ez a munka azonban nem mutatott kiűlő sikert. Így a közvélemény tájékozatlan maradt s egyre jobban sürgette a korszerűsített iskola munkájának megindítását. Comenius látta a nehézségeket. S mivel meggyőződése volt, hogy a szükséges feltételek megléte nélkül elindított munka jövője bizonytalan, ezért az iskolafelügyelők számára gondos elemzéssel elkészítette: „A panszofikai tanulmány meglelt akadályai”¹³ c. emlékiratát. Ezzel a munkájával segíteni akarta a konkrét terv kialakítását, a tennivalók megfontolását, megtanácskozását s a közösen hozott határozat megvalósításának elindítását és végrehajtását. Elemzésében vázolta az iskola újjáalakításának célját s a megvalósításhoz szükséges eszközök okos felhasználására vonatkozó javaslatát. Mindezt azért tette, hogy tervét megbeszélve, a patakiakkal együtt, közösen finomítsák, jóváhagyják s aztán végrehajtsák. Vallja, hogy az embernevelés felelősségteljes munka, „a mennyéépítés és földszépítés művészete”¹⁴, melytől függ az egyház és állam üdve. A nevelés vállalt feladatát rendkívül nagynak s különlegesnek tartja, ezért – kifejti – a megvalósítására jól fel kell készülni s az eltervezett feladatokat körültekintően megoldani.

Minthogy azonban az iskolában a tanítás teljes egészében továbbfolyt, továbbá a hét osztályt a költségek, a szükséges felszerelés, a tanárok és tankönyvek hiánya miatt egyszerre megnyitni nem lehetett s a közvélemény sürgette a könnyebb, gyorsabb és eredményesebb oktatást, korábbi tervezete felhasználásával elkészítette a „Három osztályra bontott latin iskola tervezete”-t.¹⁵ Ebben megfogalmazza a latin iskola célját, a latin nyelv tanulásának lépcsőit, fokozatait, ismerteti az új módszerű latin tanulás tankönyveivel s a könyvek használatával kapcsolatos követelményeit, eljárásokat. A záró fejtettségben egyben azt a kívánságát, javaslatát is kifejezésre juttatja, hogy majd kerüljön sor a IV. osztály felállítására is. Erre azért lenne szükség, hogy ezzel segítsék, biztosítsák az átmenetet az iskola latin tanulásától a mindennapi stílus használatán át a latin költők és írók tanulmányozásához.

2. Beköszöntő és búcsúbeszéde

Bár Comenius elsősorban teológusnak vallotta magát, felfogása s gyakorlati tevékenysége – pataki munkássága során is – egyaránt azt mutatja, hogy *vérbeli pedagógus* is. Minden írásával, beszédével tanítani, nevelni akar. Következik ez az emberért, a világért érzett felelősségből is. A világ megjobbítására, minden embernek „emberré” formálására törekszik s erre a nagy feladatra, munkára mindenkit, patrónusokat, iskolafelügyelőket, tanárokat, diákokat és szülőket egyaránt meg akar nyerni. A meggyőzésre és mozgósításra minden lehetséges alkalmat megragad, felhasznál. Különösen érzékelhető ez a törekvés a Sárospatakon elmondott beköszöntő és búcsúbeszédében.

Beköszöntő beszédét, vallásos meggyőződése, hite megvallásával, megérkezése után kb. egy hónappal, 1650. november 24-én „A lelki tehetségek kiműveléséről” tartotta.¹⁶ A benne kifejtett gondolatok Comenius pedagógiai rendszerében fontos szerepet kapnak. Saját feladatának, szerepének rövid vázolása után foglalkozik a lelki tehetség fogalmával s kiművelésének lényegével. Elemzi, hogy mi a különbség a művelt és a barbár nemzet között. Vallja, hogy a műveltség műveléssel, munkálkodással, szorgalommal, fáradozással szerezhető meg. S ez a művelés nemcsak szükséges, hanem a szülők, nevelők, iskola, jó könyvek, az állandó tevékenység és Isten kegyelme által lehetséges is. Majd szól a magyar nemzet helyzetéről, s művelődési lehetőségeiről, feladatairól, eszközeiről és ebben a tevékenységben a pataki iskola fontos szerepéről.

1654. június 2-án tartották nagy tapssal kísérve Comenius pataki tartózkodása alatt az utolsó sikeres színielőadást. Utána mondta el az egész iskola, sok szülő és lelkész jelenlétében a búcsúbeszédét „A Patakon végzett iskolai munkálkodás záróköve” címmel.¹⁷ Beszédében visszatekint az itt eltöltött időre, arra, hogy mit tett az iskolaügy javítására, hiszen azért jött ide, hogy „használgon”. Hangoztatja a munkában résztvevők felelősségét és kötelességét s kéri őket, hogy további szorgalmas munkával tartsák meg a már elért eredményt. Számvetése harmadik részében arra mozgósítja a résztvevőket, hogy Isten jósága és saját munkásságuk által biztosítsák a magasabb szintű iskolai tevékenységet, a rend állandóságát és a gyarapítást. Azt kérte, hogy „az iskola az igaz nevelés, az emberré formálás valódi műhelye legyen”, maradjon, amely hathatósan szolgálja „az ismeretszerzésben a teljes, szilárd, tiszta és rendezett gondolkodást, a cselekvésben az ügyességet s a gondolatok közlésében való ékes-szólást”. Arra is intett, hogy „az iskolafelügyelők és pedagógusok szorgalmasan munkálkodjanak az ifjúság javáért”, továbbá, hogy a szülőkkel együtt maguk „az ifjak is serényen használják fel a művelődés alkalmait, és akarják, hogy ne csak máza legyen rajtuk a tudománynak, hanem legyenek teljesen áthatva attól”. Azt kötötte nyomatékosan az itt maradók lelkére, hogy vigyázzanak, el ne veszítsék az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egyetértését, s a felépített alapokat megtartva, az elért eredményeket megőrizve céltudatos munkával, a lehetőségek jó kihasználásával végezzék s korszerűsítsék tovább az iskola tevékenységét és valósítsák meg a hatékonyabb nevelést.¹⁸ Kívánja, hogy „Téged, pataki iskolám (akár távozásom után) úgy felvirágozni látnálak, hogy örömmennek és koronámnak nevezhetnélek!”. S végül kéri: „Comeniustoknak barátságos emlékezetét őrizzétek meg magatok között!”.¹⁹

3. Nevelési célú írások

A jelentkező nehézségek ellenére is Comenius erős akarattal, munkakedvvel, nagy kitartással végezte a vállalt s elméletileg kidolgozott tanügyi korszerűsítést: Az ifjúság hatékonyabb nevelésével igyekezett szolgálni az egyházat és a nemzetet, az általa megálmodott boldogabb jövőt. Minden alkalmat megragadott, minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy segítse az ifjúság tanulmányi előhaladását, művelődését, fejlődését, megszüntesse a rendetlenséget és fegyelmezetlenséget, továbbá a lustaságot. Kötelességeik pontos teljesítésére ösztönözte a tanárokat és tanulókat s törekedett a tudomány szellemének és a tudás szeretetének a meghonosítására.²⁰

A kitűzött nevelési feladatok elérésének segítésére, a bölcsesség megkedveltetésére, a tanulgátjainak eltávolítására, különösen a lustaságnak „az iskolából való kiűzésére” 1652-ben kiadta a *Fortius Ringelberg Joachim De ratione studii* és a *Rotterdamii Erasmus De ratione studii* c. munkákat, melyekkel a szerzők a diákjaik körében elterjedt lustaság megszüntetését és szorgalmuk, tanulmányi versengésük felkeltését igyekeztek munkálni. Comenius ezt a zsebkönyvet kinyomatta és ingyen osztotta szét a diá-

kok között. A könyvhöz előszót írt, amelyben arról is szólt, hogy az anyagok kinyomtatására azoknak a szorgalmas, törekvő pataki diákoknak a kérésére került sor, akik a szobájában meglátták és elolvasták azokat.²¹

Mivel a zsebkönyvnek nem volt kellően érzékelhető hatása, Comenius annak folytatásaként kiadta „Az új életre kelt Fortius, avagy a lustaság kiűzése az iskolából” c. munkáját.²² Ebben a pataki körülményekhez, helyzethez való szorosabb alkalmazkodással küzd a lustaság ellen s a tanulók hibái, felelőssége mellett szól a tanítók, iskolafelügyelők, szülők, lelkipásztorok, iskolafenntartók felelőségéről és feladatáról egyaránt.

Comeniusnak gondja volt a magyar kisednevelés eredményességének segítésére is. Ezért 1653-ban a magyarok használatára lefordította latin nyelvre az 1628-ban cseh nyelven megjelent „Informatorium Skoly Materske” c. munkáját.²³

4. Módszerbeli törekvések

Pataki reformmunkálataiban központi helyet foglal el a metodikai munkássága. Amikor a latin iskola I. osztályát (Vestibuláris osztály) 1651. február 13-án megnyitja, „Az igaz módszer dicséretéről”²⁴ tart értekezést. Arról szól ebben, hogy a tananyag nagy mennyisége, sokfélesége s a tanítási módszer bonyolultsága az oka az iskolai munkában tapasztalható zűrzvarnak, labirintusnak. Szerinte ahhoz, hogy az iskola elvezethesse a tanulót a bölcsesség teljes világosságához, egyszerű, könnyű és biztos módszerre van szükség. Ilyennek mutatja be a saját módszerét, amelyben megvalósul az analízis, szintézis és szinkrízis.

Sok módszerbeli megjegyzést, módszeres utasítást tartalmaznak a megjelent tankönyveinek előszavai, illetőleg az osztályok megnyitásakor azok tanítóihoz intézett tanácsai, intelmiei. Ezekben nem a módszer általános ismertetésére törekszik, hanem az adott osztály sajátosságaiból, feladataiból adódó különleges teendőkre, eljárásokra hívja fel a figyelmet.

A Vestibulum előszavában azt hangsúlyozza, hogy mivel a tanulók magyar nyelven már tudnak írni, olvasni, a latin iskola I. osztályában ezt a készséget biztonságossá kell fejleszteni s a latin nyelv újoncait a Janua, majd az Atrium tanulására fokozatosan előkészíteni. A Janua tanítójának építenie kell az előző osztályban feldolgozott anyagra, elért eredményekre s a legegyszerűbb módon megmutatni a dolgok természetes arcát, világos képzeteket kialakítani s eljuttatni a tanulókat a nyelv biztos használatához. Az Atrium osztályában befejeződik a latin nyelvnek mint a műveltségyszerzés fő eszközének és a nemzetek összekötőjének a tanítása. Ezért itt a feladat: valóságos római polgárokká képezni a tanulókat, kialakítani a választékos stílust. Ebben az osztályban a bölcsesség Palotájába kell eljutniuk a tanulóknak. S fejtegetései közben Comenius mindhárom esetben sok értékes, hasznos, gyakorlatban alkalmazható és alkalmazandó eljárásra, módszerre hívja fel a figyelmet, sok praktikus tanácsot ad a tanítás feladatainak eredményes megoldásához, a hatékony módszerek alkalmazásához.

Tanítási módszerének átadása, alkalmaztatása mellett nagy gondot fordít a tanítás-nevelés eredményességét nagymértékben befolyásoló, segítő taneszközök, könyvek ismertetésére, felhasználásának tudatosítására. Szerinte „a könyvek néma oktatók, a művelődés értékes tárházai”. Az iskola munkáját figyelve, annak eredményességét vizsgálva azt tapasztalja, hogy az előrehaladás lassú. Ennek két okát főleg abban látja, hogy nincs elegendő könyv, s ha van is, csak kevesen használják, és általában nem ismerik, hogyan lehet s kell a könyveket eredményesen felhasználni. Ezért a beköszöntő beszéde után pár nappal, már november 28-án az iskola nagy termében értekezést tart „A tankönyvekről, az értelmi képzés fő eszközeiről”.²⁵ Ebben hasznos gyakorlati tanácsokat ad, módszerbeli ismertetést, eljárás közül a jó könyvek eredményes olvasására és felhasználására s a könyvek szeretetére buzdítja a hallgatóságot. Kifejti, hogy a bölcsességre törekvő embernek az aranyból és ezüstből is jobban kell szeretnie a könyveket, amelyek bővelkednek „a bölcsesség táplálékában”. „Ezek hű barátokként szívesen társalognak velünk: őszintén, nyíltan, tettetés nélkül beszélnek hozzánk bármely dologról, tanítanak, oktatnak bennünket, buzdítanak, vigasztalnak, s a szem elől legtovább eső dolgokat is mint jelenlévőket állítják elénk.”²⁶ Szerinte azonban a könyveket nemcsak becsülni kell, hanem sokat és figyelmesen olvasni, jegyzetelni s a műveltség összegyűjtött kincseit a haza és egyház meggazdagítására fel is kell használni. Mindezek alapján érthető, hogy Patakra jövetelének egyik feltétele volt a nyomda helybeli felállítása. Ezen

túlmenően kérésére Rákóczi Zsigmond a saját családi könyvtárát is az iskola rendelkezésére bocsátja. Így lett a kollégium könyvtára a 17. század közepén az akkori Magyarország és Erdély egyik leggazdagabb könyvtára.

5. Tankönyvek

Comenius az iskolai oktatásban magasra értékelte a tankönyv szerepét. A korábban készített tankönyveit igyekezett a magyar viszonyokhoz, a pataki körülményekhez alkalmazni, alakítani. E munkában sokat segített neki Tolnai Dali János rektor, Szöllősi János professzor, Szilágyi Benjamin István lelkész és néhány kiváló diák. Bármennyire szeretne volna is, terve, hogy a tankönyvek a latin iskola osztályainak megnyitása előtt jelenjenek meg, nem sikerült. Mindhárom osztályban tankönyv nélkül indult meg a munka.

A vestibuláris osztály tankönyve²⁷ az osztály megnyitása után egy évvel később, 1652-ben jelenik meg. A könyv 3 részre oszlik: Először enciklopédikus szöveget tartalmaz anyanyelven, majd latin szöveggel. Ezt követi a nyelvtani rész s végül a szótár.

Ugyanebben az évben készül el a januális osztály tankönyve, a *Janua is*.²⁸ E könyv beosztása más, mint a Vestibulumé. A régebbi kiadástól eltérően, megfelelő elméleti indokolással, a természetes rend, a fokozatosság figyelembevételével a szöveg és szótári rész helyet cserél. A szótári rész kerül a tankönyv elejére s a *Janua* szövege a végén kap helyet. Az osztálytanítókat arra figyelmezteti, hogy tanítás közben figyeljenek, tapasztalataikat gondosan gyűjtsék s a fejlesztéstől ne riadjanak vissza. Szerinte: „Egyik nap a másikat tanítja: a praxis képes meglátni azokat, amik az elmélet szemeit elkerülik”.²⁹

1652-ben az atriális (retorikai) osztály tankönyve, az *Atrium is* elkészült s megjelent.³⁰ S mivel itt, ebben a korban a tanulók már képesek a formális nyelvtan tanulmányozására, az előző két tankönyvtől eltérően ez a nyelvtannal kezdődik s a dolgok ékes szövegein át (a szöveg a *Janua* anyagának bővebb, szebb kidolgozása!) vezet el az ékes latinság szótárához. Az osztályban folyó tanításnak az a feladata, hogy a tanulók a dolgokat jobban és teljesebben megismerjék, illetve változatos színben és alakban fogalmazzanak.

A Patakon készített tankönyvek között a legfontosabb, legnagyobb művelődéstörténeti hatása az „*Orbis pictus*”, „*Az érzékelhető dolgok képekben ábrázolt világa*”.³¹ Ez a munka a szemléltető oktatás klasszikus képekgyűjteménye, amely Istent, a természetet és az emberi világot képekben és rövid mondatokban ismerteti meg.

Az iskola oktatási-nevelési eredményeit Comenius szerint nagymértékben segítik, fokozzák az iskolai színpadi játékok. Ezek élesítik az emberi elmét, emlékezetet, szorgalomra ösztönzik a tanulókat és tanítókat, hozzászoktatják a fiatalokat a dolgok tulajdonságainak a megfigyeléséhez, ismereteik megfogalmazásához és elmondásához. Ezért Comenius Patakon is kezdeményezte az oktatás színpadi formáját s 1654-ben elkészítette „*Az iskola mint játékszín*” c. munkáját.³² Ebben a *Janua* anyagát, tehát a tantervi anyagot, nyolc színpadi játékban dolgozza fel. S bár a *Schola Ludus* nem kimondottan tankönyv, de mivel a fontosabb ismeretek igen gazdag tárháza és az ismeretek elmélyítését segíti s az életre nevelést, felkészítést szolgálja, póttankönyv, az iskolai tankönyvsegédlet szerepét tölti be. Nagymértékben fokozza értékét az, hogy Comenius ezt különleges gonddal, a magyar ifjak számára írta, s ezért a magyar vonatkozások több helyen erősen kidomborodnak. Érthető, hogy ezek az előadások Patakon nagyon sikeresek voltak. Van kutató, aki az *Orbis pictus* mellett ezt tartja Comenius legsikerültebb, legszerencsésebb pataki alkotásának, itteni működése fontos határkövének.

6. Szabályzatok

Comenius minden közösség, így az iskolai közösség életében is fontos szerepet szán a szabályoknak, a törvényeknek. Ez indítja 1653-ban „*A jól rendezett iskola törvényei*”-nek az elkészítésére.³³ Ebben egységes rendszerbe foglalja és új szempontokkal egészíti ki az iskolai munka megkönnyítésére, eredményességének fokozására, segítésére irányuló elgondolásait, követelményeit. Összeállítása a dolgokkal, a személyekkel, a fegyvellemmel kapcsolatos fontosabb szabályokat, törvényeket tartalmazza.

Nevelésében előkelő helyet kap az erkölcsi nevelés. Senecaval együtt vallja: „Erkölcset tanulj elő-

ször, aztán bölcsességet! Ezt erkölcs nélkül nem lehet tanulni!”³⁴ S mivel az erkölcs is gyakorlással alakul, válik az egyén tulajdonává, összefoglalja az élet különböző helyzeteire vonatkozó fontosabb erkölcsi irányelveket, amelyeknek érvényesítése a művelt emberre jellemző, és *megjelenteti az ifjúság számára az erkölcsi szabályokat*.³⁵ A bevezetőben szól az erkölcs lényegéről, majd pontokba foglalva megfogalmazza a magaviselet, az általános viselkedés, magatartás, a mindennapi élet fontosabb illetémi és egészségügyi szabályait, az iskolával kapcsolatos erkölcsi követelményeket.

7. Pataki törekvésének védelme

A patakiak közül többen nem értették egyet Comenius néhány eljárásával. Különösen kifogásolták Januárjának azt a törekvését, hogy a dolgok teljes nyelvbeli ismertetését adja. Ezért a latin iskola II. osztályának megnyitásakor 1651. március 14-én „A dolgok pontos megnevezésének hasznáról” tart megnyitó beszédet.³⁶ Ebben először elemzi a dolgok pontos megnevezésének lényegét, majd részletesen szól annak szükségességéről és hasznáról. „Az emberi természet – vallja – úgy van alkotva, hogy képmása legyen az egyetlen Bölcsnek, vagyis a Mindentudó Istennek ... A bölcsesség a dolgok alapos, igaz és világos ismeretében áll, nem a szavakban, amelyek csak hangok értelem nélkül.”³⁷

Comenius a III. vagy atriális osztály fő feladatát a szép irányra, stílusra nevelésben jelölte meg. Mivel pedig Patakon több embernek az volt a véleménye, hogy a latin tanításban nem fontos és ezért nem is kell a „nyelvi eleganciát” tanítani, az osztály megnyitásakor megnyitó beszédét „A szépnek szép módon való tanulmányozásáról” tartotta.³⁸ Ebben a szép minden fajtájának szeretetét, az elme, a beszéd és a cselekedet szépségeinek kiművelését köti a fiatalok lelkére. Az atriális osztályban a tanulóknak a nyelv szép módon való alakítását kell megtanulniuk, hogy a tartalmat kifejezően, világosan és kellemesen tudják megfogalmazni, közvetíteni. Ezzel együtt szükségesnek mondja, hogy az iskola befejezése után is legyen bennük nemes tudásvágy, keressék a jó könyveket s a művelődés egyéb alkalmait. Ne álljanak meg a tudomány elemeinél, a csúcsra törjenek! Dolgozzanak serényen. Így használhatnak Istennek és az emberi közösségnek többet, mint a tömeg. Ehhez a szülőktől az iskolai munka segítségét, a tanároktól, tanítóktól pedig a szorgalmas munkával való példaadást kéri.

8. Politikai indíttatású nagyobb írásk

Comenius a volt iskolatárs, a misztikus hajlamú Drabik hatására hitt abban, hogy a cseh testvérek gyülekezetének hazatérésére és az emberiség reformjára vonatkozó reményei a Rákóczi család által valóra válnak. Ezért írta meg 1651-ben „Náthán bizalmas beszéde Dávidhoz” c. munkáját.³⁹ Ebben arra buzdítja Rákóczi Zsigmondot, hogy legyen hős, törje meg a Habsburgok antikrisztusi uralmát, győzze le és térítse meg a törököket, végül: vigye végbe a világ reformálását. Majd „A második, bizalmasabb beszéd”-ben igyekszik jobban megvilágítani az elmondottakat, feltárni az antikrisztus elleni harc hatékony útjait, lehetőségeit, eszközeit. Comeniusnak ebben az írásában nemcsak a Habsburg- és török elnyomás alól való felszabadítás politikai programja található meg, hanem érvényesülnek benne humanista és irénikus (világbékére irányuló) gondolatai, törekvései is.

Magyar szempontból, a benne foglalt hazai társadalmi rajz miatt igen fontos munkája „A nemzet boldogsága”⁴⁰, amelyben igen alapos ismerettel és tájékozottsággal, kritikusan szól a magyarországi közviszonyokról. Rácz Lajos szerint „Comenius mint magyar szolgálatban álló reformer írja művét a magyar környezet számára”.⁴¹ E munkájában Comenius hitet tesz amellett, hogy a nép boldogságának munkálására, az egyház, a haza, egész jövőnk megvédésére, biztosítására Isten II. Rákóczi György fejedelmet hívta el.

IV. Pataki munkásságának elméleti alapjai

1. Teológiai felfogása

Comenius gondolkodásának alapja, törekvéseinek legfőbb meghatározója, tevékenységének irányítója a teológiája. Egész munkássága bizonyítja, hogy magatartását, életét, munkásságát vallásos hite, meggyőződése, világnézete irányítja. Elsősorban teológusnak érzi magát s ez minden egyéb elmélkedésében, feladatvállalásában, elméleti és gyakorlati tevékenységében érvényesül. Önvallomásában kifejezésre is juttatja ezt: „Amiket az ifjúságért írtam – mondja, nem mint pedagógus írtam, hanem mint teológus”.⁴² S Comeniusnak ez a megállapítása szélesebb körű vonatkozást fejez ki: Nemcsak pedagógiai írásaira vonatkozik, hanem érvényes egyéb írói alkotásaira és minden gyakorlati munkájára egyaránt. Bizonyítja ezt pataki beköszöntő beszédének egyik megállapítása is: „Jól tudom, hogy ha Isten jósága a ti érdekeitekben valami jót megfigyelnem engedett, azt az egyház közhasznára engedte”.⁴³

Comenius abban a korban élt, amelyben az iskola munkájának célja a „sapiens atque eloquens pietas”, a „bölcsséggel és ékesszólással párosult kegyesség” volt. „Használni akart” s ezt a nevelési eszményt, a megbízható ismerettel és valódi műveltséggel egybekötött igazi vallásosságot igyekezett hite szerint, keresztyén felfogásának megfelelően egyéni tevékenységével, teológiai-lelkészi, pedagógiai elméleti és gyakorlati munkásságával megvalósítani s ezzel, ezáltal Istent és az embert, emberiséget hűséggel szolgálni.

A teológus Comenius a református keresztyén felfogásnak megfelelően vallja, hogy az ember Isten képmása, s célja az örök élet. Az isteni képmás azonban az emberben a bűn által meghomályosult, veszendőbe ment. Isten ígéje szerint az ember Isten teremtménye, gyermeke, de elbukott teremtmény, engedetlen, tékozló gyermek. Bűnben fogantatott, megszegte Isten parancsolatait s ezért büntetést érdemel. A Szentírás azonban nemcsak a bűnről tanít, hanem a kegyelemről is. Az istenképiség az eredendő állapot, melynek visszaállítása az ember igazi rendeltetése. Bűnös, elesett állapotából az ember egyéni hite által, de nem a maga erejéből, hanem egyedül Isten kegyelméből szabadul meg. Ez a „hit Isten megváltásában” – az üdvösség, az örök élet lehetősége, feltétele. Az egyéni hit személyes élményt jelent. S ez arra a következtetésre ösztönzi Comeniumot, hogy csak az az ismeret értékes, hasznos, amelyhez a gyermek saját tevékenységével jut el, amelyik a tanuló élményévé válik.

Comenius az ember életét, cselekvését az Atya-Fiú-Szentlélekre, a Szentháromságban való hitre építi. Felfogása szerint a „teremtés-megváltás-megszentelődés” hármassága határozza meg az ember „testi-szellemi-nyelvben kifejeződő” működését s ez a hármasság tükröződik a „gyakorlat-ismeret-beszéd” együttesében is.

Comenius vallja, hogy az ember földi életének célja a teljes emberré válás, előkészülés az örök életre. Ennek az előkészületnek három feltétele, foka van: a dolgok s önmagunk ismerete (tanultság, tudomány), a dolgok s önmagunk feletti uralom (erény, jó erkölcs) s mindennek Istenre, a dolgok forrására vonatkoztatása (vallásosság, kegyesség). Azért, hogy az ember a tudományt, erkölcsöt és vallásosságot megszerezze, igazán emberré legyen, nevelésre van szüksége. A nevelés „az ember, Isten által adott, önmegvalósulásának útja, eszköze”, amely által lesz a gyermekben egyre teljesebbé az ember, az Isten képmása.⁴⁴ A nevelés célja az emberiség, a világ megjobbítása, de ebbe a nagy egészbe minden embernek bele kell rendeződnie. A nevelésnek azon kell munkálkodnia, hogy az ember a maga rendeltetésének megfelelően: Isten akaratát megismerje, kövesse s szolgálja. Rendeltetése megvalósításához, hivatása betöltéséhez Istentől adományokat, talentumokat kap, melyeket fejlesztenie, tökéletesítenie kell. Ez a rendeltetéstudat egyben felelősségtudat is. Az ember felül a kapott talentumokért: Azokat tevékenységekben kell kiteljesítenie, a közösség szolgálatában értékesítenie. S ebben a használni akaró szolgálatban erős küldetéstudat is érvényesül. A nevelésnek arra kell törekednie, hogy minden gyermek Isten gyermekeként élhessen. Abban kell segítenie a tanulót, hogy életében megvalósuljon, érvényesüljön az őszinte kegyesség, az igazi vallásosság, az istenfélelem. A vallásosságot azonban a tudással, a dolgok megbízható ismeretével, bölcsséggel és tudománnyal kell összekapcsolni. S ez a világgosság meghatározza, alakítja az ember személyiségét, magatartását, tevékenységét.

Comenius teljes eszmei és gyakorlati megújulást akar. Erre a fundamentális reformációra ösztönzi egyrészt a saját és népe zűrzavaros helyzete és az azzal kapcsolatos elégedetlensége, másrészt pedig optimizmusa, jobbra vágyása. Szerinte a neveléssel kell az embert tökéletessé, Isten képévé formálni. Az örökkévalóság felé az út a világon át vezet, ezért itt, ebben a világban kell az embernek szolgálnia

Istent. S a nevelésnek a gyermeket erre a szolgálatra kell felkészítenie. Isten az ő Igéjében megismertette vallásos életünk tiszta törvényeit, normáját s megmutatta a hozzá vezető utat. Isten Igéje, a Szentírás, a törvény és az evangélium szabályozza az ember viszonyát Istenhez, önmagunkhoz, embertársainkhoz, a világhoz. Így lesz a református keresztyén ember életének egyedüli zsinórmértéke a biblia!

Comenius pedagógiája a bibliához kapcsolódik, s olyan vallásos nevelést jelent, amely az emberre szabott isteni rend ismeretét és gyakorlását segíti. Comenius még szétválasztás nélkül, együtt látja a teológiát és a pedagógiát. Felfogásában a kettő együtt valósul meg. Eszmerendszerében a pedagógia tulajdonképpen naturális teológia, gyakorlati teológia. A teológia és pedagógia differenciálódása csak később, a felvilágosodásban történik meg, amikor is elhagyják a teológiát és a naturálisra építik a pedagógiát. Comenius teológiája, amely az ember, a világ jobbítását, az istenképesség helyreállítását szolgálja, pedagógiai törekvéseiben, munkásságában realizálódik.⁴⁵ Pedagógiája a szeretet, szolgálat, használni akarás, a hit, az optimizmus pedagógiája! Ennek a nevelésnek a megvalósítására, az ember teljességre jutásának segítésére, az egész emberi nemzetség megújítására dolgozta ki panszofikus iskolai tervét.

Teológiai felfogása, vallásos meggyőződése a sárospataki munkásságában is érvényesül. Itteni életében, magatartásában, működésében, minden tevékenységében jelen van, megvalósul. Pedagógiája itt sem különül el teológiájától. Mutatja, bizonyítja ezt pedagógiájának célja, eszmerendszere, tartalma és megfogalmazása egyaránt, de kifejezésre jut külső dolgokban, megnyilvánulásokban is. Amikor a nevelésről szól, nevelési elképzeléseit ismerteti, a pataki iskola koszerszűsítésének feladatait, nevelési eljárásait, teendőit vázolja – megállapításainak, álláspontjainak igazolásához érveket következetesen s igen sokszor a bibliából vesz. Pedagógiai elveinek egy részét igehirdetés keretében fejt ki, terjeszti, de egyéb beszédei, írásos fejtegetései, tanulmányai is általában predikációkként hatnak. Ezért nehéz s teljes egészében lehetetlen is, pedagógiáját teológiája figyelembevételével nélkül helyesen megismerni és reálisan értékelni.

2. Iskolakorszerűsítő munkájának sárospataki pedagógiai elméleti alapjai

Mivel Comenius Sárospatakon pedagógiai munkát végzett s nem gyülekezeti lelkesítő funkciót töltött be, érthető, hogy idejét, energiáját elsősorban a pedagógiai feladatok megoldása kötötte le. Ahhoz, hogy pedagógiai eszméinek gyakorlati megvalósítása sikeres legyen, a patakiakat meg kellett nyernie törekvése, eljárása támogatására (még ha kívánták is a fejlődést!) s munkatársait, a tanárokat, tanítókat, iskolafelügyelőket fel kellett készítenie az újszerű munka végzésére, az új módszerek alkalmazására. Ezért pedagógiai írásaiban és az iskola nyilvánossága előtt tartott beszédeiben, figyelembe véve a konkrét helyzetet, pataki körülményeket, feladatokat, részletesen ismertette, kifejtette, tudatosította azokat a pedagógiai eszméit, törekvéseit, módszeres elgondolásait, követelményeit, amelyek alkalmazása előfeltétele a kísérlet sikerének, a munka eredményességének.

A következőkben összefoglaljuk, vázoljuk azt a pedagógiai rendszert, amely sárospataki pedagógiai elméleti fejtegetéseiben, az iskolai gyakorlati munkára vonatkozó útmutatásaiban, javaslataiban érzékelhető, s amely pataki iskolai gyakorlati tevékenységének kellő pedagógiai elméleti alapot szolgált.

a) A nevelés-művelés

Comenius nagy fontosságot tulajdonít a nevelésnek, művelésnek, ezt az ember egyik legnagyobb feladatának tartja. A biblia tanítását követve vallja, hogy az embernevelés „a mennyépítés és földszépítés művészete”.⁴⁶ Szükségesnek tartja a nevelés reformálását, javítását, hiszen a nevelésen fordul meg az egyház és állam üdve. A jövő társadalmá ugyanis olyan nemzedéket örököl, amilyennek a „ma” neve-li az ifjakat. A nevelés művelés, a tehetség kímélés. Fogalmazása szerint a tehetség „lelkünknek azt a vele született erejét jelenti, amely által emberek vagyunk, ti. azt, amely minket, Isten képe-re teremtett lényeket születésünk-nél fogva arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértett dolgokból a jobbakat válasszuk s a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, s végül az elértéken tetszés szerint uralkodjunk, s azokat élvezzük és ezáltal minél jobban hasonlítsunk Istenhez (aki mindent világosan ért, mindent szentül akar, mindent végrehajt hatalmával és mindeneken dicsőségesen uralko-

dik").⁴⁷ Vallja, hogy az ész (agy), az akarat (szív), a mozgató tehetség (kéz) és a beszéd kiművelése által lesz az ember igazán emberré.

Felfogásában nevelni annyi, mint elvezetni a tanulót a környező világnak, önmagának és Istennek az ismeretére. A nevelésnek műveltséget, erényességet s vallásosságot (jámborságot) kell közvetítenie. A gyermeknek iskolába kell járnia, hogy ehhez a természetről, az emberiségről és Istenről minden fontos ismeretet elsajátítson.

Comenius szerint minden embernek műveltségre van szüksége ahhoz, hogy képes legyen a gondolkodásra, a dolgok helyes megértésére, megismerésére, akarására, cselekvésére és szóbeli kifejezésére. A kiművelt tehetség ugyanis a gondolkodás segítségével különbséget tud tenni a jó és rossz között, jó munkára törekszik s gondolatokban gazdag tartalommal beszél. Vallja, hogy az igaz ismeret elvezet Istenhez. Szemében az emberi műveltség csúcspontja a vallásosság, jámborság, a kegyesség, Isten féltelme, melynek eléréséhez vágy és akarat, szorgalom és fáradozás is szükséges.

A nevelésben figyelembe kell venni a gyermeki adottságot s tekintettel lenni a gyermek jövőendő feladataira, az élet követelményeire. Felfogásában a nevelés célja az emberi élet megjavítása: felkészítés Isten kijelentésének tévedés nélküli megértésére, Isten szolgálatára. Szükséges ez azért, mert Isten féltelme nélkül a legműveltebb ember is műveletlen marad. A nevelés feladata a lelki tehetségek (ész, akarat, kéz, nyelv) kiművelése s az egész nemzetben elterjesztése, a helyes fejlődés, a természetes hajlamok okos irányítása s az akadályok eltávolítása.

A nevelésnek, egyetemes művelésnek fontos tényezői, eszközei vannak. A szülők kötelessége az alapozás, gondosan ügyelve arra, hogy a gyermeket, élete, egészsége, érzékei és erkölce tekintetében ne érje kár. A nevelők, iskolák feladata, hogy mindent megtanítsanak, amit tudni, hinni, elmondani és cselekedni kell. Állandó gyakorlással kell kialakítani a tudást, a bölcsességet, erényt és ékesszólást. Fontos szerepet szán a jó könyvnek, melyek segítik a dolgok bővebb, mélyebb megismerését, az erények és ékesszólás fejlődését. Nagymértékben erősíti a nevelés hatását az erkölcsös, tanult, szorgalmas emberekkel való társalgás és az állandó cselekvés, a gyakorlat. A tehetség kiművelése legfőbb eszközének Isten kegyelmét tartja, melyet könyörgéssel, imádsággal s tiszta élettel nyerhet el az ember.

Mivel Isten nem tesz különbséget az emberek között s minden embernek Isten képmásává kell válnia, mindenkit meg kell tanítani arra, hogyan éljen a dolgokkal, embertársaival és ne éljen vissza semmivel. Ennélfogva minden gyermeket nevelni kell: „Szükséges minden tehetséget kiművelni, hogy mindenki, aki embernek született, tanuljon meg emberként élni”.⁴⁸ Ezzel együtt azt is vallja, hogy mindenki kiművelődhet, ha vágyik rá és szorgalmasan munkálkodik is rajta. „Amint nincs oly terméketlen föld, amely megművelve valami magot be ne fogadna és termést ne hozna, úgy alig van teljességgel terméketlen tehetség, csak szorgalmasan műveljék meg.”⁴⁹

Comenius többször is foglalkozik a magyarországi nevelés értékelésével. Megállapítja, hogy az országban a népnevelésre kevés gondot fordítanak. Nincsenek elemi iskolák, ahol a gyermekeket betűvetésre és az erkölcsökre, a mindenre készséges munkászeretetre tanítanák. A latin iskola hatékonyságát sem tartja kielégítőnek. A tehetségek kiművelése ezért középszintű. Ugyanakkor szól a magyarországi nevelés eredményeiről is: „Vannak iskoláitok, iskoláitokban vannak tanítók és tanulók, még nagy számmal is; ezekből annyi latinul beszélő kerül ki, hogy Sturmnek az a mondása: <Egy nemzethez sem mehetsz, hogy ott latin vendégbarátra ne találjal, ki az utasnak az utat megmutatja> – nálatok talán igazabb, mint bármely más, még a legműveltebb nemzetnél is”.⁵⁰ Azt is vallja, hogy mivel él a magyarságban a magasabb műveltség, a bölcsesség vágya, Isten segítségével eredményes lesz a pataki nevelés is, ha megvalósul benne a folytonos, folyamatos tanulás, az állandó erőfeszítés és az örökös éberség.

Comenius szerint a nevelésnek az életre való felkészítést kell szolgálnia. Ezért a műveltségben jelentős szerepet tulajdonít a reális műveltségnek. Ennek megfelelően a latin nyelv tanításában is követelményként érvényesíti a szóismeret helyett a reálismeret tanítását, elsajátíttatását. Nemcsak a megfelelő ismeretek és készségek megszerzése a fontos, hanem a szorgalmas munkára nevelés, a gyermekben a hasznos cselekvőkészség és képesség kialakítása és erősítése is. Így szabadulhat meg a magyar nép a sok emberre jellemző téletlenségtől, lustaságtól. Szerinte az életre való előkészítést segíti az iskolának, az osztálynak az állam képére való formálása, saját életük szabályozása, ügyeik intézésének megszervezése. Sok egyéb mellett ez is szerepet játszott abban, hogy a pataki nevelésben a diákönkormányzatnak, az ifjúsági egyesületnek, a diákok öntevékenységének éltető, gyümölcsöt hozó formái alakultak ki és később is, minden korban, segítették a nevelés eredményességét.

Az iskolának törekednie kell a közösségi, az osztálynevelésre, a közepes tehetségekhez mérete-

zett feladatok megoldására, de külön foglalkoztatással, sajátos feladatok kidolgoztatásával a kiemelkedően tehetségeseket is segíteni kell a fejlődésben, a szárnyalásban. Vallja azonban, hogy a külön feladatok csak akkor segítik az életre nevelést, ha annak elvégzését a nevelő ellenőrzi, számon is kéri.

Az emberré nevelésben fontos szerepet szán a vallásos, erkölcsi nevelésnek. Az iskola a tisztesség műhelye, ahol az erkölcsi törvényeknek, szabályoknak érvényt kell szerezni. A tanulóknak meg kell tanulniuk, hogy tudásukat a köz javára hasznosítsák. Az iskola munkáját, anyagát, tantervét ezért a gyakorlati élet követelményeinek figyelembevételével kell kialakítani. A nevelésnek segítenie kell a gyermekeket abban, hogy „mint mennyországra hivatott keresztyén emberek” a jámborságot, vallásosságot, élő és állandó gyakorlattal, gyakorlatban megélik, benne napról-napra erősödjenek.

Vallásos életének abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy „minden teremtményt a Teremtő tart fenn, segít és igazgat, de nem nélkülük, hanem az ő közreműködésükkel”, vallja, hogy Isten segítségével, „bennünk való cselekedetei megkövetelik a mi közreműködésünket”.⁵¹ Ennek megfelelően kívánja, hogy a tanítványok is nagy buzgalommal, szorgalommal vegyenek részt képzésük kimunkálásában, a nevelő munkában s segítsék egymást is a fejlődésben.

b) A tanítás

Comenius szerint a tanítás – munka. Értelmezésében a pedagógus szempontjából a tanítás, irányítás, vezetés, a tudatlanok elvezetése a tudáshoz, a tanulók szempontjából pedig vezettetés, a pedagógus követése, a tanulók menetelése a tudás felé. A tanítás akkor eredményes, ha a pedagógus helyes módszerrel s kitartó szorgalommal vezet, a tanulók meg serényen felhasználják az alkalmakat, van bennük nemes tudásvágy s „az igazi tudományos műveltség szeretetére egymást kölcsönösen buzdítják”.⁵² A vezetés jelenti a magyarázatot, a megértetést, s az eljárás módjainak megmutatását, továbbá a munkálkodó tanuló figyelését, a dolgozni nem tudók útbaigazítását, a hibázók javítását. Az ilyen eljárás ösztönzi, biztosítja, fokozza a tanítás eredményességét. A tanító és tanulók így szívesen végzik munkájukat, nem fáradnak el, mert a gyermekek az állandó irányítás mellett könnyebben tanulnak, haladnak előre, a pedagógusokat pedig öröm tölti el, hogy tanítványaik eredményesen dolgoznak.⁵³ A tanításnak biztosítania kell a folyamatos fejlődést, az előrehaladást s jól szervezett tevékenységgel úgy le kell kötnie a gyermeket, hogy unatkozás nélkül végezze munkáját.

Mivel a megnyitott 3 latin osztályban a latin nyelv tanítása volt a fő feladat, sok hasznos tanácsot ad, követelményt fogalmaz meg a nyelv tanításával-tanulásával kapcsolatban. Hirdeti, hogy nyelvtanítási módszere újfajta, művészileg szerkesztett tankönyvek segítségével biztos, rövid és kelles úton vezet el a latin írókhoz.

Ahhoz azonban, hogy a tanító helyesen használhassa a tankönyvet, ismernie kell ezt a módszert, és törekednie kell annak elsajátítására, illetve mások tanítására. Értenie kell ahhoz, hogy a tanítványok figyelmét lekösse és őket tanulásra ösztönözze. Bíznia kell a sikerben s e tekintetben bizakodással kell eltöltenie tanítványait is. Fontos, hogy a tanulók rendelkezzenek a szükséges munkaeszközökkel, tankönyvvel. Az anyag feldolgozásában fokozatosan kell haladni s az értelmet, kezet és nyelvet egyszerre, egyaránt foglalkoztatni és formálni. A tanítónak – a megfelelő feldolgozás s az eljárási mód tudatosítása után – csak irányítania kell a munkát, a tanulók lehetőleg önállóan oldják meg feladataikat.

Az osztályfoglalkoztatás során a tanítónak a következők szerint kell eljárni: Figyelnie kell az egész osztályra, minden tanulóra s a tanulók figyelmét beszéddel, taglejtéssel, táblai rajzzal, munka közben a tanulókhöz intézett kérdésekkel s dicséretet vagy korholást alkalmazva kell ébren tartania.

A tanítás eredményessége szerinte bizonyos elvek érvényesítésétől függ. Fontos elvként hangoztatja, hogy a tanítás a pedagógus és a tanulók közös munkája, melyben mindkettőnek aktívan részt kell vennie. A tanító ismerje jól az iskola célja és feladata által meghatározott követelményeket s azoknak szerezzen is érvényt. A vestibuláris osztály tanításában pl. a következő főbb követelmények érvényesítését kívánja: A tanulók a szavakat helyesen és tagoltan, hibátlan hangsúllyal ejtsék, a latin szöveget folyékonyan tudják olvasni s szép betűket biztos kézzel írni. A dolgokat pontosan megértve, a latin alapszavakat és a megfelelő anyanyelvi szavakat a fogalmakhoz helyesen tudják alkalmazni. A névszókat és igéket hibátlanul ragozzák, a tankönyv anyagát megértsék és vessék emlékezetükbe. Ezeknek a követelményeknek az érvényesítését azért tartja szükségesnek, mert csak így lesz szilárd alapja a később elsajátítandó átfogó műveltségnek.

A tanításban figyelembe kell venni a természetes rendet, a dolgok természetét, mert a természetes megoldás könnyebbé és eredményesebbé teszi a munkát. S mivel „az ember természetében van a szemlélődés szeretete, az ezermesterkedés kedvelése és a változatos beszédben való gyönyörködés”,⁵⁴ megfelelő, helyes irányítással a gyermek könnyen eljut annak kívánásához és megvalósításához, hogy mindent megismerjen, szép dolgokat cselekedjen s kellemesen szölgjon. Így lesz érthető a tanítás jelmondatául választott követelménye is: „Minden önként folyjon, távol legyen a dolgoktól az erőszak”.⁵⁵

Fontos tanítási elve a fokozatosság. Ez azt kívánja, hogy „mindig és mindenütt, az elsőtől az utolsóig, a legalsótól a legfelsőig, a legkisebbtől a legnagyobbig, minden közbenső dolgon át, amelyek mindenütt jól el vannak különítve és ugyanakkor minden hézag nélkül összefüggnek egymással, végigmenjünk, ameddig az emberi szorgalommal eljuthatunk, ha azt megelőzi és kíséri Isten segítsége”.⁵⁶

Comenius felfogásában fontos elv, hogy a tanítás építsen a személyes tapasztalatra és legyen szemléletes. Nem elegendő, ha a tanulók csak hallanak a dolgokról s szavakat tanulnak. A növendékeket saját érzékszerveik használatának biztosításával, szemléltetéssel, a dolgok személyes megismerésével, ízlésével, tapintásával kell a bölcsességhez elvezetni.

Fontosnak tartja a figyelem felkeltését és ébren tartását. Ennek az elvnek az érvényesülését segíti a szemléltetés, a kitűzött feladat és megoldás iránti érdeklődés biztosítása s a tanulói öntevékenység egyaránt. S ez az elv azt kívánja, hogy a tanulók maguk érdeklődéssel, figyelemmel, odaadással vegyenek részt a tanításban-tanulásban. E követelmény érvényesítése megkönnyíti a tanulók számára a tanulást, a művelődést, s biztosítja annak eredményességét. A Vestibulum előszavában többek között azt kívánja, hogy a magyar szövegről a latinra áttérve a fordítás a tanulók feladata legyen, s a tanító csak irányítsa a munkát.

c) Az ismeretszerzés

Comenius a megismerés és alkalmazás, a gyakorlati élet szempontjából igen hasznosnak tartja a dolgok pontos megnevezését. Ez szerinte „a mindennemű műveltséghez bebocsátó kitárt ajtó”. A beszéd szavai tartalmat, dolgot, fogalmat jelentenek. A beszéd, az ismeret akkor kifejező, teljes, ha a benne szereplő dolog saját névvel bír, ha a dolgok és szavak között párhuzamosság áll fenn, ha a dolgokat és szavakat pontosan értjük, azok lényegét, fogalmát ismerjük. Az igazi emberi beszéd értett szavakból áll s a bölcsesség alapja a *dolgok ismerete és nem a szabályok tudása. A tárgyi ismeretnek, a mindentudásnak, a bölcsességnek a fundamentuma a dolgok pontos megnevezése, a dolgok lényegének és hasznának a tudása. Ez az ismeret az igaz ismeret, amely elvezet Isten megismeréséhez. Ezért az iskolai munkának fontos feladata a fogalmak kialakítása, az igaz ismeret elsajátítása.*

Szerinte az emberhez méltó ismeretszerzés lényege: „Előbb szemügyre venni a dolgokat s csak azután kell megnevezni őket és szólni róluk”.⁵⁷ Mivel a tárgy, a tárgy fogalma és a beszéd egymáshoz kapcsolódnak, mert „a tárgyknak képei az értelemben a fogalmak, a fogalmak képei pedig a szavak, ... a tárgyakat az érzékek elé kell állítani, hogy a tanulók ezek szemlélete alapján alkossák meg a dolgok képét s amit felfogtak, azt mindjárt nevezzék is meg”. Azt kívánja, hogy „a dolgok bemutatása legyen az első, majd a helyes érzékelést kövesse a fogalom megalkotása, azt pedig a megnevezés”.⁵⁸ Ennek megfelelően az ismeret, a bölcsesség elsajátítása során mindent pontosan meg kell mutatni, az érzékek elé állítani, okosan megmagyarázni, értelmezni (elemezni). *A dolgokat és cselekvéseket alaposan meg kell figyelni, megérteni s ennek alapján a fogalmat, szabályt kialakítani, és gyakoroltatni.*

Comenius szerint az ismeretet meg kell szilárdítani. „A világosan értett dolgoknak elegendő és kényelmes ismétlésével lesz szilárd az ismeret”.⁵⁹ Ezért szükségesnek tartja a szemlélet, képzet, fogalom, ismeret gyakori ismétlését, a tanult anyag rögzítését, mert csak jól megértett s rendszerezett anyagra építve lesz tartós a szerzett ismeret. Ezzel együtt azt is vallja, hogy semmit sem szabad „erőszakosan vagy rohanó ismétléssel az emlékezetbe zsúfolni, hanem csak lassanként kell belecsepegtetni az elmébe, vagyis gyakori olvasással és újraolvasással, írással és újraírással, fordítással és visszafordítással, egyszóval: ismétléssel és újraismétléssel”, begyakorlással.⁶⁰ Így – a bemutatás, magyarázat, fogalomalkotás, rögzítés, alkalmazás segítségével – az anyag a gyermek sajátjává lesz, emlékezete erősödik és a tanultak felhasználása könnyebbé válik. Óv attól, hogy „a szavak és mondatok sorrendjét aggodalmasan megköveteljük”, a tanulókat az anyag szó szerinti megtanulására, bemagolására kény-

szerítsük. Az életben sem ugyanabban a sorrendben fogják majd felhasználni az ismereteket, mint ahogyan a könyvekben írva vannak. Az a fontos, hogy értsék s a gyakorlatban fel tudják használni. Azt kívánja, hogy a tanultakat, a feldolgozott nyelvi anyagot, az írás- és beszédkésztséget stílusgyakorlatok írásával és folytonos beszélgetéssel a gyakorlatban is alkalmazzák, az ismeretet ugyanis tetté, étletté kell változtatni, beszédbe, cselekvésbe átvinni.

Az ismeretelsajátítást össze kell kapcsolni ellenőrzéssel is. A stílusgyakorlatok ellenőrzésekor pl. a tanulók olvassák fel a dolgozatukat. Ezután az osztálytársak szóljanak, kérdezzenek. „Ha valami hibát senki sem vesz észre, a tanító hívja fel az egész osztály figyelmét, vajon mit gondolnak, helyesen használta-e a tanuló ezt vagy azt a dolgot. Ilyenkor a felelet elsősége azt illeti, akit bírálnak, hogy maga javítsa ki a hibáját, ha tudja. Ha pedig nem tudja, akkor ... más, aki tudja az osztályban. Ha senki sem tudja, akkor maga a tanító mutasson rá nemcsak a hibára, hanem a hiba okára, és az alkalomra is, melynek folytán az a hiba oda becsúszott, végső eredmény az legyen: úgy javítsunk, hogy a hiba ne könnyen ismétlődhessék”.⁶¹

d) A nevelés személyi tényezői

Comenius a nevelést-oktatást széles körű iskolai és iskolán kívüli társadalmi feladatnak, tevékenységnek tartja, amelyben a tanárokon és a tanulókon kívül fontos szerepet szán az iskolafelügyelőknek, a szülőknek, a lelkészeknek és a tehetősnek, hatalommal rendelkezőknek egyaránt. Sok egyéb mellett ez a törekvése is hozzájárult ahhoz, hogy a református kollégiumokban, így a patakiban is, igen szoros kapcsolat alakult ki és valósult meg hosszú évszázadokon keresztül az iskola és a református gyülekezetek, a szélesebb társadalom között.

Mint az iskola pedagógarchája, a tanárokat-tanítókat barátainak, tanácsadóinak, munkatársainak tartja s összefogásra, szorgalmas munkára ösztönzi. „A jól rendezett iskola törvényei”-ben és másutt is sokszor szól a nevelés személyi tényezőivel kapcsolatos igényekről, követelményekről. Vallja, hogy nagyrészt a tanároktól, tanítóktól függ az iskola emelkedése vagy sorvadása. Ezért magas követelményeket támaszt ezek képzettségével s munkájával szemben és igyekszik a követelményeket ismertetni, tudatosítani, érvényesítésüket segíteni s ezzel a gyakorlati nevelés-oktatás eredményeit fokozni. Azt kívánja, hogy a tanítók jól ismerjék az elsajátítandó egész műveltséget, s erős küldetéstudattal, hivatás-szeretettel végezzék munkájukat. Fontos, hogy szorgalmasan, példamutatóan tevékenykedjenek, valóságos, becsületes, munkás emberek legyenek, „mozgókönyvtárak, élő példaképei annak, amit tenni kell, akiket könnyű és biztos utánozni”. Ne legyenek mogorvák, hanem nyájasak, a gyermekekhez kedvesek, s velük barátságosan, őszintén beszélgessenek el. Ne szégyelljék hivatásukat, hiszen e miatt nincs okuk szégyenkezni. „Higgyék, hogy a méltóság magas székhelyen ülnek és fenséges feladat van rájuk bízva, amelynél nincs nagyobb a nap alatt, ti. hogy Isten képecskéit faragják Isten hasonlóságára ... és megvetik az állam és az egyház alapjait.”⁶²

Kívánja, hogy Isten akaratát teljesítve, neveljék tanítványait udvariasságra, a társadalom törvényeinek megtartására, mértékletességre és józanságra, takarékoságra és szorgalomra. Szülőként szeressék és a tudományban hathatósan képezzék őket. Nem a diktálás a tanító feladata, hanem a tanulók figyelmének biztosítása, kérdezéssel „eszük élességének felcsigázása” és segítségük a megértésben és a tévedések javításában. A tanító legfőbb feladata szerinte a jámborság, vallásosság, továbbá az emberi érintkezés erényeinek és a tudományoknak a tanítása. Fordítson gondot a munkára nevelésre, nevelje tanítványait a munka szeretetére. Mindent el kell követnie, hogy a tanulót a tanulás szükségességéről, eredményességéről meggyőzze, s a feladat és munkavégzés iránt érdeklődővé tegye. Szeresse minden diákját és segítse elő valamennyi előrehaladását, fejlődését. Mindenkiel szemben végzett munkája szerint viselkedjék. A munkában járjon elől, de mindig figyeljen arra, hogy tanítványai tudják-e követni s követik-e. A jó tanító türelmes, nem uralkodik, nem parancsol, hanem irányít. Szorgalmasan kihasználja a tanítás minden lehetséges alkalmát, s nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy az osztályban mindenkit, az iskolán kívül valakit valami jóra tanítson. „A jó tanító – mondja – keresi, hogy kit tanítson. Keresi, hogy mit tanítson, hogy a tanulók verés, kiabálás, erőszak és csömör nélkül, kellemesen és jóízűen kortyolgaszák a tudományokat.”⁶³

Távozásakor a búcsúbeszédében a munka közben szerzett tapasztalatai alapján a tanároknak-tanítóknak többek között a következőket köti a lelkére: „Ti, az iskola egész világossága, Tanárok és Taní-

tók ... Vigyázatok, hogy el ne veszítsétek az igazi módszert, a szorgalmat, a lelkek egyetértését; ha ezeknek csak egyikét is, nemhogy valamennyit, elveszítenétek, elpusztul az iskola”.⁶⁴

*Comenius magas s határozott követelményeket támasztott a tanulókkal szemben is. Tőlük mindenekelőtt azt kívánja, hogy feleljenek meg a nevüknek, a „tanuló” elnevezésnek: akarjanak lelkiismeretesen, szorgalmasan tanulni, „Isten segítségével a jó tudományokban, a tisztas erkölcsökben és az igaz jámborságban előrehaladni”.*⁶⁵ Vágyakozzanak a tanulásra, semmilyen fáradtságtól ne riadjanak vissza a tudás megszerzéséért. Ne elégedjenek meg a sekélyes műveltséggel, igazi műveltségre törekedjenek; gondolkodva, értelmesen tanuljanak. A szent könyörgéseken és a tanórákon lelkiismeretesen vegyenek részt, figyeljenek s az ellenőrzésekre, vizsgákra jól készüljenek fel. Igyekezzenek mind azt megtanulni, amit a tanítójuk és a könyvek tudnak. Testüket gondozzák. Legyenek serények, erkölcsösek s tartsák meg a kollégium törvényeit. Tanítójukat atyjuknak tekintsék, szeressék s a tudás, erkölcs és kegyesség élő példájaként tiszteljék, kövessék. Tanulótársaikat szeressék, velük egyetértésben éljenek s csak a szorgalomban versengjenek.

*Követelményei kiterjednek a tanulók iskolán kívüli életére is. Arra neveli őket, hogy az embereket szeressék, mindenkihez nyájassak, tisztelettudóak legyenek. Templomba járjanak és ott úgy viselkedjenek, mint Isten színe előtt illik. Az étkező asztalnál illendő magatartást tanúsítsanak. Ezzel kapcsolatban a következő konkrét szabályt is megfogalmazza: „Illetlen dolog a) hivatlanul asztalhoz ülni, b) elsőbb hely után kapkodni, c) az asztalra könyökölni, d) vagy viszont a kezét az asztal alá dugni, e) kenyércipót s egyéb ételt kézzel letörni vagy leharapni, f) a jobb falatokat más elől elragadni, g) az ételt a kanálba mint valami székérre felrakni, h) vagy a szájba szerfelett nagy falatokat tömni, i) az ujjakat leszopni, k) a csontokat rágni, l) amit már félig megettél, mások elé tenni, m) az ételt a szájból kivenni s a tányérba visszatenni, n) evés közben a fejet vakarni, fecsegni, nevetgélteni stb. o) egyszerre enni és beszélni, p) inni, amikor étel van a szájban, q) tele szájjal vagy szűrőcsővel inni, r) a fogat körömmel vagy késsel vájkálni”.*⁶⁶

*Comenius munkatársainak tekinti a diákokat is, akik azért tanulnak, hogy vele együtt megismerjék az igazságot és világosságot, akikkel mint társakkal a tervét is megbeszéli, hiszen felnőve, az államnak, egyháznak és iskolának ők lesznek a támaszai. „Nem fogok habozni, kedves tanulóim, hogy titeket a felőletek táplált és szívembe zárt remények alapján ... iskolák kitűnő igazgatóiként, egyházak tiszteletes pásztoraiként, egyházmegyék nagy tisztelőtű espereseiként, szuperintendenseiként, városok tekintetes tanácsosaiként és bíróiként, fejedelmi udvarmesterekként, titkárokként, e nemzetben pedig a fény megújítójaként, az istentelenség, műveletlenség és zavarok megszüntetőiként köszöntselek, és benneteket beavassalak azokba a terveimbe, amelyek titeket ilyenekké tesznek”.*⁶⁷

*Búcsúbeszédében a tanulók számára is megfogalmazza végrendeletét, megjelöli fejlődésük legfontosabb teendőit. Kéri, inti őket, hogy „serényen használják fel az alkalmakat” s ne hagyják el addig az iskolát, amíg az itt elérhető teljes tanultságot meg nem szerezték. Kéri őket: „Azt akarjuk s nektek is azt kell akarnotok, hogy ne csak máza legyen rajtatok a tudománynak, hanem legyenek teljesen áthatva attól”.*⁶⁸

*Comenius szerint az iskolafelügyelők az iskolai munka segítői, a törvények, követelmények végrehajtásának ellenőrei, a tudatlanság elleni harcosok, akik arra vigyáznak, hogy az iskola mint fontos közügy, kárt ne szenvedjen. Példaadással, meggyőzéssel, éberséggel, ösztönzéssel, rendszeretettel kell az iskolát szolgálniok. Igazságos és elegendő fizetéssel állandó tanerőket, vallásos, emberszerető, buzgó tanítókat, a lehető legkiválóbbakat alkalmazzanak, akik szeretik hivatásukat, és életüket az Istennek és az ifjúságnak szentelve használják a hazának és az egyháznak. Felhívja a figyelmüket: „Legyenek meggyőződve, hogy az iskolának nagyobb üdve származik abból, ha a tanítók állandóak, mintha gyakran változnak ... Aki alkalmas erre (mert jó tanítónak lenni különös ajándék Istennek), ennek szentelje napjait. Ha lehet valahol ilyeneket találni ..., kéréssel és jutalommal ide kell csalogatni, kedvezni kell nekik, buzdítani kell őket, és minden jogtalansággal szemben meg kell őket védeni”.*⁶⁹ Törekedjenek arra, hogy az elsőéves újonctanulókat a legképzettebb tanító tanítsa, hogy a tudás alapjait kellően, bölcsen megvethesse. Felfogása szerint a jutalom és büntetés alkalmazása az iskolai köztársaság megmaradásának fontos alapja, ezért gondosan ügyeljenek arra, hogy „az érdem ne fosztassék meg jutalmától s hogy egy bűn se maradjon fenyítés nélkül”.⁷⁰ Távozásakor arra intette őket, hogy az ifjúság javáért való munkálkodásuk legyen buzgó és állandó, s fáradozzanak „az iskolát szolgáló férfiak közti egyetértés fenntartásán”.

Comenius nevelési rendszerében a szülők munkája és felelőssége is nagy szerepet kap. Ebben a korban a

szélesebb társadalom nem igényelte tagjaitól a magasabb műveltséget, képzettséget. Ennek megfelelően a szülők és fiatalok egy része nem látta szükségét, fontosságát a szorgalmas tanulásnak, az iskola teljes elvégzésének: Sok tanuló nem volt szorgalmas, illetve az iskolai képzés befejezése előtt kimaradt az iskolából. Comenius azt javasolja, hogy a beiratkozás előtt kérjenek reverzálist a szülőktől: Írásban kötelezzék magukat, hogy a teljes kiképzésre adják az iskolába gyermeküket, s segítik a folyamatos előrehaladást. Kívánja, hogy tanév közben ne vigyék haza gyermekeiket, s a hivatalos szünetek után is pontosan küldjék vissza őket. A hiányzás megengedésével ugyanis a szülők ártanak gyermeküknek s akadályozzák az osztály előhaladását is. Távolítsák el otthonaikból a lustaságot, szoktassák rá gyermekeket a munkára, így készítsék fel őket az iskolára, az életre. Minden szülő éljen cselekvő, dolgos életet, s gyermekének se engedje meg az oktan semmittevést. Gyakran ellenőrizték, vizsgálják a tanuló iskolai előrehaladását. *Távozáskor is arra kérte a szülőket, hogy együttmunkálkodásukkal segítsék az iskola munkáját, gyermekeik jobb s teljesebb szellemi nevelését.*

A nevelésben Comenius szerint részt kell venniük a lelkipásztoroknak is. Fontos feladatuk Isten szava alapján felvilágosítani a szülőket, nevelőket kötelességeikről, gyermekeik Istennek tetsző életre nevelésének fontosságáról. „Az iskoláért való lelkipásztori gondoskodásnak egy részét alkotják azok a gyakori, sőt állandó könyörgések, amelyeket az egész gyülekezettel egyetemben buzgón küld Istenhez, hogy elnyerje áldását az iskolára ... Mily szép volna, ha mindenütt, ahol főiskola van, minden szent gyülekezetben könyörgések szállnának Istenhez, hogy a nép, a szülők, a gyámok, a szállásadók, maguk a tanítók és tanulók, az iskolafelügyelők és az előjárók szent buzgalomra lelkesüljenek kötelességük teljesítésében és leedsné az égből Isten áldását”.⁷¹

Comenius szerint a hatalommal rendelkezőknek bölcs intézkedésekkel kell segíteniük az iskolát. Nyissanak új iskolákat, az erkölcsében és a tanulásban megromlott iskolát korszerűsítsék, reformálják. Kívánja, hogy jellemes férfiakat bízzanak meg az ifjúság nevelésével, vezetésével, felügyeletével s becsüljék meg a tanárokat, tanítókat.

e) Az iskola

Comenius az iskola lényegének megfogalmazása során abból indul ki, hogy a közhasználat szerint az iskola egyrészt az az épület, másrészt az a társaság, amelyben a dolgok ismeretére, értésére és használatára nevelik az embert. Megfogalmazásában az igazi iskola a tanító és tanulók gyülekezete, a munka, a vezetés és vezettetés gyakorló helye, a műveltség, az emberség műhelye. Az iskolában „mindennel foglalkozni kell, ami az embert emberré teszi”. Az iskola tehát az a közösség, az a hely, amelyben folyik, megvalósul a nevelés. Az iskolának az a célja, hogy „az embereket valóban emberré, a keresztyéneket valóban keresztyénné” formálja. Az iskolában a tudatlanság felszámolásával, az elmék megvilágosításával embereket faragnak a gazdasági, politikai és egyházi társadalom számára. Ez a formálás az örök Bölcsesség alkotása, amit munkatársai, az emberek révén valósít meg.

Comenius az iskolát nem a társadalomból kiszakítva, hanem az élettel együtt látja. A nevelés az ő szemében az egész életet átható folyamat, túlnyúlik a családon és a tantermen. Ezért az iskola és az élet feladata nála egy! Ezzel együtt azt is vallja, hogy az iskolának fontos tényezője a gyermek, hiszen annak nevelése a feladata.

Bár Comenius Sárospatakon a latin iskola megszervezésén, hatékonyságának fokozásán munkálkodott, nem feledkezett meg az anyanyelvről sem. Szilárdan ohajtotta, hogy az iskolában a latinnal egyenlő szorgalommal kell ápolni az anyanyelvet.⁷² Nemcsak az életre való jó felkészítés, a mindennapi gyakorlatban szükséges ismeret, tudás szervezett elsajátítása miatt tartotta ezt fontosnak, hanem azért is, hogy az anyanyelv segítségével jusson el a gyermek a latin nyelvhez, amely segíti a mélyebb bölcsesség megszerzését és lehetővé teszi a nemzetek közti érintkezést. Az is meggyőződése, hogy az Orbis pictusban alkalmazott módszerével segíti, pl. a dolog és betű összekapcsolásával nagymértékben megkönnyíti a betűolvasás elsajátítását, az anyanyelv tanulását.

Az iskolai cél elérésének fontos feladatai vannak: A tanulót „1. elmében bölccsé, 2. nyelvben ékes-szólóvá, 3. tettekben erőssé, 4. erkölcsben jól nevelté, 5. szívben jámborrá”, vallásossá kell tenni. Az iskolának „a dolgok ismerőivé, a cselekvés végrehajtóivá és a felhasználás bölcséivé kell formálnia a gyermekeket”.⁷³ Az iskolának úgy kell tevékenykednie, hogy a gyermek az emberi érintkezésre alkalmassá és vallásossá, istenfélővé legyen. Comenius szerint csak így töltheti be igazán rendeltetését: lesz az állam és egyház veteményes kertje, a boldog élet szép előjátéka.

Az iskola munkája csak akkor lehet eredményes, ha minden osztálynak, csoportnak külön tanterme, felszerelése van és megfelelő időbeosztással, a tanévet egyszerre kezdve és fejezve be, folyik benne az oktatás és nevelés.

A fentieknek megfelelően igyekszik megszervezni a pataki iskola életét, munkáját. „Nagyfénnyű”-nek tervezi, „belül fénnel teljesnek, kívül pedig a fényt messze szórónak és ezért olyannak, amely sugaraival az elmékről – a szomszéd nemzeteket is ideszámítva – az államban és az egyházban a homályt elűzni képes”.⁷⁴ Olyanná akarja formálni, fejleszteni, hogy benne a nemes, a polgári rendű és a jobb tehetségű paraszt gyermekek művelődése egyaránt biztosítható legyen. Arra törekszik, hogy az anyagi alapok megteremtésével az iskola tegye lehetővé a szegények tanulását is. Vallja, hogy a pataki iskola célja is ugyanaz, mint minden iskoláé: „az egész isteni képet” kell az emberben visszaállítania.

Comenius a pataki iskola fontos feladatának tekinti a tanítóképzést is. Akkor, amikor beköszöntő beszédében arról szól, hogy miért éppen Patakon kerül sor az iskola reformálására, ezt fontos okként említi: „Az igazhitű egyház egész Magyarországon megszokta már, hogy ezt a pataki iskolát úgy tekintse, mint ahonnan legtöbbször viszik a többi iskola tanítóit, semmi sem lehet illendőbb dolog, mint az, hogy a tehetségek ezen kiművelőinek legyen meg itt saját kiképzésük jól berendezett műhelye, és így itt tanulják meg, hogy az iskolának ne csak az élén legyenek (praesint), hanem hasznára is (pro-sint)”.⁷⁵

Comenius magasra értékeli a Rákóczi Iskola jelentőségét, szerepét a magyar művelődésben. Ennek megfelelően Patakon mintaiskolát igyekszik kialakítani. Pataki reformja az iskolának hétosztályos panszofikai iskolává való fejlesztését célozza. Mivel a korabeli iskolák munkáját nem tartja megfelelőnek, kielégítőnek, mert csak játszadoznak a tudománnyal, csak morzsákat tanítanak és így nem készítenek fel kellően az életre, az élet feladataira –, ezért akarja Patakon megindítani az egyetemes bölcsesség iskoláját. Olyan iskolát akar, amelyben „minden növendék mindazt megtanulja, ami (ennek és a jövődő) életnek a számára szükséges, és pedig teljes mértékben és olyan biztos úton, hogy akit ezen végig vezetünk, az mindent teljesen tud, mindent jól ért, mindent az igazi és fontos szükségletre használhat és végül mindent ügyesen tud előadni”.⁷⁶ Ennek a panszofikus iskolának az elvégzése szerinte nagy lelki gyarapodással jár. Haszna az is, hogy az elsajátított műveltség megkönnyíti és sikeresebbé teszi az érvényesülést, az élet feladatainak megoldását, a pályaválasztást s felkészít a továbbtanulásra. Fentiekben túl fontosnak tartja, hogy a tanulókat koruk, fejlettségük, képzettségük szerint osztályokba csoportosítsuk, azért, hogy együtt tanulással, az anyag közös feldolgozásával könnyebben jussanak el mindnyájan ugyanahhoz a célhoz, az osztály anyagának megtanulásához. Mivel azonban a panszofiai iskola megnyitására rövid időn belül nem kerülhetett sor, kidolgozta a 3 alsó osztály, a latin iskola tervét, s megindította ennek munkáját. Ennek az iskolának a céljával a választékos, kiművelt és szent nyelvnek, a latinnak, a nemzetközi tolmács szerepét betöltő nyelvnek a megtanítását tűzte ki.

f) A tananyag

Az iskolára jellemző, meghatározó az a tananyag, amelyet benne feldolgoznak s amelynek segítségével a kitűzött célt megközelítik, elérik. Comenius panszofiai iskolájában „a legfontosabb hely Istent illeti, akitől van minden és aki által van minden, aki felé törekszik és akiben végződik minden”.⁷⁷ Minden szükséges dolgot tanítanak, ami az emberi természetet tökéletesítheti s ennél fogva a gazdasági, állami, egyházi, iskolai állapotot javíthatja. Hangsúlyozza, hogy azt kell tanítani, ami számunkra az Isten nagyságát, a világ célját és az emberi kötelességeket feltárja. Isten az embert a természet feletti uralkodásra és az örök életben való részesedésre rendelte, s saját képére alkotta meg. Három könyvében közli az emberrel mindazt, amit tudunkra akar adni. Ez a három könyv: a világ, mely körülöttünk az ő alkotásaival van tele, az értelem, melyet bennünk az ő sugallata tölt ki, és az isteni törvény, amely a nem értett dolgok magyarázatát adja. S hogy mindezt az ember megismerhesse, adott az ember számára szemet is: „az érzékelést, mely minden testi dolgot felfog, az észet, mely minden értelmi dolgot megvizsgál és a hitet, mely minden kinyilatkoztatást felölel. Hozzáadta még az eszközök eszközét is, a kezet, hogy mindent ügyesen elkészítsen és a nyelvet, hogy mindent (amit másoknak tudomására kell hoznunk) csodálatos gyorsasággal kijelenthesen”.⁷⁸ Fentieknek megfelelően szerinte a tanulókat először az érzéki, majd az értelmi s végül a kinyilatkoztatott dolgokkal kell foglalkoztatni.

Comenius szerint a tananyagok különböző fontosságúak. Elsőrendűek a tudomány, az ékesszólás, az erkölcs és vallás lényegét tartalmazó nyelvi, bölcséleti és teológiai tanulmányi anyagok. A másodren-

dű anyagok erősítik az elsőrendűeket és elsősorban a „jólétet” szolgálják. Ilyenek a történelmi tanulmányok, a tetszés szerint választott gyakorlások és bizonyos, az egyes tanulókra rábízható rendkívüli olvasmányok. Mivel ugyanis a tanítási anyagot a közepes tehetségekhez szükséges méretezni, a tehetségesebbek fejlődését rendkívüli olvasmányokkal kell segíteni. Ezzel ösztönözzük szorgalmukat, erősítjük tanulási kedvüket s hozzászoktatjuk őket a könyvekhez, a könyvek későbbi olvasásához. E hatásokat fokozza, szélesebb körűvé teszi az az eljárás, hogy ezekről az olvasmányokról az egyes tanulók az osztály előtt be is számolnak és a hasznos megállapításokat minden tanuló beírja a munkafüzetébe. A harmadrendű anyagok, foglalkozások elsősorban a test külső mozgékonyágát, a szellemi elevenség fokozását szolgálják. Ilyenek a játékok és a színpadi játékok.

Fentieken túl a panszofikus iskola tervezetében Comenius osztályonként *vázolja a különböző tantárgyak (hittan, mennyiségtan, mértan, történelem, földrajz) tanítandó anyagát* s megnevezi az egyes osztályok fő tankönyvét is. A történelmi ismeretek gyakorlásáról szólva azt is elmondja, hogy minden héten tartanak olyan órát, amelyben az iskola egész ifjúsága előtt a megjelenő latin nyelvű hírlapokból, a Kereskedők Újságjából vagy a Francia–Belga Merkurból felolvassák és megmagyarázzák a földön történt nevezetesebb dolgokat.

g) A tanítási módszer és eszköz

Elméleti pedagógiai felfogását Comenius Sárospatakon a gyakorlatba akarja átvinni, nevelési eszméit a mindennapi szervezett iskolai tevékenységben igyekszik megvalósítani. Fontosnak tartja, hogy elgondolásai, pedagógiai elvei az iskola életében igazolódjanak, a gyakorlati munkában eredményeknek bizonyuljanak s a tanítás-tanulás hatékonyságát fokozzák. Érthető tehát, ha e feladat megoldására, az iskola gyakorlati munkájának előkészítésére, szervezésére és irányítására nagy gondot fordít. S mivel Sárospatakon csak a latin iskola három osztályának munkáját tudta megindítani, *módszerbeli útmutatásai, tanácsai, javaslatai elsősorban a latin iskola munkájával kapcsolatosak, a hatékonyabb nyelvtanítás eljárásaira, követelményeire vonatkoznak*. Vallja, hogy a tanítás sikere nagymértékben függ az oktatás módszerétől. Ennek megfelelően pataki írásbeli műveiben s szóbeli előadásaiban a módszer problémái jelentős szerepet kapnak. Munkáit sok szállal szövik át az alkalmazandó módszerekre vonatkozó fejtegetései, megjegyzései. Megállapításai között jelentős számban vannak olyanok, amelyek ma is a legkorszerűbb felfogások közé sorolhatók.

*Comenius szerint a tudomány, művészet és nyelv tanításának egyetlen fontos módszerbeli követelménye van: Omnes, omnia, omnino, azaz minden ember minden dolgot minden oldalulag tanuljon.*⁷⁹ Ezen túlmenően jelentős elvként hangsúlyozza azt is, hogy a népiskolában a nép nyelvén, anyanyelven kell a gyermeket tanítani.

Felfogása szerint a módszernek vannak általános törvényei, amelyek minden tantárgy tanításában érvényesülnek, s vannak sajátos követelmények, amelyek a tárgyak természetének, az adott körülményeknek, helyzetnek megfelelően változnak, alakulnak. A siker fontos feltételének tartja, hogy a tanító maga is tanult, tanulni vágyó ember legyen, aki másokat tanítva önmagát is akarja képezni. S mivel a verseny „a tanulók szorgalmának a köszörűköve”, a versenynek a tanító és tanítványai munkájában egyaránt nagy szerepet biztosít.

A módszer általános törvényein, az alapelveken túl, gondosan ismerteti azokat a tennivalókat, konkrét eljárásokat, amelyek bizonyos, sajátos feladatok megoldásaival kapcsolatosak. Tankönyveinek előszavában, az osztályok tanítóihoz intézett utasításaiban, „intelmei”-ben elsősorban ezeknek a tennivalóknak a végzésére igyekszik felkészíteni a kezdőket és az új módszer alkalmazásában járatlan gyakorló tanítókat. Tervszerűen ismerteti az egyes osztályok tanításával kapcsolatos módszertani tudnivalókat és a fontosabb feladatok megoldásának teendőit. Az I. osztály anyagának feldolgozásához adott ajánlásaiban pl. részletesen elemzi az anyanyelvi szöveg és a nyelvtan feldolgozásának, továbbá a szótár használatának főbb módszeres eljárásait. Szerinte a dolgok és szavak párhuzamos és csoportokra tagolt megismerése a nyelvtanulás eredményes módszerének a titka. *Helyteleníti a nyelvtanítás addig követett eljárását, mely szerint az elvont szabályokat csak utólag igyekeztek példákkal megvilágítani, illusztrálni. Azt tanítja, hogy a gyakorlati példákból kell kiindulni s annak elemzésével eljutni a szabályhoz.* Ezzel együtt azt is fontosnak tartja, hogy a nyelvtani anyag reális tartalommal bírjon, a többi tudománnyal és művészettel szoros kapcsolatban, összhangban legyen.

Comenius módszere egyszerű, célirányos módszer, olyan, mint Ariedné fonala, melynek segítsé-

gével Theseusz számára lehetővé vált a Minosz krétai király által épített labirintusból a kiszabadulás. Vallja, hogy az iskolában nagy a zűrzavar, sok az útvesztő, a labirintus, részben a sok anyag, részben a sokféle anyag, részben pedig a helytelen tanítás-tanulási módszer miatt. „A tanítás és tanulás módszerre – állapítja meg – annyira bonyolult, hogy a tudományok kertjét bejárni akaróknak ezer meg ezer mellékösvény, kanyarulat és tévút kerül útjába, melyek az elméket szüntelen fárasztják.”⁸⁰ Ebből a labirintusból szerinte az Ariedné fonálához hasonló, egyszerű és könnyű módszerrel ki lehet szabadulni. Úgy véli, meg van győződve róla, hogy hosszú kutatással s sok ember segítségével, az értelmi képesség és az iskola természetét alapul véve, neki sikerült megtalálnia, kialakítania a tanításnak ilyen módszerét.

Fontos módszerbeli követelménye: „A tudnivalókat ugyanazzal a módszerrel kell tanítani, tudniillik 1. a dolgok, fogalmak és szavak állandó párhuzamosságával, 2. a tudás, értés és használat útján, 3. példák, szabályokon és gyakorlatokon keresztül”.⁸¹ Ezen túlmenően nyelvtanítási módszerének, de általában is, módszerének fontos vonása, hogy a tanulókat nem külön-külön, hanem együttesen tanítja. A Vestibulum előszavában azt köti a tanító lelkére, hogy „az égbolton ragyogó napot utánózva” figyelje az egész osztályt. S azért, hogy „minden tanuló lássa, hallja és megértse, amit mindannyiuknak mutatsz, magyarázol és tanítasz, hol az egyiknek, hol a másiknak teszel fel kérdéseket. Ilyen módon nem lesz egy sem közöttük, aki ne figyelne állandóan”.⁸² Másutt meg azt kívánja a tanítótól, hogy az osztály tanulóit „mind együtt képezze, ne egyenként, azaz sohasem egyetlen tanulót oktasson külön magában, hanem valamennyit együtt, összegyűjtve, hogy amit bármikor egynek mond, az mindnek hasznára váljék, és ha egyiknek kijavítja valamilyen hibáját, akkor az összesnek hibáját javítsa”,⁸³ a többi is tanuljon belőle.

Vallja, hogy módszere egyetemes módszer, következetes, könnyű és kellemes, melyet használva, az iskola többé nem taposómalom, nem kínzó kamra, hanem játékhely, gyermekotthon. E módszeren belül az analízis elvétevé nélkül elvezet a tudományok labirintusának minden zugába, s lehetővé teszi, hogy semmi ne maradjon rejtve a tanuló előtt. A szintézis, az egybeszerkesztés az elmélet szoros útjából visszavezet a cselekvés mezejére. Az összehasonlítás (szinkrízis) pedig lehetővé teszi a világos értelmezést. Ennek megfelelően az összehasonlítás fáklyája segítségével egy-egy dolog megértése sok más hasonló és különböző dolog megértését is segíti s így egy-egy nehézség leküzdése sok más nehézség legyőzésére is képessé teszi a tanulót. Azt is vallja, hogy a latin nyelv tanítása során a szavakat és dolgokat együtt, egyszerre s csoportosítva kell megismertetni. Szerinte ez egyik titka a nyelvtanítási módszer eredményességének!

Szerinte módszere segítségével az ifjúságot finoman és gyorsan lehet formálni a bölcsességre, az ékesszólásra, a művészetekre, az erényekre és a jámborságra. Hirdeti, hogy *a módszer örök törvénye: Mindent a minta (szemléltetés), a szabály és gyakorlat (ismétlés) segítségével kell tanítani és tanulni.* Módszere „gyakorlati, mely mindent saját szemlélet (autopszia), saját tanulás (autolexia) és saját cselekvés (autopraxia) útján tanít.”⁸⁴ A módszer eredményessége szempontjából is szükségesnek tartja, hogy a tanítványok együtt, egyszerre kezdjék a tanulást, a tanévet s együtt tevékenykedjenek, gyakoroljanak. Az is fontos, hogy a tanító a tanulókat példaadásával a lehető legérdeklődőbbekké tegye, figyelmüket lekösse.

A tanításban fontos szerepet tulajdonít a tanulónak. S mivel minden gyermek Isten képmása, nem lehet elvárni, megkívánni a gyermektől, hogy a tekintély alapján higgyen: *A tanulónak magának kell mindent érzékelnie, megtapasztalnia.* Ennélfogva jobb, eredményesebb a deiktikus (bemutató) és a heurisztikus tanítási eljárás, mint az akroamatikus (folyamatos közlés) tanalak.

A tanítási módszerek között nagy jelentőségűnek tartja a szemléltetést, a tananyag bemutatását. Következik ez abból az alapelvből is, amely szerint „Semmi sem lehet az értelemben, ami nem volt előbb az érzékekben”.⁸⁵ A szemléltetés nem lehet öncélú, hanem arra való, hogy az ismeret alapjául szolgáljon és a gyermek érdeklődését felkeltse, figyelmét ébren tartsa. *A dolgokat a valóságban vagy képekkel sokoldalúan kell szemléltetni, hogy láthatók, hallhatók, tapinthatók, szagolhatók, ízlelhetők legyenek.* Bármit is tanítunk, előbb állítsuk a gyermekek érzékszervei elé, hogy világos, igaz, valóságot tükröző fogalmak alakuljanak ki. Fontos, hogy a nyelv és beszéd helyesen fejezze ki azt, amit az értelem helyesen felfogott. Ezért *a szemléltetésnek együtt kell járnia a beszélgetéssel, megbeszéléssel.* Így sikerül „a természeténél fogva csapongó elmét rabul ejteni és a dolgoknak és benyomásoknak lényegéig elvezetni”. A megmutatott vagy leírt dolgok alapján így a tanulók elméjében terjedni fog a világosság s a szavak héjából kifejtődik a dolgok lényege.⁸⁶

A szemléltetés fontosabb formái: a tárgy szemléltetése és a leírás. Eszközei: Maga a tárgy, annak képe, a tankönyv képe, a tanterem falain, aajtajain elhelyezett kép, dombormű. A szemléltetés során irányítani kell a gyermekek figyelmét, megfigyelését. „Bármiről is kezdünk gondolkodni – hirdeti –, mindig magát az egészet kell néznünk, majd pedig a részeit s ... a rendeltetését.”⁸⁷

A tanításban-nevelésben nagy szerepet szán a tanulók tevékenykedtetésének, a tanulói öntevékenységeknek. Következik ez abból a pedagógiai felfogásából, amely szerint a fiatalokat állandó tevékenységben kell gyakoroltatni, hogy megszokják a cselekvő életet. Fontos az öntevékenység azért is, mert ki-ki a tévedéseiből, azok felismeréséből és kijavításából tanulja meg a helyes eljárást. Hirdeti, hogy „alkotva válunk alkotókká”.⁸⁸ A tárgyalt anyagot a tanulók írják le a füzetbe, nemcsak azért, hogy gyakorolják és megszokják a helyes írást, hanem azért is, hogy eredményesebb legyen az emlékezetbevézés. A tanulók öntevékenységeinek, „személyes működésének érvényesítését” fontosnak tartja az iskola általános képzésén túl a tanítóképzés feladatainak megoldása céljából is. „Mindent, amiben – vallja – az értelemnek, emlékezetnek, nyelvnek, kéznek szerepe lehet, mindazt a tanulók fáradhatatlan szorgoskodással maguk vizsgálják, fedezzék fel, forgassák, működtessék, gyakorolják, s a tanítóknak csak az maradjon, hogy figyeljék, megtörténik-e, aminek lenni kell, s úgy történik-e, ahogyan kell. Mert így lehet elérni azt, hogy maga az állandó gyakorlás, amely a lehető legjobb mester, minden tanulót mesterré is tegyen. Bizony, akit nem így tanítottak, nem is lehet jártas művész másoknak hasonló oktatásában. Így viszont a dolgok jobb és igazabb tudása minden más iskolákban is igen gyorsan elterjed majd, sőt maguk az iskolák is sokasodni fognak a világosság Atyjának dicsőségére, az egyház vígasztalására s a világ jóban való előhaladására.”⁸⁹

Comenius szerint a tanítás-tanulás nélkülözhetetlen módszere a gyakorlás. Mivel „a gyakorlat teszi a mestert” s iskolája olyan embereket akar nevelni, akik mindenhez értenek, mindenben járatosak, azaz mindenre alkalmasak, fontosnak tartja, hogy minden osztályban kapjon helyet a gyakorlás, a tanulók gyakorlata. „Valamennyi osztályban pezsejen a tanulók gyakorlati munkája, mégpedig: az olvasás és az írás, az ismétlések és versengések, a fordítások és a visszafordítások, a vitatkozások és a szavazások stb. állandó gyakorlatai”, azaz az érzékek, az értelem, az emlékezet, a történelem, a stílus, a nyelv, a hang, az erkölcs és a vallás gyakorlatai.”⁹⁰ Fontos az érzékek gyakorlása, hiszen ezek „a lélek vezetői a tudomány felé”. Az érzékek gyakorlása során arra kell törekedni, hogy a szemléltetés segítségével maguk a dolgok beszéljenek. Az értelem és emlékezet gyakorlásának fontos eszköze a jól megértett dolgok ismétlése, összekötve azt a tanulók versengésével. A történelmi ismeretek gyakorlása nagymértékben segíti, erősíti az emlékezetbevézést és fejleszti a nyelvhasználatot. A naponta végzett stílusgyakorlattal, melynek igen fontos eszköze a levélírás, hozzá kell szoktatni ahhoz a kezet, hogy az ész készséges tolmácsa legyen. Az emlékezet gyakorlására ajánlja az értelem fényével megvilágosított anyag ismétlését. Vallja, hogy a nyelvet beszélgetéssel, a hangot énekléssel, az erkölcsöt gyakori megbízással és számonkéréssel, a jámborságot a vallás törvényei szerinti éléssel, vallásos cselekedetekkel kell gyakorolni.

Comenius a készségfejlesztés szempontjából is fontosnak, hatékony módszernek tartja a gyakorlást. Az ismeretek megtanításával együtt tudatosan törekszik a készségek kialakítására is. A nyelvtanítás szempontjából szükségesnek mondja az írás és olvasás készségeinek megszerzését, fejlesztését. Szerinte ugyanis a műveltség elsajátítását és bővítését nagymértékben segítik a könyvek, „a néma tanítók”. Ezért a tanulókat rá kell nevelni az olvasás szeretetére, a jó könyvek hasznos gondolatainak kijegyzetelésére. Ennek viszont fontos feltétele az olvasási készség birtoklása.

Hasonlóan fontos szerepet tulajdonít az ismétlésnek is. Felfogása szerint az ismétlést ellenőrzéssel és vizsgákkal kell összekapcsolni. Ezek biztosítják ugyanis, hogy az ismétlések tartalmasak, fejlesztő jellegűek, nevelő hatásúak legyenek. A számonkéréskor a kérdésekre adott válaszok alapján kiderül, hogy a gyermek ismeri-e a dolog, fogalom lényegét, jelentését, használatát megértette-e, megtanulta-e s tudja-e alkalmazni a tanultakat, szorul-e valamiben segítségre. Hasznosnak, fontosnak tartja a vizsgát az órán, a tanórák után naponként, hetenként az utolsó tanítási napon, havonta, negyedévenként s végül a tanév végén az osztályozó vizsgát. A vizsgáknak nagy szerepet tulajdonít a tananyag elmélyítése, a tanulók szorgalmának fokozása s az előrehaladással kapcsolatos tájékozódás szempontjából egyaránt.

A nevelés fontos módszerének tartja a beszélgetést, a tudós, jámbor, szorgalmas és ékesszóló emberekkel való gyakori társalgást. A tanulóra ugyanis jó hatással van a felnőtt példája, tehetsége és jelleme. Ezen túlmenően sokszor ejt szót a tanító és tanulók beszélgetésének feladatairól, követelményeiről is. Fontosnak tartja, hogy a tananyag-feldolgozás eredményessége, a tanulók figyelmének, aktivitásának

biztosítása érdekében munka közben gyakran intézzen a tanító kérdéseket a tanulókhöz. Ha a gyermek nem tud válaszolni, mást kell felszólítani a kérdés megismétlése nélkül. Így megszokják a tanulók, hogy amit egynek mond, arra is mindnyájan figyeljenek. Hol az egyik, hol a másik tanulót kell kérdezni, feleltetni s ha valamelyik megakad vagy nem megfelelőt mond, egy másik tanuló segítse vagy javítsa ki. Minden hibát a tanulókkal kell kijavíttatni, csak ha nem sikerül ez, akkor javítsa maga a tanító.

Comenius idejében gyakori iskolai módszer volt az előadás, magyarázat. Ezzel kapcsolatos előremutató felfogására is jellemző, hogy ennél a módszernél sem csak a tanító aktivitását hangsúlyozza, hanem itt is szükségesnek tartja a tanulók aktív részvételét a munkában. Ezért azt kívánja, hogy a tanító a tanítás közben tegyen fel kérdéseket a tanulókhöz. Módszerének ez a vonása, a tanulók aktivitása Comenius pedagógiájának fontos elve. Ennek érvényesítésével biztosítható, hogy „nemcsak egy nap, de még egy óra se múljon el a tanulók tudásának újabb gyarapodása, tanulmányaikban elért újabb előrehaladás nélkül”.⁹¹

Comenius szerint a tanítás-tanulás fontos módszere, az iskolai gyakorlás egyik formája, a tétlen tunyaság ellenszere – a színjátás, melynek hatása az iskolai oktatásban sokrétűen érzékelhető. Segítségével „a dolgok egész körét, azaz a tanulnivalók egész egyetemét” személyes megtapasztalás és öntevékenység, gyakorlás által sajátítja el a tanuló. Amikor egy-egy ember életét beszéddel és cselekvéssel ábrázolja, a gyermek rövid úton, minták és utánzások segítségével megismeri a dolgok változatosságát, megtanulja a gyors válaszadást, az arcával, kezével, testével természetes módon való viselkedést, a feszélyezetlen szereplést, a paraszti elfogódottság leküzdését. Az iskolai színjáték nyilvános tevékenységével „jobban fokozódik az emberi szellem mozgékonyasága, mint ahogyan bármiféle figyelmeztetéssel vagy fegyelmeléssel elérhető lenne”.⁹² A színjátékban bemutatott, feldolgozott anyag könnyen bevésődik az emlékezetbe. A szerepléssel kapcsolatos dicséret vagy dorgálás más feladat megoldása esetében is kiváló sarkalló eszköz. Általa a szülők is közelebb kerülnek az iskolához. A színjátékban megmutatkoznak a kiemelkedő tehetségek s a tanító és a szülők jobban megismerik a tanulókat. Az iskolai színjáték fejleszti az érzékeket, az értelmet és a nyelvet, az erkölcsöt, az életben helytálló viselkedést, a dolgok intézésében óvatos okosságot s az elfogulatlan, bátor beszédet.

A módszerek mellett nagy jelentőséget tulajdonít a tanítási eszközöknek. Szerinte a mindentudás legfontosabb eszközei: a világ, az értelem és Isten törvénye. Ezek szemlélésére, értelmézésére három szemet kapunk Istentől: az érzékelést, az észet és a hitet, s ezekhez hozzátartozik még az eszközök eszköze, a kéz, továbbá a nyelv. Az egyetemes műveltség fontos eszközei a jó könyvek, amelyek segítik a dolgok jobb, bővebb megismerését, az erényes életet és az ékesszólást. „A jó könyv, ha valóban jó és bölcsen van megírva, valóban a tehetség köszörűköve, az ítélőképeség ráspolva, a szem kenőcse, a bölcsesség tölcse, mások gondolatainak és tetteinek tükre, a mieink irányítója.”⁹³

A tanítás-tanulás fontos eszközei a tankönyvek. Pataki írásaiban, előadásaiban többször is érinti ezt a problémát. Korszerű, ma is érvényes követelményeket támaszt a tankönyvekkel szemben. Azt kívánja, hogy a tankönyv segítse az osztály tantervi céljának elérését, s ezért az előírt anyagot dolgozza fel, annak lényegét fejtsse ki, foglalja össze. Jól megfogalmazott, hibátlan szabályokat tartalmazzon. Ne legyen nagy terjedelmű. Legyen gondosan, egyszerűen, világosan, népszerű módon, de választékosan megírva. Úgy kell elkészíteni, hogy alkalmas legyen a tanulók önálló gyakorlására. Legyen könnyen tanulható, ébressze fel és tartsa ébren a figyelmet, ösztönözze szorgalomra a tanulót, tanulásában, használatában a gyermek találjon örömet. Azt is követelményként szabja meg, hogy gondos szerkesztéssel biztosítani kell a feldolgozott anyagban a könnyű tájékozódást.

A könyvek és tankönyvek jelentős szerepe miatt Comenius fontosnak tartja a könyvnyomda működtetését. S a pataki nyomda, melynek munkája Comenius kérésére indult el, teljesítette is e hivatását, szerepét. 1650-től 1671-ig Comenius 18 munkáját jelentette meg s évszázadokon át sok tankönyv és könyv került ki belőle. A nyomda működése – Comenius idejében és később is – nemcsak a tanulóknak tankönyvekkel való ellátását tette lehetővé, megszüntetve a jegyzetek időtrabló másolását, hanem tudományos munkálkodásra ösztönözte a tanárokat is. Comenius törekvése, a nyomda működése is bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a kollégiumban „a tudós tanár” típusa fontos szerepet kapott.

V. Pataki munkásságának eredménye, hatása

Comenius sárospataki működését vizsgálva, szólnunk kell röviden e munkásságának eredményéről és hatásáról is.

Comenius törekvéseit, munkásságát Sárospatakon nem fogadta mindenki bizalommal és értékelte nagyra. Tevékenységének eredményessége, hatása már ezért sem lehetett olyan, mint amilyen jelentőségű volt kidolgozott terve és pedagógiai eszméinek gyakorlati megvalósítására irányuló munkája. S ennek több oka is volt. Nehéz volt megváltoztatni a megrögzött szokásokat, a korabeli gyakorlatot, az általános közvéleményt. Az itt töltött néhány év ehhez nem volt elegendő. Nem kedvezett törekvéseinek az sem, hogy nem tudta megvalósítani, megszervezni a hétosztályos panszofiai iskolát, továbbá az sem, hogy a háromosztályos latin iskola osztályait is egymásután gyorsan kellett megnyitni. Ehhez járult még az is, hogy a tankönyvek túl terjedelmesek voltak és az osztályok megnyitása után, csak később jelentek meg. Ezért nem is érvényesülhetett kezdetől fogva az iskola munkájában kellő eredménnyel „a jobb, könnyű és kellemes tanítási módszer”. Nehézséget jelentett az is, hogy az osztályok tanítói akadémiái hallgatók voltak, akik még maguk is tanultak s ennek megfelelően egyrészt az új módszerrel való tanítást nem végezheték s nem végezték teljes energiabefektetéssel, másrészt pedig az addig alkalmazott tanulási módszertől, a memorizálástól is nehezen tudtak szabadulni.

Bizonyos mértékben nehezítette a korszerűsítést, gátolta a jobb eredmény elérését a tanárok közti teljes egyetértés hiánya is, amit Comenius az iskola jövője szempontjából komoly veszélynek tartott. Ezért is kérte hangsúlyozottan búcsúbeszédében az iskolafelügyelőket, tanárokat és tanítókat erre az egyetértésre, annak fenntartására.

A fentiekhez más nehézségek is járultak. A puritanizmus eszméihez hajló patakiakban visszatetszést keltett a közvetlenül ideérkezése előtt megjelentetett Independentia c. munkája, amelyet az angol independensek ellen írt s amelyben óvott az episcopális, presbiteriális és independens egyházkormányzás túlkapásaitól. Annak bizonyítására törekedett, hogy az alárendeltség az egyházkormányzatban Isten rendelése s a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus egyházkormányzatban egyaránt található visszaélés. Ezeken kívül sok embert ösztönzött a vele szembeni tartózkodásra, a tőle való elidegenedésre a Drabik látomásainak, jóslatainak hitelt adó politikai agitációja, tevékenysége is, amelyet az ország és a Rákóczi család érdeke szempontjából helytelenítettek.

Mindezek ellenére mégis megállapítható, hogy Comenius pataki munkássága nagy jelentőségű és eredményes volt. „Az a négy esztendő, amit Comenius Patakon töltött, sem magára Comeniusra, sem a sárospataki főiskolára, sem Magyarország kulturális életére nem veszett el, sőt mindenikökre nézve gazdag gyümölcsöket termett.”⁹⁴

Comenius rövid ideig tartó sárospataki tevékenysége életének, pedagógiai működésének leggyümölcsözőbb, eredményekben leggazdagabb korszaka volt. Az iskoláért, annak továbbfejlesztéséért nagy anyagi áldozatot vállaló patrónus család nagy érdeme, hogy „a népek tanítóját” Patakra meghívta s munkájához a lehetőségeket, a nyugodt körülményeket, a biztonságot, az anyagi feltételeket és segítőtársakat biztosította. *A pataki tevékenység Comenius számára nemcsak arra adott lehetőséget, hogy pedagógiai felfogását, törekvéseit a gyakorlatban kipróbálja, megvalósítsa, hanem arra is, hogy a magyar viszonyokat, helyzetet, iskolai pedagógiai gyakorlatot közvetlenül megfigyelje, megismerje s az iskola hatékonyabb működését segítse. Arra ösztönözte Comeniust, hogy a már kialakult elméleti pedagógiáját újra átgondolja és az adott konkrét helyzethez, feladathoz alkalmazza s továbbfejlessze. Ennek következményeként pl. „a panszofikus iskola terve nem pontos másolata a Didactica Magna-ban kifejtett latin iskola tervének, mint ahogy a tankönyvek sem pusztá átírásai a régebbi kiadásoknak. Mutatja ez Comenius összeforrottságot a környezettel, a helyi viszonyokkal, hagyományokkal, de azt is, hogy nevelési rendszere sem merevedett meg, hanem lépést tartott a követelményekkel. Patak és iskolája tárták föl előtte a Didaktikában megszabott terv egyes nehézségeit s ennek alapján korlátozta a tananyag mennyiségét.”⁹⁵ Ezen túlmenően pataki munkássága olyan szakirodalmi művek megalkotását segítette, tette lehetővé, amelyek gyöngyszemei, ma is értékes kincsei a magyar és egyetemes pedagógiai irodalomnak, segítői, útjelzői a pedagógia, a művelődés fejlődésének. Itt alakította ki a latin (közép) iskolai oktatás tantervét és módszertani utasításait, az Orbis pictus-t és a Schola ludus-t. Itt állította össze az Erkölcsi szabályzatot és az Iskola törvényeit. Fentiekén túl igen tartalmasak, nagy jelentőségűek az iskola szervezeti és korszerűsítési*

tervei, továbbá azok az iskolában tartott beszédei is, amelyekben a nevelés-tanítás csaknem minden kérdésében véleményt nyilvánított és tanított. Lényegében növeli Comenius pataki működésének jelentőségét magyar szempontból az is, hogy különböző írásaiban többször hivatkozik magyarországi megfigyeléseire, tapasztalataira, s tesz értékelő megjegyzést, mond javaslatot a magyar iskolázásra, művelődésre, közállapotokra egyaránt.

Comenius pataki munkássága eredményes és hatásos volt a főiskola és általában a magyar művelődés szempontjából is. Pataki tevékenységének eredményeit, hatását vizsgálva hivatkozom két pataki tanárra, akik közül az egyik a főiskola történetének kutatása során, a másik meg Comenius magyarországi munkásságát elemezve jutott el bizonyos következtetéshez. Szombathy János, a pataki kollégium első nagy történetírója Comenius pataki munkásságának fontos eredményeként könyveli el a régebbinél könnyebb tanítási módszer meghonosítását, a magasabb erkölcsi műveltséggel kapcsolatos igény érvényesítését, a latin iskola három osztályának felállítását, számukra tankönyvek készítését, nevelő hatású színjátékok alkalmazását, a világi gondnokok beállítását, az alsóbb osztályok tanítására is állandó tanerők biztosítását s a nyomda munkájának megindítását.⁹⁶

Dezső Lajos Comenius pataki munkásságának jelentőségét, hatását a fentiekben túl abban látja, hogy rendet teremtett a tanév megkezdésében és befejezésében, tantermeket építtetett és rendeztetett be, nagymértékben gyarapította az iskola könyvtárát, általánossá tette a tankönyvek használatát, amivel megszüntette a jegyzetek időtrábló másolást. Különös érdeme Comeniusnak, hogy a latin nyelv tanításában a dolgok és a nyelv ismeretét összekapcsolta, a nyelvet a grammatizáló módszer helyett gyakorlati módszerrel, beszédgyakorlatokkal taníttatta.⁹⁷

Comenius azt hagyta örököül az itt maradtakra, hogy művelődési törekvéseit, nevelési-oktatási munkáját, feladatmegoldásait folytassák és a közösség érdekében fejlesszék is tovább. S Comeniusnak ez a hagyatéka, feladatmegjelölése a későbbi koroknak is szól. A gátló tényezők, a mostoha körülmények miatt sok szép elgondolása sem akkor, sem később közvetlenül nem valósulhatott meg, de ez a – Comenius idejében hangsúlyozottan érvényesülő – szellem, a küldetéstudat, a közösségi felelősségvállalás, „a használni, szolgálni, segíteni akarás szelleme” a pataki kollégium életében általában mindvégig érvényesült. Ez a szellem nevelte többek között Bessenyei Györgyöt, Kazinczy Ferencet, Fáy Andrást, Kossuth Lajost, Szemere Bertalant, Teleki Lászlót, Tompa Mihályt, Erdélyi Jánost, Kiss Áront, Árvay Józsefet, Dezső Lajost, Móricz Zsigmondot stb. is. S Comenius művelődési öröksége ma is előremutató, jelent gazdagító, továbbfejlesztő, tehát jövőt építő eszme, hagyomány s ezért ma is ható erő. Hasznosítása szép és fontos feladat, melyet érdemes vállalni.⁹⁸

Comenius munkája, a comeniuszi eszme beleépült a sárospataki kollégium életébe, művelődésébe s szellemi hatása érvényesült az iskola törekvéseiben, munkájában, nevelési-oktatási-képzési feladatainak megoldásában is. Mutatja, jelzi ezt többek között az is, hogy pl. az 1930-1940-es években a teológiai akadémián az „alkotva válunk alkotóvá” comeniuszi felfogásnak megfelelően az „építve-épülve való építtetés” elvének érvényesítésével folyik a lelkészképzés.

Comenius hatásáról szólva utalunk röviden arra, hogy eltávozása után is tartott némi kapcsolatot Sárospatakka. Erre vonatkozólag már eddig is napvilágra került néhány bizonyíték, adat. Körmendi Péter, aki 1655-ben lépett a nagydiákok sorába Patakon, 1662-ben Amszterdamban felkereste Comenist. Amikor sajtó alá rendezte az Opera Didactica Omnia művét, ahhoz a Patakon írt és nyomtatott munkáit a Hollandiában tanuló pataki diákok juttatták el hozzá. Klobusiczki András és Mednyánszky Jónás közvetítésével II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is kapcsolatban állt, akinek a sikertelen lengyelországi hadjárata után 1658-ban megírta s barátai megjelentették a „De principis Transylvaniae ruina. Informatio amici ad amicum” c. munkáját. 1667-ben három Magyarországra visszatérő pataki diákot látott el jóindulatú tanácsokkal, állított össze számukra „Memoriale datum Dno Michaeli Z. Némethy et Dno Samueli Tatai et Dno Michaeli Sárospataki Amsterdami in patriam redeuntibus” címmel kis emlékfüzetet.⁹⁹ Reméljük, hogy a hazai és nemzetközi kutatások Comeniusnak Sárospatakka való kapcsolatára további adatokat fognak feltárni, amelyek tovább erősítik azt a következtetést, hogy 1654 után is volt kapcsolata Sárospatakka, s gyakorolt is némi hatást a tanárookra, diákokra.

Comenius pataki hatását az is mutatja, hogy a város is őrzi emlékét és hálás itteni munkásságáért. S ennek történeti bizonyítékai vannak. A comeniuszi örökség feltárásában és tudatosításában nagy szerepet vállaltak a tudós pataki tanárok, a református kollégium és a tanítóképző. A tanítóképzőben Comenius Önképzőkör működött, Comenius Internátus volt, majd az iskola írta homlokára Comenius nevét, előbb 1957-ben (de csak két évig, mert 1959-ben a középiskola tanítóképző megszűnt), majd a felsőfokú

tanítóképző főiskolává fejlesztésekor, 1976-ban. Sárospatakon Comenius Moziban folyt a filmvetítés, s ma utcanév hirdeti emlékét. Patakon alakult meg a Magyar Comenius Társaság, amely „Comenius szellemi örökségének feltárására, tudatosítására, hasznosítására törekvő elméleti és gyakorlati pedagógusokat, történeti, művelődéstörténeti, neveléstörténeti kutatókat, érdeklődőket igyekszik összefogni, a mai nevelés helyes továbbfejlesztésének segítésére, szolgálatára egyesíteni.”¹⁰⁰

Comenius hatása azonban szélesebb körű s Sárospatak határán túlra, messzire terjed. Nemcsak arra törekedett, hogy a Rákóczi Iskola, mint „a tehetségek igazi köszörűköve (a műveletlenség még meglévő maradványainak eltávolítása után) az emberi műveltség igazi műhelye, a valódi bölcsesség aranybányája, a nyelveknek igazi munkaháza” legyen, hanem arra is, hogy „a többi iskolának mintául szolgáljon”.¹⁰¹ Meg volt győződve arról, hogy a pataki kollégium vonzó példájára, az igazi iskolai munka eredményes megszervezésének hatására, „a dolgok jobb és igazibb tudása minden más iskolában is gyorsan elterjed”. S e meggyőződésének reális alapja volt, és a gyakorlat is igazolta. Jó lehetőséget biztosított ehhez az, hogy a Sárospatakon végzetek közül külső munkájuk során az első években, a tanulmányaikat abbahagyó diákok közül meg sokan egész életükben tanítói munkát végeztek a gyülekezetek iskoláiban. S a Patakról kikerültek ott a pataki iskolában látott, tapasztalt, átélt minta szerint szervezték, végezték munkájukat.

Mindez azt mutatja, hogy Comenius ugyan Sárospatakra jött, de itteni munkájával a magyar nép műveltségének színvonalát szélesebb körben is emelte. Így lett az egész ország nevelője s társadalomkritikájával a korabeli magyar társadalomtörténeti gondolkodás jelentős alakja. Hatása hazánkban részben az iskolákban országszerte sokáig (még a múlt század első felében is!) használt tankönyvei révén, illetve a Praecepta Morum verses átdolgozásaival, részben egyes nevelési-tanítási módszerének felhasználásával, alkalmazásával, részben pedig nevelési elméletével évszázadokon keresztül érvényesült. Pedagógiai elveinek nagy része beépült a gyakorlatba, megvalósult. Mai pedagógiai törekvésünk, nevelésünk, iskolai gyakorlatunk számos vonása már megtalálható Comenius gondolatai, törekvései között is. S az utóbbi 100 évben napvilágot látott sok tanulmány, gyakorló pedagógusi vallomás jelzi, hogy a nevelők magukévá tették máig is érvényes alapelveit.

Comenius pataki munkájáról Rácz Lajos, századunk Comenius-kutató tudós pataki tanára, összefoglalóan a következőket állapítja meg: „Az a négy év, amit Comenius a sárospataki főiskolában, annak tanügyi reformálásában töltött, legfényesebb korszaka volt a sárospataki főiskolának; azzá tette nem annyira az elért eredmény, mint inkább a mester, aki az iskolai munkálatokat vezette, azzá tették az eszmék, amelyek e munkálatokat áthatották, a tankönyvek, amelyek azokhoz vezérfonalul szolgáltak ... Comenius itteni munkásságával, itteni, a mi magyar ifjainkhoz intézett beszédeivel, a magyar ifjaink számára írt tankönyveivel Sárospatakot azzá a szószékké tette, melyről az egész kultúrvilág számára hirdette előhaladott nevelési és oktatási elveit s ezzel a sárospataki főiskola nevét örökre beírta az egyetemes nevelés- és oktatástörténetbe”.¹⁰²

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

ODO = Opera Didactica Omnia, 1657. évi amszterdami kiadása.

Kovács E. i. m. = Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Kovács Endre. Budapest. 1962

Rácz L. i. m. = Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest. 1931

IDÉZETEK, UTALÁSOK

1. Magyar országgyűlési emlékek. II. kötet. 1605–1606. Budapest. 1899. 738. o.
2. A sárospataki református főiskola főgimnáziumi tanárkarának előterjesztése a főtiszteletű tiszáninneni református egyházkerületi közgyűléshez a reformáció négyszázados évfordulójának megünneplése tárgyában. Sárospatak. 1916. Jegyzőkönyv, 1916. április 12.
3. Comenius elmondja, hogyan hívták meg Magyarországra = Kovács E. i. m. 73. o. Eredeti címe: De vocatione in Hungariam brevis narratiuncula = ODO III. 4. Comenius elmondja i. m. = Kovács E. i. m. 73. o.
4. Comenius elmondja i. m. = Kovács E. i. m. 73. o.
5. Kovács E. i. m. 74. o.–76. o. Eredeti címe: Illustris Patakinae Scholae idea = ODO III. 3–4. o.
6. Lorántffy Zsuzsanna 1650. május 18-án kelt meghívó levele = Rácz L. i. m. 53. o.
7. Lorántffy Zsuzsanna 1654. június 7-én kelt elbocsátó levele = Rácz L. i. m. 238. o.
8. Vö. Comenius 1650. szept. 2-án kelt levele Tolnai Dali Jánoshoz = Rácz L. i. m. 59. o.
9. Kovács E. i. m. 105. o. Eredeti címe: De cultura ingeniorum oratio = ODO III. 72–10. o.
10. Comenius: A nemzet boldogsága = Kovács E. i. m. 375. Eredeti címe: Gentis felicitas
11. Kovács E. i. m. 120. o. Eredeti címe: Schola pansophicae classibus septem adornandae Delineatio = ODO III. 10–34. o.
12. A három consiliárus: Klobusiczki András, a fejedelemsasszony tanácsosa, Verécsi Ferenc, a pataki gyülekezet lelkésze és Tolnai Dali János, az iskola rektora
13. Comenius: A panszofiai tanulmány meglet akadályai = Kovács E. i. m. 157. o. Eredeti címe: De repertis Pansophici Studii obicibus = ODO III. 61–68. o.
14. Comenius A panszofiai tanulmány meglet akadályai c. munkájában (ODO III. 64. o.) a bibliára hivatkozva ezt írja: „atque si recte Deus ipse opus formandi homines, artem plantandi Caelos et fundandi Terram, appellavit, quid non erit hanc ipsam artem, Homines formandi, transformare in melius”. Károli Gáspár fordításában „az egek megplántálásáról és a föld fundálásáról” van szó; Szetey András fordítása: „a mennyépítés és földszépítés művészete” (Kovács E. i. m. 158. o.). A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Bibliafordító Szakbizottságának 1975-ös fordítása: „az ég újra kifestése és a földnek alapot vetés”.
15. Kovács E. i. m. 163–190. o.; Rácz L. i. m. 90–98. o. Eredeti címe: De reperta ad Autores Latinos prompte legendos et clare intelligendos facili, brevi amoenaque via, sive Scholae Latinae tribus classibus divisae Delineatio = ODO III. 113–134. o.
16. Kovács E. i. m. 77–108. o.
17. Kovács E. i. m. 383–398. o. Eredeti címe: Laborum scholasticorum Patakini obitorum coronis = ODO III. 1041–1050. o.
18. Vö. Kődöböcz József: A Magyar Comenius Társaság megalakulásához = Pedagógiai Szemle, 1987. 2. sz. 165–166. o.
19. Comenius búcsúbeszéde = Kovács E. i. m. 397. o.
20. Színyi Gerzson: Comenius Sárospatakon = Sárospataki Lapok, 1894. 522., 524. o.
21. Szentimrei Mihály: Comenius zsebkönyve a sárospataki Nagykönyvtárban = Bibliotheca Comeniana III. 140–142. o. A zsebkönyv eredeti címe: Joachimi Fortii Ringelbergii De ratione studii. Liber vere Aureus. Patakini. – Erasmi Roterdami De ratione studii Tractatus.
22. Kovács E. i. m. 262–284. o. Eredeti címe: Fortius redivivus, sive de pellenda scholis ignavia = ODO III. 758–775. o.
23. Hungarorum vero in usum Latinitate donata Anno 1653 = ODO I. 198–249. o. (Rácz L. i. m. 192. o.)
24. Kovács E. i. m. 191–198. o. Eredeti címe: Methodi Verae Encomia = ODO III. 739–744. o.
25. Kovács E. i. m. 109–119. o. Eredeti címe: De primario Ingenia colendi instrumento solerter versando, Libris oratio = ODO III. 105–114. o.
26. Uo. 110. o.
27. Vestibulum. In usum Scholae Patakinae editum. Anno MDCLII. Rácz L. i. m. 158–160. o.
28. Janua Rerum et Linguarum structuram externam exhibens. In usum Schol. Pat. edita. Typis Cels. Princ. exscripta. Anno MDCLII. Rácz L. i. m. 160–162. o.

29. Uo. 162. o.
30. Atrium. Rerum et Linguarum ornamenta exhibens. In usum Scholae Patakinæ editum et in Chalcographia Celsiss. Princ. exscriptum. Anno MDCLII. Rácz L. i. m. 163–165. o.
31. Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus. Hoc est, omnium fundamentalium in mundo rerum, et in vita actionum Pictura et Nomenclatura. Nürnberg. 1658. Rácz L. i. m. 195.
32. Schola ludus seu Encyklopaedia viva, hoc est Januae linguarum praxis Comica. Res omnes Nomenclatura vestitas et vestiendas, Sensibus ad vivum praesentandi, Artificum exhibens amoenum. Patakini Anno 1656. Rácz L. i. m. 211–221. o.
33. Leges scholae bene ordinatae = ODO III. 784–803. o. Kovács E. i. m. 296–327. o.
34. Comenius: Erkölcsi szabályok az ifjúság számára = Kovács E. i. m. 285. o.
35. Comenius: Praecepta morum. In usum Juventutis collecta. Anno. 1653. Kovács E. i. m. 285–295. o.; Rácz L. i. m. 181–185. o.
36. Kovács E. i. m. 199–205. o. Eredeti címe: De utilitate accuratae Rerum Nomenclaturae oratiuncula = ODO III. 745–749. o.
37. Uo. 201., 202. o.
38. Kovács E. i. m. 225–235. o. Eredeti címe: De eleganti elegantiarum studio oratiuncula = ODO III. 749–757. o.
39. Sermo secretus Nathanis ad Davidem = Kovács E. i. m. 206–224. o.
40. Gentis felicitas, Speculo exhibita iis, qui num felices sint et quomodo fieri possint, cognoscere velint. Ad Sere-
nissimum Transylvaniae Principem Georgium Racoci. 1659. Kovács E. i. m. 353–382. o., Rácz L. i. m. 223–228. o.
41. Rácz L. i. m. 224. o.
42. „Ego quae pro Juventute scripsi, non ut Paedagogus scripsi, sed ut Theologus” = J. A Comenii prolatinitate Ja-
nuae Linguarum suae, illiusque praxeos Comicae, Apologia = ODO IV. 28. o.
43. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 105. o.
44. Koncz Sándor: Comenius teológiája = Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak.
1990. 96. o.
45. Uo. 94. o.
46. Comenius: A panszofiai tanulmány ... = Kovács E. i. m. 158. o.
47. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 79–80. o.
48. Uo. 87. o.
49. Uo. 89. o.
50. Uo. 94. o.
51. Comenius: A nemzet boldogsága = Kovács E. i. m. 372. o.
52. Comenius búcsúbeszéde = Kovács E. i. m. 390–391. o.
53. Comenius: A három osztályú latin iskola tervezete = Kovács E. i. m. 178. o.
54. Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete = Kovács E. i. m. 128. o.
55. „Omnia sponte fluant, absit violentia rebus” = Kovács E. i. m. 253. o.
56. Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete = Kovács E. i. m. 75. o.
57. Comenius: A három osztályú latin iskola tervezete = Kovács E. i. m. 180. o.
58. Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete = Kovács E. i. m. 132. o.
59. Vö. uo. 145. o.
60. Comenius: A három osztályú latin iskola tervezete = Kovács E. i. m. 183. o.
61. Uo. 184–185. o.
62. Comenius: A jól rendezett iskola törvényei = Kovács E. i. m. 318. o.
63. Comenius: Az új életre kelt Fortius = Kovács E. i. m. 269–270. o.
64. Comenius búcsúbeszéde = Kovács E. i. m. 395. o.
65. Comenius: A jól rendezett iskola törvényei = Kovács E. i. m. 311. o.
66. Comenius: Erkölcsi szabályok az ifjúság számára = Kovács E. i. m. 293. o.
67. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 106–107. o.
68. Comenius búcsúbeszéde = Kovács E. i. m. 395–396. o.
69. Comenius: A jól rendezett iskola törvényei = Kovács E. i. m. 323. o.
70. Uo. 325. o.
71. Comenius: Az új életre kelt Fortius = Kovács E. i. m. 281–282. o.
72. Vö. Comenius: Atrium előszava = Kovács E. i. m. 261. o.
73. Comenius: A jól rendezett iskola törvényei = Kovács E. i. m. 297. o.
74. Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete = Kovács E. i. m. 74. o.
75. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 103. o.
76. Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete = Kovács E. i. m. 122. o.
77. Uo. 134. o.
78. Uo. 127. o.
79. Uo. 122. o.

80. Comenius: Az igazi módszer dicsérete = Kovács E. i. m. 196. o.
81. Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete = Kovács E. i. m. 142. o.
82. Comenius: A Vestibulum előszava = Kovács E. i. m. 240. o.
83. Comenius: A három osztályú latin iskola tervezete = Kovács E. i. m. 175. o.
84. Comenius: A jól rendezett iskola törvényei = Kovács E. i. m. 302. o.
85. Comenius: Orbis sensualium pictus = Kovács E. i. m. 328. o.
86. Vö. Comenius: A Vestibulum előszava = Kovács E. i. m. 242. o.
87. Comenius: A Schola ludus előszava = Kovács E. i. m. 336. o.
88. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 91. o.
89. Comenius: A nagyfényű pataki iskola tervezete = Kovács E. i. m. 76. o.
90. Comenius: A Panszofikus Iskola tervezete = Kovács E. i. m. 143. o.
91. Comenius: A Vestibulum előszava = Kovács E. i. m. 241. o.
92. Comenius: A Schola ludus előszava = Kovács E. i. m. 333. o.
93. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 90. o.
94. Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Budapest. 1931. 249. o.
95. Kovács Endre: Comenius és Sárospatak = Kovács E. i. m. 47. o.
96. Vö. Szombathy János: Biographia Professorum. 270. o.
97. Vö. Dezső Lajos: Comenius Ámos János Magyarországon. Sárospatak. 1883. 71. o.
98. Vö. Ködöböcz József: A Magyar Comenius Társaság megalakulásához = Pedagógiai Szemle, 1987. 2. sz. 166. o.
99. Vö. Rácz L. i. m. 241. o.
100. Ködöböcz József: Comenius nyomában Magyarországon = Comenius és Magyarország. Bibliotheca Comeniana III. Sárospatak. 1990. 40. o.
101. Comenius: A lelki tehetségek kiműveléséről = Kovács E. i. m. 102. o.
102. Rácz Lajos i. m. 257. o.

2. FÖLDY FERENC:

Comenius panszofikus iskolája Sárospatakon

Mindenütt a világon, ahol Comeniust értő, elméletét elfogadó emberek élnek, meleg szívvel ünneplik a nagy tudós, prédikátor és pedagógus születésének 400. évfordulóját.

Úgy érzem, ezt tesszük mi is, e nemzetközi rendezvényen. Comenius Magyarországra jövetelét és célkitűzéseit az adott történelmi kor jellege, valamint az élete alkonyán álló tudós szenvedésekkel teli múltja szabta meg.

Emlékeztetőül tekintsük át e küzdelmes életutat:¹

1592–1611	A Cseh Testvérek iskolájában nevelkedik.
1611–1614	Németországi (herborni, heidelbergi) tanulóévei.
1614–1622	Boldog éveket tölt otthon.
1622–1625	A fehérhegyi katasztrófa után hazájában bujdosik.
1625–1627	Útja Német- és Lengyelországban.
1627–1628	Utoljára otthon.
1628–1641	Első ízben Lesznóban (Lengyelország).
1641–1642	Londonban.
1642–1648	Elblagban (Elbingben).
1648–1650	Másodízben Lesznóban.
1650–1654	Sárospatakon.
1654–1656	Harmadízben Lesznóban.
1656–1670	Hollandiában.

Comenius egyetemes pedagógiai törekvéseinek indító okai mélyen egyéni és nemzeti tragédiájában rejlenek. Fél Európát nem azért járta be, hogy nagyzási vágyát elégítse ki, hanem mert egy szerencsétlen nép áldozatot nem ismerő képviselője volt.

Elvesztette családját, mestersége eszközeit, nehezen gyűjtött, féltve őrzött könyveit, szétdúlják azt a társadalmat, amelyben felnőtt és amely már önmagában is valami új világ kezdetét jelentette.

Comenius négy évtizeden keresztül küzdött egy olyan társadalomért, amelyben népe, s ő maga is méltóan találhatná meg helyét. Comenius, akit a kényszerűség, a száműzetés tett pedagógussá, idegen országok tanügyi munkásává, Patakra érkezéséig (1650-ig) szinte minden lényeges elemét kifejtette pedagógiai rendszerének. Jól ismerte korának eszméit, nevelési törekvéseit, s kiváló rendszerező elméjével saját pedagógiájának kialakításában fel is használta azokat.

Hazánkban sem voltak ismeretlenek a nagy tudós munkái. Sárospatakon különösen tankönyveit és panszofikus eszméit fogadták lelkesen.

A Rákócziak is lényegében Comeniust híressé vált pedagógiai elméletének kipróbálására, gyakorlati alkalmazására kérték fel.

A közvetlen tennivalókról Lorántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony meghívó levelében foglaltak túl legautentikusabban Comeniusnak a nyilatkozataiból értesülünk. „A nagyfényű Pataki Iskola tervezete”² című írása pontokba szedve tartalmazza a sárospataki programot.

Írásából kiviláglik, hogy a pataki iskolát olyan nevezetes központnak látta, melynek – ha a nagy jelentőségű reform sikerrel jár – ki kell sugároznia a tudást, a korszerű művelődés fényét egész Magyarországra, sőt azon túl is.

A pataki iskolát, amelyet a magyarországi református iskolák közül a legelsőnek tartottak, és „schola illustris”-nak, tehát főiskolának nevezték, „nagyobb és jobbá” kívánta formálni. Comenius számára azonban e feladat végrehajtása többet jelentett, mint elméletének gyakorlati alkalmazását. Néhány megnyilatkozásából kitűnik, hogy ő a panszofikus pedagógia elméletét olyan hipotétikus ér-

vényű rendszernek tartotta, amelynek helyességét a céltudatosan megszervezett, a rendszer egészére vonatkozó kísérletnek, mint pedagógiai gyakorlatnak a sikere hivatott igazolni. Megnyilatkozásaiból az is kiderül, hogy világosan látta a pedagógiai elmélet és kísérlet előbb említett összefüggését. A latin iskoláról szóló tervezetének befejező részében pl. ezt írja Rákóczi Zsigmondnak: „De hogy az új módszerbe helyezett hő remény ... nem fog-e esetleg valahogy megcsalni, azt majd a gyakorlat fogja nekünk hamarosan megmutatni. Valami biztos dolgot kívánok ebben nyújtani és az utókorra hagyni, de a dolgok biztossága kísérlet nélkül semmivé válhat, viszont a kísérlet nem végezhető a dolgoknak ilyen gyakorlata nélkül. A pusztá elmélet bizonyosként árulgathatja ezt vagy azt, de nagyobb bizalommal ajánlhatjuk azt, ami már kiállta a próba veszélyét. Bátrabban járhatunk ott, ahol már láb taposta ki az utat, mint ott, ahol csak a szem”.³

Comenius meg volt győződve arról, hogy minden jobban sikerül, ha a tennivalókat előre átgondoljuk, s azok megoldását kellően eltervezzük. Fontosnak tartotta, hogy a tervezés célratorő legyen.

Iskolakorszerűsítő munkáját nagymértékben segítette, hogy tevékenységében nemcsak a korábban szerzett tapasztalatait használta fel, hanem támaszkodott a sárospatakiak tanácsára, bírálataira is, s velük egyetértésben, közösen akarta megoldani a feladatokat.

A Rákóczi család biztosította a pataki körülményeket jól ismerő emberek támogatását, együttműködését, s Comenius felelősségteljes segítségére megbízott három tanácsost, két nemes és két egyházi embert, továbbá az iskola hat gondnokát.

A panszofikus iskolának Patak számára készült tervezete a comeniusi iskolarendszernek a Didactica Magnában körvonalazott latin középiskola koncepcióját foglalta magában.⁴ Ez a tervezet így nem tartalmaz népiskolai és akadémiai tagozatot.

A panszofikus iskolatervezete⁵ több részből áll.

Az első részben általános ismertetést ad az egyetemes bölcsesség iskolájáról, a panszofikus iskola lényegéről. Ebben az iskolában tökéletes rendre van szükség. Ezek Comenius szerint a következők:⁶

I.	A tanítandó és tanulandó dolgok.
II.	A tanító és tanítandó személyek.
III.	A tanítás eszközei: könyvek és egyebek.
IV.	A nyilvános gyakorlatokra rendelt helyek.
V.	A gyakorlatra szánt idők.
VI.	Maguk a munkálatok.
VII.	Végül a szün-idők és az ünnepnapok.

A tervezet második része osztályonként tartalmazza a hét vestibuláris, januális, atriális, bölcsészeti, logikai, politikai, teológiai osztály leírását a következő szempontok szerint: az osztály felirata, szemléltetési képei, a vallás tananyaga, az osztály fő könyve, tantárgyai, mellékfoglalkozás, játék-szórakozás, színjáték.

Nézzük meg, kiemelve a hét osztályból az elsőt és a hetediket, hogyan fest ez konkrétan Comenius tervezetében:

„I. Vestibuláris osztály⁷

Felirata: Egy analfabéta se lépjen be.

Képei: a latin betűk, a főnév- és igeragozás táblázata, rövid erkölcsi szabályok. A hittanból a káté főtételei, ének, ima. Főkönyve a Vestibulum, mely a dolgok fő alkatrészeit s a szók gyökeit foglalja magában. A számtanból a pont és a vonal, zenéből a hangok és kulcsok fokai, szolmizálás. Történelemből kis történetek anyanyelven előadva. Stílusgyakorlatként: betűk leírása, fordítása, név- és igeragozás. Melléktárgyként szépírás és rajz. A gyerekek korának megfelelő játékok. S végül: színielőadás, mely a vizsga keretében zajlik le oly módon, hogy a tanulók egymást kérdezzetik.

„VII. Teológiai osztály⁸

Felirata: Egy hitetlen se lépjen be.

Képei: a szentírás és a héber nyelvtan ábrái.

Hittanból: válogatott énekek, imák. Az osztály könyve: Sapientiai Palatium ultimum, melynek fő

tárgya a lelkek Istennel való érintkezése. Matematika: a szent és misztikus számok, a bibliai építészet (architectonica sacra), a szent chronológia. Egyetemes történet, főként az egyházra való tekintettel. Szónoklati gyakorlatok a leendő papok és politikusok számára. Mellékfoglalkozásként a héber nyelv tanulása. Szórakozások a tanulmányoknak megfelelően és végül színjáték Ábrahámról, Dávidról."

A megismerés empirikus, induktív módszere és az ezzel összehangolt didaktikai elvek irányították Comeniust, amikor kidolgozta a panszofikus iskola tantervét.

Az egyszerűtől a bonyolultabb felé haladva, kellő fokozatossággal osztotta be az egymásra épülő hét osztály anyagát. Így jutott el a dolgok fő alkatrészeinek ismeretétől a dolgok szerkezetének megismerésén át a dolgok ékesítéséig, majd a természet és a mesterségek megismerése után az emberi társadalom tanulmányozásáig. Ugyanilyen fokozatossággal osztotta be hét évre a matematika és a történelem anyagát is, közben állandóan ügyelve arra, hogy nagyszámú tényből induljon ki, és rajzokkal, felírásokkal, képekkel, példákkal állítsa a dolgokat az érzékek elé. A felsorolt részismereteknek a megszerzése után a hetedik teológiai osztályba lép a tanuló, a Sapientiai Palatium ultimumba, a bölcsesség legutolsó fokára, és itt jut iskolai tanulmányai koronájának, a panszofiának a birtokába. A panszofia minden tudományterületet összesít, enciklopédikus tudást nyújt, s így általános műveltséggel, képzettséggel ruházza fel a tanulókat.

Ez a tervezet a koncepcióbeli hasonlóság ellenére több ponton különbözik a Didactica Magna latin iskolájának a tervezetétől. Az eltérések közül a legfontosabbak azok, amelyek a pataki viszonyokhoz való alkalmazkodásáról tanúskodnak, bár eredetük Comenius korábbi műveire nyúlnak vissza.

Comenius a Didactica Magnában tervezett kezdő grammatikai osztály anyagát két részre osztotta, így az osztályok számát hatról hétre emelte. Eszerint a latin grammatikát és a vele kapcsolatos panszofikus művelődési anyagot egy év helyett két év alatt, a Vestibulum és a Janua osztályaiban kell elsajátítani.

Ezt a változtatást a latin grammatika könnyebb tanulása végett Comenius már 1646-ban tervezte,⁹ de csak Sárospatakon valósította meg.

A Didactica Magnában tervezett harmadik úgynevezett matematikai osztály anyagát kellő fokozatossággal elosztotta a hét osztály között, és az így megszűnt matematikai osztály helyett megtervezte a sorrendben utolsó osztályt, a teológiát.

Ez utóbbival kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a hetedik osztály teológiai anyaga a középiskolai panszofikus műveltség szerves része, és nem arra hivatott, hogy kielégítse a pataki kollégium igényét a teológiai szakképzésre.

Comenius panszofikus tervezetének harmadik részében az alábbi kérdésekre keres választ: Létesíthető-e panszofikus iskola? Hét év elegendő-e a fontosabb dolgok megtanítására? Mihez kezdhetnek a hét osztály elvégzése után a fiatalok? Milyen fontos feltételei vannak a hét osztályos iskola kiépítésének? (Tankönyvek, tantermek, tanulók, tanárok.)

A negyedik részben azt vizsgálta, hogyan lehet biztosítani ebben az iskolában a latin nyelv élő beszéd útján való gyakorlását. S e feladat megoldásában nagy szerepet szánt az együttélésnek, a közösség nevelő hatásának.

Comenius tervei szerint a hét osztály anyagát hét év alatt el lehet végezni. Így azok a tanulók, akik 9–11 éves korukban lépnek az iskolába, 16–18 éves korukban bevégeznék latin iskolai tanulmányaikat.

Világosan felismerték ezt az iskolájuk jövője szempontjából rendkívül fontos körülményt a pataki iskola vezetői is, mert a tervezet tanulmányozása közben többek között a következő kérdéssel fordultak Comeniushoz: Mit fognak csinálni azok a fiatalok, akik elvégezték ezt az iskolát? Különösen pedig azok, akiknek az iskola elvégzése 16–18 éves korukra sikerül? Korábbi állapotokhoz képest nagyon is jogosult kérdés volt ez. A comeniusi reform ugyanis nemcsak azt ígérte, hogy az eddigi formális grammatikai, retorikai, logikai képzés helyett a tanulók olyan átfogó panszofikus műveltséget fognak elsajátítani, amely a világ egységét tükrözi, hanem egyben azt is, hogy új, könnyebb módszerekkel, a tananyagnak órákra, napokra, tanévekre való elosztásával, jó munkafegyelemmel a hét osztály anyagát a tanulók többségének hét év alatt el is lehet sajátítani.

A tervezetből világosan látszott, hogy annak megvalósulása esetén megszűnnék a felsőtagozati prédikátor- és tanítóképzés, ezzel együtt gyökeresen megváltoznának a sárospataki kollégium képzési feladatai, egyházpolitikai és művelődési funkciói, átalakulnának társadalmi kapcsolatai.

A pataki iskola az új tervezet szerint növendékei által közvetlenül nem befolyásolhatná a környező vármegyék egyházi és iskolai viszonyait a korábbi évekhez hasonlóan. Pedig ez a befolyás nagyon messzire nyúlt, hiszen Szombathi János adatai szerint a pataki kollégiumnak nemcsak a Felső-Tisza vidékén voltak partikulái, hanem a nyugati országrészben és a török hódoltság alatt álló Alföldön is (Kassa, Miskolc, Szikszó, Újhely, Rimaszombat, Gönc, Losonc, Sziget, Szatmár, Kecskemét, Pápa, Komárom).¹⁰

Comenius nyugtatgatja az aggályoskodókat: „Az iskola végzett növendékei egész életükben hasznát veszik a panszofikus műveltségnek. A szegényebb ifjak elmehetnek nemesi családokhoz, kisebb gyerekek mellé házitanítónak. A jobb módúak külföldre utazhatnak”. Végül pedig – megéreztve az aggodalom igazi okát – a következőket mondja: „Azok pedig, akiknek netalán nem jutna ilyen foglalkozás, ott maradhatnak az iskola rektoránál, mint főiskolai hallgatók (publici studiosi), mint afféle, az újonckori kiképzésen már túljutott katonák, és jobban előkészülhetnek a saját maguk választotta leendő hivatásukra. Mert bizony ideje lesz már, hogy mérlegeljék a lehetőségeket, és mindegyikük valamilyen életpályát válasszon magának, amelyen szolgálni kész Istennek és az emberi társadalomnak, és minden igyekezetét a saját, immár szakmai tanulmányaira fordítsa. Egyikük, mondjuk, a teológiának szenteli magát, a másik az orvostudománynak, a harmadik talán az asztronómiának (hogy e hazának mindenféle szakembere legyen a saját polgárai között), a negyedik udvari szolgálatra készül, az ötödik arra, hogy családi gazdaságának az ügyeit intézze, ha eljön az ideje, tisztességgel, jámborsággal, a család és a haza érdekében; egynémelyik talán valami másra készül, amit a közjó és a közrend szolgálatában tenni lehet. Így hát foglalkozási ágak szerint csoportokra kell osztani őket, és a rektor-nak legyen a feladata, hogy tanácsaival segítsen nekik, milyen írókat milyen ütemben olvassanak, miként rendezzenek egymás között gelliusi vitákat,¹¹ a nyilvános könyvtár rendelkezésükre áll mindannyiuknak”.¹²

A magas fokú panszofikus műveltséggel rendelkező Comenius ilyenek rajzolta meg a Sárospataki akadémiát. És ami a leginkább előre mutat, az, hogy a papokon és tanítókon kívül sokféle világi értelmiségivel, leendő orvosokkal, filozófusokkal, asztronómusokkal, hivatalnokokkal, művelt gazdálkodókkal képzei el a pataki iskolát. Az aggodalmaskodók megnyugtatóására írja le mindezt. Tervének megvalósításához viszont professzorokra és megfelelő épületekre van szükség.

A hétosztályos panszofikus iskola comeniusi programja sajátos módon lekerült a napirendről, számtalan, jórészt Comenius írásaiból ismert okon kívül elsősorban azért, mert nem vállalta, nem vállalhatta a sárospataki iskola korábban kialakult funkcióit.

Világosan kirajzolódtak az iskolai vezetők törekvései: a kezdő osztályokban meginduló reform sikerénél fontosabbnak tartották a felső tagozaton folyó filozófiai és teológiai képzést, ez utóbbit mindenképpen meg akarták őrizni, ott működött az állandó tanárokat. Comenius kísérleti osztályaiba csak segédtanítókat adtak. Ilyen körülmények között a hétosztályos panszofikus iskola tervezetéből csak az első három osztály valósult meg, a Vestibulum, a Janua és az Atrium osztálya; valószínűleg azért, mert ezeket könnyen be lehetett illeszteni a hagyományos pataki iskolaszervezetbe.

Amikor Comenius 1654-ben búcsút vett a pataki kollégiumtól, olyan iskolaszervezetet hagyott hátra, amely a külső kereteket tekintve nem sokban különbözött a korábbi szervezettől. A latin iskolai osztályokra való átmenetet szolgálta a rudimentális osztály. Erre épült a Vestibulum, a Janua és az Atrium osztály. Megmaradt továbbra is a régi típusú felső tagozat, amelyben filozófiát, logikát és teológiát adtak elő.¹³

A tanítás tartalmában azonban döntő változás jött létre. Az alsó négy osztályban már nem egyszerűen a latin grammatika és retorika oktatása folyt, mint korábban, hanem a latin nyelvvel együtt párhuzamosan megtanították azt a matematikai, természettudományi és technikai, történelmi, társadalomtudományi és vallási tárgyú, sokoldalú panszofikus művelődési anyagot, amelyet Comenius tankönyvei: az Orbis Pictus, a Vestibulum, a Janua és az Atrium feldolgozott.

A tanév beosztásában, az iskolai munka megszervezésében, az oktatás és a nevelés rendszerében érvényesültek a comeniusi pedagógia közismert alapelvei:¹⁴ szemléletesség, tudatosság, rendszeresség, következetesség, a tananyag koncentrikus bővítése, az elmélet és a gyakorlat egysége.

Kiegészítette ezt az eredményt az iskolai színjátékok meghonosítása. Ez a panszofikus teljességre való törekvés jegyében – Comenius indoklása szerint – a gondolkodás, a beszéd és a cselekvés egységét, az elméleti tanulmányoknak a praxissal való összekapcsolását volt hivatva szolgálni.¹⁵

Comenius sárospataki panszofikus iskolarendszere a kor polgári viszonylatainak szükségleteit, egyben lehetőségeit tükrözi. A Patakon elért gyakorlati eredményeket a magyar neveléstörténet az egész magyar nevelésügy múltjának jelentős eredményei közt tartja számon.

Comenius tanításai az iskolaújítók legjobbjainak törekvéseiben ma is fellelhetők. Nemcsak a pedagógia terén elért halhatatlan munkássága áll példaként előttünk, hanem hite az emberiség és Európa felemelkedésében.

Sárospatak Comenius által került fel a világ tudományos térképére és az egyetemes neveléstörténetbe. Ezért mindig hálával, tisztelettel emlékezünk a nagy reformátor tudósra.

IRODALOM

1. Kovács Endre: Comenius Sárospatakon. In.: Comenius Magyarországon. Budapest, 1970. 12. o.
2. Eredeti címe: Illustris Patakinæ Scholæ idea. In.: Opera Didactica Omnia. Pars, III. 3-4. o.
3. Orosz Lajos: Comenius sárospataki iskolareformja. In.: Pedagógiai Szemle. Budapest, 1971. 4. sz. 301. o.
4. Uo. 304. o.
5. Eredeti címe: Scholæ pansophicæ classibus septem adornandæ Delineatio. In.: Opera Didactica Omnia. Pars, III. 10-34. o.
6. Kovács Endre: A panszofikus iskola terveztete. In.: Comenius Magyarországon. Budapest, 1970. 132. o.
7. Uo. 120. o.
8. Uo. 121-122. o.
9. M. Blekastad: Comenius. Oslo. Praha, 1969. 420. o.
10. Szombathi János: Historia Scholæ seu Collegii Sárospatakiensis, Sárospatak, 1860. 131-132. o.
11. Szemináriumszerű vitákat. – Utalás Gellius Aulus II. századbéli latin író Noctes Atticæ c. görög és latin szerzők műveiből válogatott antológiájára. – Vö. Didactica Magna. cap XXXI. 11. Opera Didactica Omnia. Pars, I. 183. o.
12. Opera Didactica Omnia. Pars, III. 51-52. o.
13. Uo. 1048. o.
14. Orosz Lajos: Comenius sárospataki iskolareformja. In.: Pedagógiai Szemle. 1971. 4. sz. 308. o.
15. Opera Didactica Omnia. Pars, III. 832. o.

III.

**Az Orbis Pictusról
eszperantó nyelven**

MOLNÁR LÁSZLÓ

Comenius: Orbis Pictus

(en esperanto)

Mi estas samtempe admiranto kaj respektanto de Comenius (Comenio) kaj kelkaj aliaj universallaj pensuloj. Sed ne nur ĉiokaze sentante devigan respekton al Li pro jubileaj solenaĵoj, aranĝataj de 100-jara datreveno de lia naskiĝo. Mi rigardas lin scienculo, filozofo, teologo, pedagogo, reformatoro, lingvisto sed – ne lastvice – humanisto, kies tuta vivo estis karakterizita per serĉado, sistemigo kaj transdono de homaj valoroj.

Krom tio, mi rigardas lin morala homo almenaŭ pro tri kialoj. Unue, ĉar li – direktita de kredo – kaj sciosoifo-valordonan laboradon plenumis por intereso de kreskontaj generacioj. Due, Li – ekkoninte la rezultojn de sciencoj – ellaboris propran sistemon de konoj kaj pensoj. Trie, kiu pripensis novan homokarakteron, kies moralo baziĝas sur kreativa laborado, konstanta pretendemeco, pli kaj pli humana sinteno.

Mi sentas respekton al eminenta pensulo, kiu faris tiun sintezon inter kredo kaj scio, kiu en ambau direktoj estas malfermita. do, ĉiu esploristo laŭ sia gusto, vidpunkto povas interpreti liajn instruojn kaj analizi liajn opiniojn, eĉ, estas sekvinde fari tion, ĉar, oni povas retrovi pli novajn ĝis nun nekonatajn – pensojn, solvojn por ni, ĉiuj.

Aliflanke, mi timas pri Li! Antaŭ ĉio, pro tiuj troigoj, nepripensitaj opinioj, deformiĝoj, kies danĝero – okaze de jubileaj datrevenoj – ĉiam ekzistas. Comenio skribis:

„kiu naskiĝis homo, ellernu montri sin homo”¹

ankau tiamaniere, ke li ellernas kaj transdonas pruvajn konojn. Ne forgesu: ankaŭ dum kortuŝitaj minutoj de la festado liaj pensoj por ni ĉiuj estas devigaj!

I.

La jarcentoj 15–16 – epoko de Comenio – donis multe da elstaraj eminentuloj, pensuloj por scienco kaj la tuta homaro, kiuj kapablis resumi ĉiujn sferojn de konoj de la historia periodo kaj laŭ la reguloj de la teoriokonstruado fari tiujn esencajn transformigojn en ĝi, kiuj rezultigis la riĉigon de la homa konscio, kondukis al novaj inventoj, kontribuis al plifortigo de la naturscienca vidmaniero, post kies superpaŝo iom post iom elformiĝas la nocioteorio. Tia sistemiga intelekto estis Comenio. Lia larĝskala kultureco, kono de filozofio kaj rezultoj de fortiĝanta scienco eĉ tiu de kelkaj fremdaj lingvoj helpis lin akiri rezultojn. Sed tiuj konoj entute pruviĝis malsufiĉaj se ni ne estus havinta kapablon resumi ĉiujn konojn kaj kritikon.

Ne estas hazarde, ke en la filozofia pensado de tiama epoko plifortiĝas la tendenco de ekkono de la lingvo. Comenio rigardas la lingvon la plej taŭga ilo por alproprigi diversajn konojn kaj Li okupiĝis pri la problemoj de ĝia rolo en la individuala kaj socia agado de la homo. En antaŭaj sed en dumtempa periodo de Comenio ekzistis multaj lingvorteorioj same, kiel nuntempe troviĝas diversaj opinioj pri la lingvo.

Por kompreni la klopodon kaj la tutan laboradon de Comenio ni devas atenti pri tio, en kia mezuro Li superpaŝis la menciitajn teoriojn. Antaŭ ol respondi je tiu demando, estas laŭcele ĵeti rigardon je la kritikon de tiuj teorioj.

Uni el tiuj difektoj, malperfektaĵoj eĉ ankaŭ nuntempe troveblaj estas rekondukeblaj al la striktigo de la lingvoj funkcioj, al ĝi ke ili – scienculoj, esploristoj de la lingvo – observas nur unu – ĉefe la logikan aspekton – de ĝi.

Estus dezirinde observi tiun problemon, ke la lingvo havanta kunmetitajn tavolojn, de kie akiras, ricevas diversajn – emocian, volan – specifecojn.

Laŭ Comenio, la menciitajn tavolojn la lingvo akiras ekskluzive dum proceso de la homa alproprio. Ĉi tio, el pedagogia vidpunkto estas ege grava: koncerne la rezultojn de la studado de gelernantoj ĝi substrekas la gravecon de la daŭra, kontinua lernado, laborado.

Trastudinte verkojn de Comenio, oni povas konstati la influojn de elstaraj filozofoj je lia laboro. La sensualismo de Locke, racionalismo de Descartes aŭ la filozofio de Bacon kune instigis lian laboradon. La teoria multkolorco, la fortiganta scienco kvazaŭ eldevigis la pli fruan teoriaran purigon kaj pli-laboron de sciencaj metodoj. Comenio ekiris laŭvole, en individulala, memelektita direkto. Li unupersonne estis teoretiko kaj samtempe la eksperimentanta, praktikanta pedagogo.

II.

Comenio, la modfama ĉefa pedagogo dum sia tuta vivo klopodis por krei la enciklopedian sintezon de ĉiuj sciencoj, kies prototipo estas ORBIS PICTUS (Mondo per bildoj). Jam en la libro Didactica Magna (Granda Didaktiko) Li priskribis sian planon por kompili libreton por infanoj. En iliajn manojn Li intencis doni tiun libron, kies bildoj-demonstriloj evoluigas la perceptokapablon kaj informas ilin pri bazaj konoj.

Kiel konate, Comenio alvenis al Sárospatak en 1659 laŭ la iniciatoj de Zsuzsanna Lorántffy por plenumi reformojn en lernejoj. Li laboris ĉi tie 4 jarojn. Dum sia restado en urbeto Li serioze okupiĝis pri la problemoj de instruado de gepatra kaj fremda lingvoj. Jam en 1651 en libro Schola pansophica (Lernejo pansofia) Li skribis pri tio, ke volas kompili bildseriojn por dekori murojn de la lerneĉambroj. Do, jam en tiu tempo turnis la atenton de instruistoj al demonstrado laŭeble natura aŭ bilda.

III.

La strukturo de la libro estas profunde pripensita el pedagogia vidpunkto. En komenco staras la tiel nomata Enkonduka parolo. Ĝia unua frazo povas servi moto, laŭ la subaj:

„Kuracilo kontraŭ la stulteco estas scienco, kiun en kapojn de la infanoj oni devas plenigi en lernejoj tiamaniere por ke ĝi fariĝu prava, perfekta klara kaj utila scienco.”²

Inter alie, ĉi-parte Li skribas pri tri utiloj de sia libro. Ĝi estos utila, unue, por riĉigo de la menso, due, por stimulo de la atento, trie, por ellernado de la konoj ludeme, serĉade. Krom tio, por iu Ain alilandanoj ĝi alportos minimume tri utilojn:

1. Geknaboj pli facile alpropigos lernadon,

2. En hungarlandaj lernejoj – uzante ĝin nacilingve – geknaboj povas konatiĝi kun bazaj gramatikaj konoj de la lingvo,

3. Per ĝia helpo latino estos pli facile ellernebla.

La lasta frazo de la Enkonduka parolo povas servi voĵprovizo por ĉiuj:

„Se oni ne kolektas en junago, kion oni trovos en maljunago?”³

Poste sekvas la tiel nomata Alparolo, en kiu – forme de dialogo – parolas Majstro kaj Infano pri la saĝeco kaj metodo de la alproprigo de la konoj.

Post tiu parto troviĝas la alfabeto, klarigita per demonstriloj. La libro mem enhavas 150 tranĉoforme aplikitajn bildojn-demonstrilojn kun komentario. Fine de la libro staras vortareto.

Laŭ la filologoj la plej grava verko de Comenio estas Orbis Pictus. Ĝi estas lernolibro de legado kaj lingvistudado eĉ, trezorejo de diversaj konoj pri la mondo, interesa, ilustrita, porinfana libro, farita de Li en Sárospatak en 1658.

Sian libron Comenio dediĉis por gepatraj lernejoj, donantaj por infanoj universalan kaj ĝeneralan bazan kulturon. Orbis Pictus estas spegulbildo de lia pansofio.

Li klopodis por ke en sia laborado plenumiĝu, kion Li koncize surpaperigis:

„Ĉio realiĝu nature, tenu sin perforto flanke de la aferoj.”⁴

La libro laŭ Comenio estas trioble utila:

1. helpas al enmemorigo de la konoj,

2. eksatigas la legadon,

3. alportas estetikan ĝuon.

Observante la verkon kaj ĝiajn direndojn, oni povas retrovi la bazajn ideojn de pansofio.

Sube mi montros kelkajn el ili:

1. Pansofio estas rigardebla direkta ilo por homa feliĉo, prosperigo, garantiaĵo de levigo de ĉiu homo.

Li atendis, ke ĉiuj konoj estos alproprigeblaj, la tuta homaro blibonigos kaj alvenos epoko de la mondpaco...

2. Lia libreto Orbis Pictus servis kiel batalilo kontraŭ la skolastikaj kaj dogmatikaj teorioj, konceptoj.

Kun profunda konvinko Li esperis metamorfozon, ŝanĝigon de la homaro.

3. Helpe de pansofio oni akiras pli novajn kaj novajn konojn. Orbis Pictus sistemigite ilustras naturon, socion kaj agadon de la homo.

4. Pansofiaj konoj helpas kompreni legojn de la naturo kaj racie utiligi ilin. Comenio, adaptante la vidpunkton de Bacon, defendas la sciencon kaj donas en manojn de siaj gekanboj libreton pri modernaj aĵoj. Observante la studmaterialojn de Orbis Pictus, oni povas konstati, unue: ĝi estas larĝskala, due, inter ili troviĝas la plej novaj en tiutempo sciencaĵoj.

5. Estas vere, ke liaj pansofiaj-enciklopediaj klopodoj kelkloke estas utopiaj, sed, en tereno de pedagogio kaj lingvoinstruado ili estas tute realaj, progresivaj.

Kiel jam menciite, Comenio ekiris sur la vojo individuala, memelektita.

Li konstruis tiun propran pensosistemon, en kiu ĉiu havas sian konceptian kaj konkretan lokon. Pro tio oni povas diri: spite al kelkaj mankantaj ĉeneroj la libreton kuntenas forta kohezio.

La materialo de Orbis Pictus laŭ ĝia enhavo estas dividebla en subajn grupojn:

I. Teologio

II. Kozmogonio (mondo, cielo, geodezio, geografiko, ktp)

III. Tekniko, fiziko, kemio

IV. Biontologio (mineralogio, botaniko, zoologio)

V. Agrikulturo, bredado, praaj, metioj

VI. Industrio kaj komerco

VII. Sociologio, ŝtato, vivo de la urbo, etiko

VIII. Vivo de la homo

IX. Civilizacio

X. Scienco, arto, filozofio, sporto

Observante la supre menciitajn grupojn laŭ la kvanto de la enhavo, en procento ĝi montras jenajn:

1. Teologiaj kaj etikaj konoj sumas kvazaŭ 11%-on de la tuto

2. Biontologiaj, antropologiaj, kozmogoniaj, teknikaj, fizikaj kaj kemikaj konoj sumas kvazaŭ 37%-on

3. Agrikulturo kaj bredado, industrio kaj komerco kvazaŭ 23%-on de la tuto.

Estas okulvideble, ke anstataŭ la mezepoka sofismo enpaŝas studmaterialoj pretenditaj de la evoluigantaj industrio, komerco, scienco kaj civitana vivo.

IV.

Comenio en 22-a ĉapitro de sia verko Didactica Magna (Granda Didaktiko) skribis pri la metodoj de la lingvoinstruado, sed, krom tiu verko, preskaŭ en ĉiu temas pri ĝi.

Liajn pensojn, metodojn oni povas kompreni nur post la ekkono de lia koncepto pri la homo.

En lia sistemo – laŭ mia opinio – la akcento falas sur la homon, laborantan, agadantan en komunumo, kolektivo. Sed, ankaŭ ilin distingas laŭ ilia valoro. Kio estas tiu valoro? La kultureco. Pri tio Li skribas:

„Nur tiu homo meritas la epiteton „kulturita“, kiu en ĉiu agado, konduto igas pli humana, kontinue klopodas por gusta pensado, por akiro de pravaj konoj; la kreativa laboro estas determina elemento de lia vivo kaj lia parolo, lingvouzo estas karakterizita per pretendemo.”⁵ Sian opinion Li klarigas tiel:

„Se unu nacio malzorgas pri la flegado de sia gepatra lingvo, postrestas ankaŭ en kultura evoluo. Kulturita homo zorgas ne nur pri la lingvo, sed konoj, kulturo, akiritaj de ĝi, se oni rigardas lingvovoluigon nacia tasko.”⁶

La tuta vivo de Comenio forpasis en batalo kontraŭ sociaj, politikaj, filozofiaj problemoj de la epoko. Observante la tiaman filozofian pensadon kaj sociajn cirkonstancojn, Li divenis tion, ke la problemoj povas esti solveblaj nur komplekse. Li turnis sin kaj interesiĝon al homo kaj komencis oku-

piĝi pri ĝia rolo kaj loko en surtera vivo. Prilaboris la modelon de t. n. pansofia lernejo, kie geknaboj devas ellerni ĉiujn konojn. Tiun lernejon Comenio rigardis laborejo de la lumo kaj ilo de plibonigo de malkorektaĵoj de la tuta socio. En tiu lernejo Lingvojn oni lernas ne kiel kompletiga parto de la kulturo aŭ sciencoj. El la comeniaj pensoj devenas taskoj por geknaboj kaj instruistoj.

Por instruistoj – inter aliaj – la subaj:

„Kion geknaboj devas ellerni, tion instrusto prezentu tiel klare, kiel siajn kvin fingrojn”⁸

Koncerne geknabojn, Li opinias:

„Anstataŭ la supraĵa observado per starigo de firma fundamento”⁹ gelernantoj devas ĉesigi la obstaklojn malhelpantajn la akiron de la kulturo.

Sen iu ajn klarigo: apliko de comeniaj pensoj en praktiko plibonigus la rezultojn!

Orbis Pictus estis lernolibro, helpe de kiu Comenio plenumis siajn metodologiajn esploradojn. Li dediĉis libron por instruistoj kiel gvidlibro taŭganta por helpi la lernadon de geknaboj. Por kompreni liajn metodologiajn pensojn, ni antaŭe devas ekkoni liajn tezisojn pri la principoj de la t. n. natureco kaj demonstrado.

La libro Orbis Pictus praktike pruvis la vivokapablon de liaj pensoj pri la principoj de la demonstrado.

Ĝi samtempe estis lernolibro por studado de gepatra kaj fremda lingvoj. La principo de la demonstrado certigas metodologian kadron por enciklopediaj studobjektaj materialoj. La enhavo de ĝia ĉiuskala scio profunde skuis la t. n. skolastikan sistemon de konoj. Per aliaj vortoj: la metodologia principo de la demonstrado alvokis por batalo kontraŭ la senraciaj, dogmatikaj teorioj, konoj kaj metodoj.

V.

La difino de la vorto demonstrado laŭ la Pedagogia leksikono estas:

„La principo de demonstrado esprimas postulojn de tiu instruado, kiu, konvene de eblecoj, baziĝas sur la sensa perceptado, observado. La gusta aplikado de la principoj de la demonstrado certigas por ke la konceptoj alproprigitaj de la gelernantoj, estu adekvatoj al realaĵo. Samtempe, ĝi estas grava ilo de evoluigo de observa kapablo kaj pensado de la gelernantoj.”¹⁰

Comenio per praktikaj ekzemploj atestis la verecon de siaj opinioj pri la demonstrado. La fundamento de tiu didaktika principo estas lia opinio kontraŭ la skolastika filozofio. Li altetaksis teorion de Bacon pro tio, ke li dediĉis lian atenton al la graveco de la empiria, do, direkta persensa ekkono de la realaĵoj. Comenio akceptis la ĉefideon de verko de Bacon Novum Organum (Nova Organo), laŭ kiu, oni povas ekkoni nur tiom, kiom forprenis al si mem el la naturo. Pere de indukcio oni povas pli profunde malkovri la sekretojn de la objektiva realaĵo. Do, laŭ Comenio la ekkono de la naturo helpe de sentorganoj donas fidindajn, verajn sciojn. Tiamaniere fariĝas la scienco potenco.

Ĉi-rilate, Comenio priskribas diversajn taskojn por instruistoj. Laŭ Comenio: se la realaĵo estas atingebla, ekkonebla pere de sentorganoj, la tasko de la instruisto estas lernigi al geknaboj la ĝustan metodon de la alproprigo de la naturo. Laŭ la eseo de eminenta filologo Geréb György (Georgo Gereb) sube mi demonstros tiujn kernajn karakterizilojn, kiujn instruistoj devas apliki por fari la studprocezon natura. Natura estas ĉi tia, kio altiras, motivas geknabojn por plua, konstanta agado.

Kia metodo estas natura laŭ Comenio?

1. Tiu lernado, kiu donas multe da utilaj, firmaj konoj.
 2. Tiu agado, kiu adaptiĝas al la aĝeblecoj de gelernantoj.
 3. La lernado estas pli facila, se la studmaterialo estas varia.
 4. La atenton de geknaboj kaptas, se la instruisto dum agado eliras el la tuto kaj iom post iom iras al la detaloj.
 5. Por geknaboj instruistoj donu nur pravajn konojn, neniam erarigante ilin per mensogoj.
 6. Geknaboj klopodas ellerni la realaĵojn. Estas ege grave por ke ili ekkonu la esencon de la aferoj, ricevu respondojn je la demandoj.
 7. La aferoj devas esti konfirmitaj per argumentoj por geknaboj.
 8. La edukatoj per siaj propraj sentorganoj kaj racio komprenu la veron de la naturaj fenomenoj.
 9. Ekkoninte la aferojn, geknaboj konatiĝas kun ĝia estigo, evoluo, komprenas la rilatojn inter ili.
- La tiamaniere akiritajn konojn ili povas sukcese apliki en praktiko.

10. En tiu studproceso la sensado, komprenado kaj agado aperas en organika unuo.

Comenio atentigas instruistojn por ke ili evitu la respekton de aŭtoritatoj.

La naturo mem farigu „instruisto” de geknaboj. Atentante pri la tiaj cirkonstancoj kaj la skolestikan influon je la scienco kaj lernejo, la comeniana penso estis ribeliga.

Ci-rilate, ĝis hodiaŭ estas akraj diskutoj pri lia nocioteorio kaj filozofia pensado. Pro la manko de la ebleco mi mallonge resumas mian opinion pri tio.

La demando de demandoj estas ne tio, ĉu estis materialista aŭ idealista pensulo, sed: lia pensosistemo. Vivoverko el vidpunkto de nocioteorio kontentigas postulojn starigitajn antaŭ la scienco! Tiel, laŭ mia opinio, sur tereno de la nocioteorio kaj lingvokomprenado sendube Li estas materialista. Tio ĉi ne kontraŭdiras al tio, ke Li kiel pastoro estas religiema homo!

VI.

Longdaŭreco kaj aktualeco de instruadoj de Comenio por ni estas evidenteco. Sed, la trovo ties kialoj estas tute ne simpla afero. Verŝajne, en futuro ĝi alportos multe da taskoj por esploristoj, filologoj same tiel, kiel la solvo de la problemo: Kion novan alportis kaj okazis Orbis Pictus en lernado de fremdaj lingvoj. Do, finfine solvi tiun problemon mi – laŭ ĝis nun akiritaj konoj ne povas. Mi povas nur montri kelkajn karakterizaĵojn.

Mi opinias, ke la plej difina faktoro de la aktualeco kaj influado de la verko Orbis Pictus, la ŝlosilo de la solvoj de liaj sekretoj estas lia opinio pri la homo.

En lia pedagogia sistemo infanoj devas fariĝi kulturitaj. Ĉiu alia estas nur duagrada kompare kun tio. Ĉu ekzistas ie lando tutmonde, kie tiu klopodo ne estus sekvida? Verŝajne, ne. Mi pensas, ke ni povas rigardi lin kreinto de la moderna lingvoteorio kaj tiu de la praktike sukcese uzeblaj metodoj de la lingvostudado.

Observante iu ajn sferojn de liaj pensoj pri la lingvoinstruado, tiuj – en nuntempaj lernejoj – en iu ajn punkto de la mondo – estas sukcese aplikeblaj. Tiu comenia klopodo, ke Li ne malatentis aliajn fremdajn lingvojn, estas konsiderinda afero kaj havas egan pedagogian kaj edukan forton.

Nuntempe, kiam daŭre kreskas la nombro de lingvolernantoj kaj tre grava estas la kvalito de la lingvokono ĉe lingvoscio, la principoj de la demonstrado hodiaŭ estas difina faktoro de la rezulto. Comenio donis utiligeblajn konsilojn pri la aplikado de la demonstrado, montrante, kio estas sekvinde aŭ evitinde. Senkommentarie mi diras: estus dezirinde denove preni konsilojn de Comenio kaj trastudinte ilin profunde, apliki en ĉiutaga praktiko! Comenio, kiel eminenta pedagogio ĉefe en teorio kaj praktiko de pedagogio plenumis sekvidan laboron. La plej novajn kaj revoluciajn pensojn en la metodologion kaj lingvoinstruadon alportis la verkoj – inter ili Orbis Pictus – de Comenio. Li proponas anstataŭ la lernado de gramatikaj reguloj intensivan ekzercadon kaj ripetadon. La gramatikon oni instruu induktive, elirante ĉiam el la parolaj faktoj al la lingvaj kategorioj kaj uzu abunde demonstrilojn, bildojn ktp., didaktike celkonscie pripensitajn. Laŭ liaj klopodoj bildoj-demonstriloj fariĝis organika kaj aktiva faktoro de la instruada proceso.

Hodiaŭ, la instruado de lingvoj kompare kun epoko de Comenio okazos en malsamaj cirkonstancoj. Ĉi-rilate ĉio okazas helpe de modernaj aparatoj, komputiloj, sed, estas tute ne certe, ke la rezultoj estas pli bonaj, ne parolante pri tio, ke la sensistemigita studmaterialo el pedagogia vidpunkto estas malbona. Videokasetoj, magnetofono ktp estas modernaj aparatoj, sed uzante ilin pro tio, ke estas modaj, perdas altirforton, geknaboj alkiutimigas, sekve, ili nenion novan ne alportas. La studado de verkoj povas esti utila el diversaj vidpunktoj. Unue: Orbis Pictus certigas konojn, praktike uzeblajn pri la diversaj aferoj de la mondo, due: donas eblecon por retrovo de novaj konoj kaj solvoj. Tiel, ĝi riĉigas nian scion.

VII.

Okaze de 400-jara jubileo de datreveno de lia naskiĝo ankaŭ esperantistoj festas minimume pro tri kialoj. Unue: ĉar la esperantistaron interesas lia klopodo, kiamaniere eduki kulturitajn homojn, due: interesas liaj praktike sukcese uzeblaj metodoj kaj trie: ĉio, kion Li faris por krei universalan lingvon. Li kiel poligloto, estas denaska lingvisto, filologo, kiu profunde vidis la kialon de nekomprene inter diversaj popoloj. Laŭ Comenio, la plej grava kialo de nekomprene inter diversaj popoloj estas la diver-

seco de lingvoj. La lingva kaoso estas la kaŭzo de la disharmonio kaj malpaco. Malmulte da homoj sci-
as, ke Comenio pli ol 15 jarojn dediĉis al problemo de kreado de universala lingvo cele de solvo de
lingvodevenaj problemoj. Trastudinte ĉi-rilatajn laborojn de Comenio, la konkretajn, priskribitajn pen-
sojn, mi povas konstati: Li, laŭ konkretaj gramatikaj ekzemploj montris, kia devas esti la universala
lingvo, kaj ĝia gramatiko.

Sen troigo mi povas diri, ke la nuntempaj sociaj cirkonstancoj estas similaj al la epoko de Come-
nio. Mi mencias nur tri el ili. La unua: nia patrujo celis por aparteni al Eŭropo, kiel tio okazis en epoko
de Comenio ĝuste helpe de Li. La dua: en nia patrolando okazas grandskalaj ŝanĝoj. En centro denove
staras homo, kiu devas plenumi revoluciajn taskojn: transformi la tutan socion. Kaj la tria: la publika
instruado estas en kriza situacio. Estas sufiĉe nur menci tiujn problemojn, kiuj apartenas al la solvo de
la t. n. nacia baza studprogramo. Ĉi-rilate la plej grava tasko estas la plenado de la studmaterialo kaj
plilaboro de la taŭgaj metodoj. Mi pensas, en libro de Comenio oni trovas multe da ideoj, konkretaj
solveblecoj. Do, ni devas rapidi, ĉar la tempo forflugas. Laŭ la vortoj de Comenio: kolektu – kiel eble
rapide – en junago, ĉar en maljunago oni nenion trovos.

LITERATURO

1. Georgo Geréb: Orbis Pictus de Comenio
Pedagogia Revuo 10. 1958. p. 953
2. J. A. Comenio: La mondo per bildoj
Hungara Helikono 1959. p. 65
3. J. A. Comenio: La mondo per bildoj
Hungara Helikono 1959. p. 72
4. Georgo Geréb: Orbis Pictus de Comenio
Pedagogia Revuo 1958. 10. p. 948
5. Jozefo Bakos: La lingvisto Comenio
Generalaj Lingvistikaj Studoj XIII.
Ak. Eldono Bp. 1981. p. 50
6. Jozefo Bakos: La lingvisto Comenio
Generalaj Lingvistikaj Studoj XIII.
Ak. Eldono Bp. 1981. p. 51
7. J. A. Comenio: Granda Didaktiko
Sárospatak, Eld. Jenő Steinfeld 1896. p. 103
8. J. A. Comenio: Granda Didaktiko
Sárospatak, Eld. Jenő Steinfeld 1896. p. 70
9. Pedagogia Leksikono Ak. Eld., Bp. 1979. p. 167

Magyar nyelvű ismertetés

Comenius születése 400. évfordulója tiszteletére készített dolgozat eszperantó nyelven mutatja be a nagy gondolkodó, filozófus, teológus, reformátor, nyelvtudós és kiváló pedagógus Orbis pictus című művét.

A hét részből álló írás bevezetőjében a szerző Comeniusnak a hit és a tudás szintézisét megvalósító tevékenységét, gondolatrendszerének mindkét irányban való nyitottságát, valamint az iránta való tiszteletét jelzi.

Az első rész a XV–XVI. század világába enged bepillantást. Locke, Descartes, Bacon Comeniusra gyakorolt hatásán túl felvillantja azt az önálló utat, melyet a teoretikus és kísérletező pedagógus megtett. A második részben Sárospatakhoz fűződő terveiről, pedagógiai törekvéseiről olvashatunk. A harmadik rész az Orbis pictust mutatja be röviden. Megtudhatjuk, hogy miért hasznos az 1658-ban kiadott könyve az idegenek számára is. Ezt a panszófia lényegének bemutatása, a mű tartalmának tematikus felsorolása és százalékos kimutatása követi. A negyedik részben nyelvtanítási módszeréről olvashat az érdeklődő. Ennek megértéséhez a kulcsot Comenius emberfelfogása adja. Az iskola szellemi alkotóműhely és a társadalom tökéletesítésének színtere, ahol mind a tanítónak mind a tanulónak sajátos feladatai vannak. Az Orbis pictus az anya- és idegen nyelvek tanításának könyve, a szemléletesség elvéről és a szemléltetésről adott comeniusi tanok remekműve. Az ötödik rész a szemléltetés kérdéseivel foglalkozik és ismerteti a természetes és eredményes módszer ismérveit. A dolgozat szerzője kitér arra a ma is vitatott kérdésre, hogy Comenius materialista vagy idealista gondolkodó volt-e és megállapítja: a legfontosabb az, hogy gondolatrendszere megfelel a tudományosság követelményének és a kutatás számára mindkét irányban nyitott. A hatodik rész a comeniusi tanítások maradandóságáról, időszerűségéről szól. Az Orbis pictus kiapadhatatlan forrása a további kutatásoknak. A dolgozat szerzője szerint Comenius a modern nyelvszemlélet megteremtőjének tekinthető, módszerét eredményesen alkalmazzák a nyelvtanításban. A szemléletesség elvéről és a szemléltetésről vallott nézetei napjainkban – az audiovizuális eszközök korában – sem veszített időszerűségéből, sőt újbóli felfedezése és a tanítói gyakorlatban való céltudatos alkalmazása kívánatos volna. Az utolsó részben Comeniusnak az univerzális nyelv létrehozására irányuló törekvéseiről esik szó. A népek közötti béke és barátság megteremtésének eszközeként szolgáló egyetemes nyelv gondolata – azon túl, hogy általános emberi érdekeket szolgál és ma is aktuális – különösen az eszperantisták körében bizonyult termékenynek és népszerűnek. Comenius nyelvi példái szinte típusai, modelljei a később Zamenhof által létrehozott nemzetközi nyelvnek, az eszperantónak.

Comenius Orbis pictusa ma, oktatási rendszerünk változása idején a Nemzeti Alaptanterv kidolgozásához is forrásmunkául szolgálhat. A comeniusi életmű ismerete az az iránytű számunkra, mely évszázadok múltán is az egyetemes emberi értékek tekintetében az Európában való helyünk megtalálását segítheti.

IV.

**A Magyar Comenius
Társaság életéből**

1. A Magyar Comenius Társaság szervezeti és működési szabályzata

A Magyar Comenius Társaság alapszabályzata

1. §

A szervezet neve:	Magyar Comenius Társaság, Sárospatak (Comenius Tanítóképző Főiskola, Eötvös u. 7.)
Bélyegzőjének kőirata:	Magyar Comenius Társaság, Sárospatak (Középen Comenius arcképével)
Működési területe:	Magyarország

2. §

A Társaság célja, feladatai

A Magyar Comenius Társaság (a továbbiakban: Társaság) a Comenius szellemi örökségének feltárására, tudatosítására, hasznosítására törekvő elméleti és gyakorlati pedagógusok, történeti, művelődéstörténeti, neveléstörténeti kutatók, Comenius életműve iránt érdeklődők egyesülete.

A Társaság célja, hogy

- a) ösztönözze, segítse Comenius szellemi hagyatékának, eszmei kutatását, korszerű elemzését, értékelését, felhasználását;
- b) sajátos eszközeivel szolgálja a comeniusi hagyományok őrzését, továbbfejlesztését;
- c) szorgalmazza Comenius sárospataki pedagógiai tevékenységének, magyarországi hatásának feltárását;
- d) széles körben ismertesse, terjessze Comenius ma is érvényes tanításait;
- e) támogassa a neveléstörténeti kutatásokat, a pedagógiai gyakorlatot továbbfejlesztő törekvéseket.

3. §

A Társaság kitűzött célját az alábbi feladatmegoldásokkal valósítja meg:

a) Tömöríti egyrészt azokat a neveléstörténeti, művelődéstörténeti, történeti kutatókat, akik közvetlenül, vagy közvetve Comenius eszméinek, hagyományainak feltárására törekszenek, másrészt azokat, akik a művelődés, nevelés, oktatás korszerűsítését szívügyüknek tekintik, és ezt Comenius haladó tanításainak megismerésével is igyekeznek segíteni.

b) Konferenciák, felolvasó ülések szervezésével, pályázatok hirdetésével ösztönzi a nevelés-, oktatás- és művelődéstörténeti kutatásokat, s fórumot biztosít az eredmények bemutatására, tudatosítására, terjesztésére. „Bibliotheca Comeniana” címen kiadványsorozatot indít Comenius műveinek és a Társaság kutatómunkájának közzétételére.

c) Együttműködik a Magyar Pedagógiai Társaság neveléstörténeti szakosztályával és a Magyar Tudományos Akadémia pedagógiai bizottsága neveléstörténeti albizottságával. Kapcsolatot tart fent az egyetemek és főiskolák pedagógiai szakcsoportjaival, továbbá a sárospataki tudományos és oktatási intézményekkel. Keresi az együttműködés lehetőségeit, mind a történeti, művelődéstörténeti kutatókkal, mind azok szakmai szervezeteivel. A Társaság bázisintézménye a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola.

d) Kapcsolatot épít ki a külföldi Comenius-szervezetekkel, intézményekkel, segíti azok magyarországi ismertetését, ugyanakkor tájékoztatja azokat a magyar kutatásokról.

e) Segíti a Tiszáninneni Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményeit és a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskolát a Magyarországon és külföldön fellelhető, megjelenő Comenius-művek, a vele kapcsolatos irodalom összegyűjtésében, azok külön gyűjteményben történő elhelyezésben és ismertetésében.

f) Emlékérmeket alapít a társasági célkitűzéseket leghatékonyabban szolgáló tagok s más kutatók munkájának elismerésére.

4. §

A Társaság tagjai

a) A Társaságnak rendes tagja lehet minden olyan nagykorú magyar állampolgár, aki a Társaság célkitűzésével egyetért, s az alapszabályzatot magára nézve kötelezőnek tartja, akit két tag ajánlására az elnökség döntése alapján a választmány a tagok sorába felvesz.

b) Pártoló tag lehet az a természetes vagy jogi személy, aki a Társaság anyagi, szakmai vagy egyéb formában történő támogatását vállalja. Felvételéről az elnökség dönt.

c) Tiszteletbeli tag lehet az, akit kiemelkedő munkássága, eredménye alapján a Társaság elnökségének javaslatára a közgyűlés megválaszt. Tiszteletbeli tag arra érdemes külföldi személy is lehet.

d) A tagoknak joga s egyben kötelessége a Társaság célkitűzésének megvalósításában részt venni. A tagok jogait személyesen gyakorolják. A rendes tagok a Társaság elnökségének, választmányának, számvizsgáló bizottságának megválasztásában választójoggal rendelkeznek és e testületekbe választhatók.

e) A tagság kilépéssel, törléssel és halál esetén szűnik meg. Törölni kell a tagok sorából azt, akinek magatartása a Magyar Köztársaság törvényes rendjével, illetve az alapszabállyal összeegyeztethetetlen. A törléshez az elnökségnek erre vonatkozó javaslata és a választmány kétharmados szavazattöbbséggel hozott határozata szükséges.

5. §

A közgyűlés

a) A Társaság elvi irányításának és ellenőrzésének legfőbb szerve a közgyűlés, mely 3 évenként ülésezik. A közgyűlés határozatképes, ha a tagok kétharmada jelen van. A határozatképtelenség esetén újra összehívott közgyűlés már a megjelentek számától függetlenül határoz.

A közgyűlést felolvasó üléssel, illetve konferenciával összekötve kell megszervezni.

b) A közgyűlés kizárólagos hatáskörébe tartozik:

- Az alapszabály módosítása.
- Az elnökség, a választmány és a számvizsgáló bizottság tagjainak megválasztása.
- A tiszteletbeli tagok megválasztása.
- A tagdíj összegének megállapítása.
- A feloszlás kimondása.

c) A közgyűlés a tagok sorából 6-6 évre választmányt és elnökséget választ.

A közgyűlés határozott vagy határozatlan időre díszelnököt választhat.

d) A közgyűlés határozatait szótöbbséggel hozza.

e) A közgyűlés munkájáról jegyzőkönyvet kell vezetni.

6. §

A választmány

a) A választmány az elnökségből, valamint további 12 tagból áll. Két közgyűlés között irányítja a Társaság tevékenységét. Határozatképes, ha legalább 14 tag jelen van.

Határozatképtelenség esetén a választmányt újra össze kell hívni, s az a jelenlévők létszámától függetlenül határoz.

b) A választmány dönt minden olyan kérdésben, amely nem tartozik a közgyűlés kizárólagos hatáskörébe.

- Határoz a Társaság évi költségvetéséről;
 - megvitatja és jóváhagyja az elnökség és a számvizsgáló bizottság évi beszámolóját;
 - előkészíti a közgyűlést;
 - dönt az új tagok felvételéről, illetve az érdektelenné lett tagok törléséről;
 - dönt az emlékérem odaítéléséről;
 - jogosult rendkívüli közgyűlést összehívni.
- c) A választmány évenként egy alkalommal ülésezik, s határozatait szótöbbséggel hozza.

7. §

Az elnökség

a) Az elnökség tagjai: elnök, két alelnök, titkár, jegyző, pénztáros és 3 elnökségi tag.

Az elnökség tagjai a tennivalókat egymás között arányosan elosztják. Határozatképes, ha legalább 5 tag jelen van.

b) Az elnökség a Társaság ügyintéző szerve.

Feladata:

- az évi munkaterv, illetve beszámoló előterjesztése;
 - az évi költségvetés összeállítása;
 - a rendezvény- és kiadványterv elkészítése;
 - döntés a pártoló tagok felvételéről;
 - új tagok ajánlása;
 - a tagságból való törlésre javaslat előterjesztése;
 - fegyelmi ügyekben döntés.
- c) Az elnökség szükség szerint, de évente legalább kétszer ülésezik.

8. §

A Társaság gazdálkodása

a) A Társaság bevételeit képezi egyrészt a rendes tagok tagdíja, önkéntes felajánlása, befizetése, másrészt a pártoló tagok által rendelkezésre bocsátott pénzüsszeg, továbbá egyéb bevétel (rendezvény stb.).

b) A rendelkezésre álló anyagi eszközök felhasználásáról a választmány határoz. Az OTP-nél vezetett számla felett rendelkezési jog az elnököt, alelnököket, a titkárt és a pénztárost illeti meg. Kifizetéseknél közülük kettőnek aláírása szükséges.

c) A három tagú számvizsgáló bizottság (egy elnök és két tag) rendszeresen ellenőrzi a gazdálkodást, s tapasztalatairól a választmánynak, illetve a közgyűlésnek beszámol.

9. §

Fegyelmi hatáskör

A tagoknak a Társaság érdekeit sértő cselekményeit az Elnökség fegyelmi úton bírálja el.

Sárospatak, 1986. június 21.

A Magyar Comenius Társaság alapszabályzatát 1986. június 21-én tartott alakuló közgyűlés elfogadta.

Sárospatak, 1986. június 21.

Dr. Földy Ferenc sk.
a Társaság titkára

Záradék:

Az egyesület alapszabálya a törvényes feltételeknek megfelel, ezért a nyilvántartásba vételt elrendelem.

Budapest, 1986. július 17.

Művelődési Minisztérium
Minisztériumi Titkárság

Török Imre
főosztályvezető

A Magyar Comenius Társaságot, amely az Egyetemi és Főiskolai Főosztály felügyelete alá tartozik, a központi nyilvántartás 079 folyószám alatt nyilvántartásba vettem.

Budapest, 1986. július 31.

Dr. Für Sándor sk.

2. FÖLDY FERENC:

Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról (1986–1992)

A Társaság 1986. június 21-én alakult meg Sárospatakon. Ösztönözni, segíteni kívánja Comenius szellemi hagyatékának, pedagógiai, művelődéstörténeti eszméinek kutatását, korszerű elemzését, értékelését és felhasználását. Sajátos társasági eszközeivel szolgálni akarja a Comenius hagyományok őrzését, tudatosítását.

Ezeket a célokat Társaságunk a következő feladatok megoldásával érte el:

Összefogta, tömörítette egyrészt azokat a neveléstörténeti, művelődéstörténeti kutatókat, akik közvetlenül vagy közvetve Comenius eszméinek, művelődési, pedagógiai hagyományainak feltárására és elemzésére törekcszenek, másrészt mindazokat, akik a magyar művelődés, nevelés, és oktatás folyamatos korszerűsítését, továbbfejlesztését szívügyüknek tekintik.

Társaságunk 96 alapító taggal indult. Választmányi üléseinken újabb és újabb tagok – 149-en – kérték felvételüket. Jelenlegi létszámunk 142 fő, mert sajnos dr. Simon Gyula társelnök, dr. Kardos Béla és dr. Makkai László, a választmány tagjai, Ábent Ferenc, Kanesüzt Lajosné, dr. Király István, Szerencsi Sándor alapító tagok elhunytak. Emléküket megőrizzük.

1986 szeptemberében megtartott kibővített választmányi ülésünkön egy ciklusra, 6 évre szóló munkatervet fogadtunk el, melyben a legfontosabb tevékenységünket rögzítettük. A kialakított tervnek megfelelően vezetőségi üléseinket megtartottuk. Arra törekedtünk, hogy évente egy alkalommal Sárospatakon, egy alkalommal Budapesten ülésezze a választmány. Nagyobb rendezvényeinket, felolvasó üléseinket a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága Neveléstörténeti Albizottságával, a Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztályával és Borsod Megyei Tagozatával, a Comenius Tanítóképző Főiskolával együtt tartottuk.

1987-ben Budapesten és Szendrőn kétnapos felolvasó ülést tartottunk. 1988-ban tavasszal Budapesten a Comenius-kutatások helyzetéről, feladatairól szerveztünk vitaülést, ősszel pedig közreműködtünk a debreceni református kollégium 450 éves jubileumával kapcsolatban tartott tudományos felolvasó ülésén.

1989. április 6-7-én szerveztük meg Sárospatakon az 1489-ben keletkezett Szalkai-kódex jubileumi ünnepségét és közgyűlésünket. E két fő témán kívül mindkét nap felolvasó ülést is tartottunk. 1990. szeptember 28-án kibővített választmányi ülést tartottunk, melyen díszelnökünk tartott előadást, és ekkor avattuk fel a Comenius-emléktáblát (Comenius u. 27. sz.). Megítélésünk szerint felolvasó(vita)-üléseink jól sikerültek, hasznosak voltak. A látogatottság lehetett volna nagyobb fokú is, ennek okai a tagtársak elfoglaltsága, továbbá az időbeli egyeztetési nehézségek voltak.

Társaságunk eddig négy kiadványt jelentett meg.

A Bibliotheca Comeniana I. kötetében Comenius Orbis Pictus c. művének 1793-as hasonmását adtuk közre. A II. kötetben Comenius 1650. november 24-én Sárospatakon tartott beköszöntő beszédét, valamint az alakuló ülésen elhangzott előadásokat, a Társaság alapszabályzatát és a tagok névsorát jelentettük meg. A III. kötet tartalmazza Comenius rövid vallomását Magyarországra történő meghívásáról, s az itteni munkája megkezdése előtt kidolgozott vázlatos tervét a pataki iskola korszerűsítésére, továbbá különböző tanulmányokat a Comenius-kutatások hazai eredményeiből. A IV. kötetben Comenius magyarul eddig meg nem jelent írását, a Pampaedia-t jelentetjük meg. Comenius ebben a művében az emberi társadalom megjobbításával foglalkozik. Az eddig megjelent kötetek iránt kedvező hazai és nemzetközi érdeklődést tapasztaltunk. Tagtársaink részére a kiadványainkat rendszeresen megküldtük.

Társaságunk széles körű kapcsolat kiépítésére törekedett. Munkánkat támogatja a Művelődési és Köznevelési Minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia. Jó kapcsolataink vannak a magyar felsőoktatási intézmények neveléstudományi tanszékeivel, a megyei és városi önkormányzatok művelődési osztályaival, levéltáraival, könyvtáraival. A külföldi kapcsolat kiépítése érdekében megkerestük

a cseh, lengyel, holland, angol, svéd és a német nagykövetséget, hogy közöljék velünk a hazájukban működő Comenius társaságok, intézmények nevét és címét, továbbá segítsék a velük való kapcsolat megteremtését, mindez nem hozta meg a kívánt eredményt.

1989-ben elindítottuk a Comenius születésének 400. évfordulójával kapcsolatos nemzetközi rendezvény szervezését, melyet 1992. szeptember 20–23-án Sárospatakon tartunk. A rendezvény a Magyar Comenius Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Magyar UNESCO Bizottság, a Magyar Pedagógiai Társaság, az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, a Sárospataki Református Kollégium, Comenius Tanítóképző Főiskola, a Rákóczi-vár és Sárospatak Önkormányzata szervezésében történik a csatolt meghívó szerint.

Ezúton is köszönetet mondok mindazoknak, akik rendezvényünket támogatták, szervezésében részt vettek.

Az emlékünnepegy keretében Comenius-emlékplakettek és érmek átadására kerül sor, melyeket Madonyiczky Béla szobrászművész készített. A számozott emléklakettet a társasági célkitűzéseinket leghatékonyabban szolgáló tagok és kutatók kapják kitüntetésként, az emlékérmét a Társaságért tevékenykedő személyek, melyről a legutóbbi választmányi ülés döntött.

1989-ben pályázati felhívást adtunk ki, mely a Pedagógiai Szemle 1989. évi 7-8., s az 1990. 7-8. számában jelent meg. A felhívásra négy pályamunka érkezett be. A jelíges pályamunkákat neves professzorok véleményezték, a jubileumi rendezvény keretében kerül sor a díjak átadására.

Meggyőződésünk szerint a Társaság az elmúlt hat év alatt bizonyította, hogy Comenius törekvéseinek, szellemi hagyatékainak jó őrzője és továbbvivője. Tevékenységével a magyar művelődésügy, az oktatás és nevelés fejlődését szolgálja.

A következő ciklusra a Társaság feladataként ajánljuk:

- a hazai és nemzetközi kapcsolatok szélesítését,
- a tudományos felolvasó ülések folytatását,
- a kiadványnak rendszeres megjelentetését,
- új anyagi támogatók megnyerését,
- a tagdíjmorál javítását.

3. Szentimrei Mihály:

Zárszámadás

Év	Kiadások				Bevételek				
	OTP-kezelés	Posta	Kiadványok	Összesen	Tagdíj	Támogatás	Kiadványok	Kamat	Összesen
1986	202	900	35 617	36 717	8020	47 000	16 120	–	77 140
1987	257	3000	–	3257	2800	88 000	3240	1296	95 336
1988	391	–	47 286,50	47 677,50	10 200	10 000	1510	2769	24 479
1989	396	10 000	50 120	60 516	10 300	84 000	1340	9522	105 162
1990	–	–	103 500	103 500	1500	22 500	690	27 258	51 948
1991	1,179	–	95 000	96 179	14 300	–	5690	11 001	30 991
	2425	13 900	331 521,50	347 846,50	47 120	251 500	28 590	51 846	379 056
Összes bevétel:									379 056
Összes kiadás:									347 846,50
Maradvány:									31 209,50

4. A Magyar Coemnius Társaság vezetősége (1992. szeptember 21-től)

A) ELNÖKSÉG:

Díszelnök:	dr. Köpeczi Béla akadémikus
Elnök:	dr. Maller Sándor ny. főtitkár
Alelnök:	dr. Bajkó Mátyás ny. egyetemi tanár Ködöböcz József ny. főiskolai tanár
Titkár:	dr. Földy Ferenc főiskolai tanár
Jegyző:	dr. Gönczy Ákos főiskolai tanár
Pénztáros:	dr. Fehér Erzsébet főiskolai tanár
Elnökségi	tagok: dr. Bakos József ny. főiskolai tanár Dr. Benda Kálmán gyűjteményi igazgató Szentimrei Mihály gyűjteményi igazgató

B) VÁLASZTMÁNYI TAGOK:

dr. Benő Kálmán főtanácsos, dr. Csorba Csaba levéltári igazgató, dr. Horváth Márton egyetemi tanár, dr. Komáromy Sándor főiskolai tanár, dr. Mészáros István ny. egyetemi docens, dr. Pukánszky Béla egyetemi docens, dr. Ravasz János ny. főiskolai tanár, dr. Szabó József főiskolai tanár, dr. Varga Gábor főiskolai docens, Ványay László ny. ált. iskolai igazgató, dr. R. Várkonyi Ágnes MTA főmunkatársa, dr. Zibolen Endre ny. egyetemi tanár.

C) SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁG:

Elnök: Sóstói Pálné dr. főiskolai docens

Tagok: Oláh Katalin ny. főiskolai docens, Szabó Béláné óvodavezető.

A MAGYAR COMENIUS TÁRSASÁG TAGJAI:

1. Dr. Bajkó Mátyás Debrecen, 2. dr. Bakos József Eger, 3. Balácsi Zoltánné dr. Sárospatak, 4. Balogh István Sárospatak, 5. Balogh Istvánné Sárospatak, 6. Barna István Miskolc, 7. dr. Bágyi Péter Nyíregyháza, 8. dr. Bágyi Péterné Nyíregyháza, 9. dr. Benő Kálmán Budapest, 10. dr. Benda Kálmán Budapest, 11. Benke György Miskolc, 12. dr. Bereczki Sándor Szeged, 13. Borsos Árpád Budapest, 14. Bollókné dr. Panyik Ilona Budapest, 15. dr. Brezsnyszkó László Debrecen, 16. dr. Csajka Imre Sárospatak, 17. Cseh Simon Miklós Ózd, 18. Csirikné Czahesz Erzsébet Szeged, 19. dr. Csorba Csaba Miskolc, 20. dr. Csuha Varju Imre Sárospatak, 21. Daragó József Debrecen, 22. dr. Deák Gábor Miskolc, 23. dr. Deme László Budapest, 24. dr. Deme Péter Budapest, 25. Demeter Sándor Ózd, 26. dr. Demjén István Ládbesenyő, 27. dr. Dovala Márta Budapest, 28. dr. Egey Antal Sárospatak, 29. dr. Fehér Erzsébet Sárospatak, 30. Fábián Károlyné Miskolc, 31. Faragó Lajos Miskolc, 32. dr. Fekete János Budapest, 33. Ferenczi Gyula Kolozsvár, 34. Feróné Komolay Anikó Sárospatak, 35. dr. Filep Antal Budapest, 36. Fodor József Budapest, 37. dr. Földy Ferenc Sárospatak, 38. dr. Földyné dr. Asztalos Adrienn Sárospatak, 39. dr. Füle Sándor Budapest, 40. Grajz István Miskolc, 41. dr. Gledura Lajos Jászberény, 42. Gonda Sándorné Sárospatak, 43. dr. Gönczy Ákos Sárospatak, 44. Gyóni Lajosné Budapest, 45. dr. Harsányi István Budapest, 46. dr. Hebeny Zoltán Debrecen, 47. Hegedüs László Sárospatak, 48. Horváth Ferenc Sárospatak, 49. dr. Horváth Márton Budapest, 50. Huszár István Budapest, 51. dr. Janó Ákos Sárospatak, 52. Jósvainé dr. Dankó Katalin Sárospatak, 53. Juhász Istvánné Sárospatak, 54. Kakuk Jenő Eger, 55. Karajz Géza Sárospatak, 56. Király István Sajóvelezd, 57. Kiss Dezső Budapest, 58. Kiss Ferenc Sárospatak, 59. Kis-Tóth Miklósné Sárospatak, 60. Kojnok Mária Békéscsaba, 61. dr. Komáromy Sándor Sárospatak, 62. dr. Komlósi Sándor Pécs, 63. dr. Koncz Gábor Dunakeszi, 64. Kopasz Ár-

pádné Eger, 65. Kovács Éva Miskolc, 66. dr. Kovács György Hajdúböszörmény, 67. dr. Kovács József László Budaörs, 68. dr. Kovács Dániel Sátoraljaújhely, 69. Ködöböcz József Sáropatak, 70. dr. Köpeczi Béla Budapest, 71. Kövér Árpád Miskolc, 72. Lapis László Szerencs, 73. dr. Lázár Sándor Marosvásárhely, 74. dr. Lénárt Béla Szirmabesenyő, 75. Lendvainé Szendrei Ágnes Sáropatak, 76. Lőrincné dr. Szabó Margit Budapest, 77. dr. Maller Sándor Budapest, 78. Malinkó János Ózd, 79. Marcziné Fazekas Erzsébet Sáropatak, 80. Mátrainé Gorján Mária Szarvas, 81. Dr. Mészáros István Budapest, 82. Mladonyiczky Béla Békéscsaba, 83. Nagy Antal Tokaj, 84. Nagy Béla Edelény, 85. Nagy Géza Karcsa, 86. Nagy László János Debrecen, 87. Nagy László Sáropatak, 88. Dr. Oláh János Szeged, 89. Oláh Katalin Miskolc, 90. Dr. Orosz Gábor Nyíregyháza, 91. Dr. Ónodi György Budapest, 92. Papp Józsefné Sáropatak, 93. Pásztor András Sáropatak, 94. Dr. Petrikás Árpád Debrecen, 95. Petrőczy Éva Budapest, 96. Dr. Pukánszky Béla Szeged, 97. Dr. Ravasz János Budapest, 98. Réthy Endréné dr. Budapest, 99. Rozgonyi Jánosné Sátoraljaújhely, 100. Rózsa László Debrecen, 101. Rózsa Lászlóné Debrecen, 102. Dr. Seibert Ferenc Debrecen, 103. Sipos György Sáropatak, 104. Sóstói Pálné dr. Sáropatak, 105. Stróbel Árpád Tata, 106. Suhajda Jánosné Kiskőrös, 107. Dr. Szabó Béláné Sáropatak, 109. Szabó K. Attila Székelyudvarhely, 110. Dr. Szabó Endre Mezőkövesd, 111. Dr. Szabó József Nyíregyháza, 112. Szederkényi János Budapest, 113. Szele Barna Debrecen, 114. Szentimrei Mihály Sáropatak, 115. Szentirmai Lászlóné Sáropatak, 116. Szilágyi Sándor Sátoraljaújhely, 117. Sztinkóné Nagy Irén Kecskemét, 118. Dr. Szűcs Ervin Budapest, 119. Szűcsné dr. Csiszár Magdolna Sáropatak, 120. Dr. Takács Andrásné Sáropatak, 121. Takács István Budapest, 122. Takács Tamás Budapest, 123. Takáts Gyula Sáropatak, 124. Takáts Gyuláné Sáropatak, 125. Tolan János Arad, 126. Torda Miklósné dr. Budapest, 127. Turóczy Bertalan Edelény, 128. Tóthné Zombory Zita Sáropatak, 130. Dr. Ujszászy Kálmán Sáropatak, 131. Dr. Vaskó László Debrecen, 132. Dr. Varga Gábor Hajdúböszörmény, 133. Dr. Vág Ottó Budapest, 134. Ványay László Szemere, 135. Ványay Lászlóné Szemere, 136. Dr. R. Várkonyi Ágnes Budapest, 137. Völgyesi István Miskolc, 138. Vörösné Keszler Erzsébet Budapest, 139. Zádor András Debrecen, 140. Dr. Zibolen Endre Budapest.

V.
**Comenius and Hungarian
Culture**

(Summary)

Forward

BY JÓZSEF KÖDÖBÖCZ

In 1992, on the 400th anniversary of Comenius' birth, a grateful tribute was paid to the memory of the „Magister Nationum” all around Europe as well as in Hungary. Those of us in the Hungarian Comenius Society have made a special effort to ensure that our homage to Comenius' memory should be worthy of his greatness. We have aspired to call society's attention to his life-work, to the great inheritance this represents and to spread his ideas and help to make them a reality.

On the initiative of the Hungarian Comenius Society, a preparatory committee was founded by the representatives of the society, the Ministry of Education, the Hungarian Academy of Sciences, the Hungarian Pedagogical Society, the Library and Archives of the Reformed Church College of Sárospatak, the Comenius Teachers' Training College and the town of Sárospatak. In 1989, the committee drew up a national plan for the commemoration anniversary programs. The preparation and content included the following:

- the announcement of a national competition encouraging the analysis of Comenius' scholarly activity in Sárospatak
- the issuing of a memorial Comenius stamp
- the presentation of a film about Comenius' life
- the publication of reviews and essays in the printed media and broadcasts on radio and television
- the publication in Hungarian of *The Pampaedia* and the fourth chapter of *Consultatio Catholica*

The nationwide program involved an international academic conference, which was held in Sárospatak between the 21–23rd September 1992. Twelve Hungarian and six foreign specialists presented papers on their research.

In addition to this, commemorations were held in many towns and institutions. These few words of introduction are to serve as a forward to this volume which focuses only on the programs held in Debrecen and Sárospatak. By publishing this volume, the Hungarian Comenius Society hopes its work will stand as a fitting monument to the milestone marked this year in memory of Comenius. The first part of this volume describes the proceedings of the international academic conference, the second indicates the best works that emerged from the nationwide competition and the third describes the activity of the Hungarian Comenius Society.

I. Anniversary Celebration

a) Academic conference

1. Opening Address

BY KÁLMÁN BENDA

In the name of the History Section of the Hungarian Academy of Sciences, I would like to both welcome the participants and open this conference commemorating the 400th anniversary of Comenius' birth.

It is said that, in almost every nation, great tributes are paid to Comenius' great initiatives in education. His life-work was dedicated to the whole of humanity but the Hungarian nation has more reason to remember him than perhaps other nations. After his own native people, Comenius felt closest to the Hungarian nation and hoped that in time the Rákóczi family could help liberate his native land. He wrote his most important works here, in Sárospatak, and most of them were published by the school press. His educational reform, based on *Discretion of Purports*, were also realized in Sárospatak. He worked out both a system of language education based on the *Illustrated Demonstration of Ideas*,

school dramas that helped develop fluency in speech, behaviour and ideology, and his plan of *Schola Pansophica*. His four years in Sárospatak were instrumental in forming an educational system which steered the methods of the people living in the Carpathian basin in a new direction. The extent of his influence is proved by the fact that, in the 17th century, his *Orbis Sesualium Pictus* was published five times and *Janua* thirteen times in Hungary alone. At this conference, the people of the Danube (Hungarians, Slovakians, and Rumanians) together pay a great tribute to the great scholar of modern Europe and to their common past. This is similar to the way Comenius dreamt and wrote in his work *Gentis Felicitas*, which encouraged collective work and the formation of a peaceful, creative community.

2. Comenius and the Student Town of Sárospatak (Words of Welcome)

BY JÓZSEF KÖDÖBÖCZ

In the name of the Hungarian Comenius Society, which is both host and organizer, I extend a warm welcome to the participants of the conference. Sárospatak has traditionally existed as a student town for centuries and during this time has equipped many a student with the necessities of life. There was a time when the number of students in the town nearly equalled the number of residents. The school did its best to provide a first class education, primarily for those originating from the region of north-eastern Hungary. At certain periods of time there were students enrolled who came from farther afield, even from abroad. The prestige of this student town was augmented by its excellent teachers. Comenius also worked here for four years and made Sárospatak „the pulpit from which he could announce his avant garde ideas on education and teaching to the entire civilized world, and in so doing he has inscribed the name of the College of Sárospatak into the annals of the history of universal education forever”. As a result of the college’s communal style education, many excellent students were able to directly enter into professional life from Sárospatak. Sárospatak always did its best to provide a wide range of educational services.

At the end of the 18th century, the college despatched pastors to Czech and Moravian communities to reorganize their struggling congregations. When the wave of emigration to America was begun by those searching for a better life, Sárospatak sent its sons to help the emigrant Hungarians maintain their ties to the motherland.

The prime virtue of this student town was that „its aim was the beget Hungarian Europeans and to educate European Hungarians”. For this reason did Sárospatak become a shining beacon which has illuminated lands far beyond its borders.

It is to be hoped that this conference will bring forth additional information by which the cultural and historical role of this student town can be even further documented.

Sárospatak is grateful to Comenius for the extensive work he did in serving the whole of humanity, developing education in Sárospatak and strengthening the town’s role in the entire process. It is with great reverence that Comenius is remembered and, as evidence of this, the organization of this conference is to serve as a manifestation of its eternal gratitude.

3. Comenius and Hungarian Education and Culture

BY BÉLA KÖPECZI

While in Sárospatak, Comenius was more than just an innovator of pedagogical theory and practice. As a participant in the intellectual movements, his role was an important one in Europe and in Hungary in particular. Accordingly, the effect of his theories and activities on Hungarian education should be examined, and hence understood, from a pan-European point of view.

Comenius was invited to Sárospatak as a representative of upper-class European culture. The issuing of the invitation was suggested by Bisterfeld, who was regarded as the third great spirit of the 17th century. Apart from Hungarian spiritual life, Bisterfeld also participated in the West-European theological and philosophical debates and was familiar with Comenius' ideas. A number of important people agreed with Comenius on the question of arriving at a reconciliation between religion and science. Moreover, the inner religiosity which determines behavior and the approach of a democratic church were especially important to him. In Sárospatak, Comenius did not deal with a provincial, spiritual atmosphere alone. He hatched plans for what he intended to be an outstanding role for the Rákóczi family in European affairs. That is why he wrote his two political works *Nathan's Heart-To-Heart Talk With David* and *The Happiness of the Nation*. Accordingly, Comenius participated not only in the spiritual but also in the political life of Sárospatak.

With his pedagogical activity in Sárospatak and his educational system, he wanted to serve both humanity and society. By stressing the importance of culture he was able to win Hungarian colleagues and partners to his cause, who helped him carry out his duties in Sárospatak, and he was thus successful in realizing his set goals.

After leaving Sárospatak, Comenius' ideas lived on, especially in Hungarian and Transylvanian protestant education. Other than the pedagogical convictions and innovations he left in his wake, his passing had had other effects also, notably in Hungarian spiritual life. He was convinced that the development of the Hungarian nation was a question of cultural development. This conviction nourished his ambitions and he did his best to help Hungarian culture develop and education expand even in disadvantaged circumstances. The optimism of his pedagogical convictions remains relevant even today when still we seem to be unable to fully realize neither the possibilities of education nor the ultimate goal whereby „humans become human“.

4. Comenius and Europe after the Peace of Westphalia

BY ÁGNES R. VÁRKONYI

The Peace of Westphalia gave the impetus for a reshuffling of power relationships in the European theatre. In Comenius' opinion, despite the good intentions of this peace accord, it could never hope to be universal because it disregarded the situation which had developed around Bohemia and other lands under Ottoman control.

Comenius happened to be a well-informed individual of his age who was decisively affected by the Peace of Westphalia. The intent of his splendid prose was to obtain a pardon for the defeated forces and to plea to not have them disbanded. This is why he accepted the invitation to Sárospatak.

Comenius can only really be understood if his life-work is considered in its entirety. He had dedicated his life to the furthering of the causes of education and peace. Everything that he did served to realize his conceptions of universal reform which took into consideration the whole of Europe. His concept and vision of peace brought him to Sárospatak. Peace, which he envisioned for the whole of society, he planned to achieve by inaugurating a system whereby every person would receive an education which would result in the harmonious interworking of the body, the mind and the soul. He came to Sárospatak to seek out those possibilities which would aid in recovering from the „shock of Westphalia“. Furthermore, he wished to put into motion a practical realization of his concept of universal peace whereby the whole of Central Europe would be equal. He thought that in Sárospatak he would find the fulcrum from which he could re-equilibrate the onesidedness of the peace accord. An important cornerstone of his concept was that Sárospatak, through Prince Rákóczi's family, represented the hinterland of Transylvania which was included in the accords of the Peace of Westphalia. This region was politically important in Central Europe at that time because here the freedom of conscience was guaranteed by law.

The school in Sárospatak was internationally renown and recognized at that time. In Comenius' view, it could also suitably accommodate his new pedagogical system and his reforms. He came to Sárospatak with a plan which would eventually be valid for all of Central Europe. His idea was to create

a school which would overcome the dark thoughts and impulses characteristic of the surrounding nations. In addition to this, he was of the opinion that the Hungarians would be the people most suitable for uniting East, North and West. He stated that it would be necessary to return to an intellectual way of life in order to avoid war. It was his intention to systematically develop and examine this in his school. He was of the belief that the task of any school was to prepare its students to want to discover and be informed of the world about them. He felt that unity and peace could be created in Europe if young people were educated correctly, that is, through the realization of a universal education. It is only by instituting universal education and self-discipline that humanity can save itself from war and ruin. While in Sárospatak, he advocated that people live in peace and enter into a confederation with the surrounding peoples so that the country's every citizen would have equal rights. His conception and dream of Europe was based on the principle of mutual understanding. The West would have to take responsibility for Central Europe, too. Comenius felt that without this mutual understanding the unity and peace of Europe would never be realized.

5. Comenius and the Rákóczis

BY KATALIN PÉTER

The relationship between the Rákóczi family and the scientist-politician Comenius was influenced by a significant event, that being that Zsigmond Rákóczi married Henrietta Pfalzi, the daughter of William Frigyes V, the Czech king before Comenius' time. William Frigyes, Prince of Brandenburg, tried, with Henrietta's help, to induce the Rákóczi family into concluding an alliance with the Western powers which were anti-Habsburg oriented. Henrietta thus came to Sárospatak, where she had only one acquaintance, Comenius. During the short time she spent here, however, she became exceedingly fond of her future husband and mother-in-law.

Zsigmond had quickly recognized that the decision taken by many Protestant lords of changing to Catholicism had virtually put an end to all possibility of religious freedom, spirit of collaboration and mobilization for Protestants. It was for this reason that the first thing Zsigmond did was to try to restore the policies of the national kingdom. His strategy called for having some connection with the West, and this is how he came to marry Henrietta.

The news of Zsigmond's so-called „political immigrations” -reinforced by Drabik's predictions- brought Comenius to Sárospatak in May of 1650. After he had spent a few days in conference with the Rákóczis, Zsuzsanna Lorántffy and Zsigmond invited him to come to work in Sárospatak. Comenius accepted the invitation immediately without the Rákóczis having to resort to any arm-twisting.

According to common belief, Comenius wanted to stir Zsigmond to political involvement. The facts, however, indicate that the young politician appeared disenchanted with politics both at the local and national levels since his father's death. The two Comenius documents pertaining to this and formulated in Sárospatak show no intent of persuasion; they only state Zsigmond's intentions in symbolic form.

After the deaths of both Henrietta and Zsigmond, Comenius stayed on in Sárospatak where not only was he greatly appreciated but he himself had found his niche. Ample proof of this is the number of important writings which he authored here. His interest in political matters remained but his hopes for independence for those areas including present-day Hungary and Czechoslovakia were never to materialize because of the constant and unfavourable political situation.

6. Comenius and the Hungarians

BY JÓZSEF BAKOS

In the life and career of Comenius you can find Hungarian contacts. The first ones though go back to his birth-place in Nivnice, Komna, Uhersky Brod in the South of Moravia and to the use of his Surname „Szeges”.

The vineyards around Sárospatak could have reminded him of the scenery of his childhood and they did influence those descriptive parts of „Schola Ludus” in which playing students praise the beauty of Sárospatak’s surroundings and in which the noble wines of Tokaj are mentioned.

According to Hungarian and Czech name studies one can conclude that Comenius did not forget his family name Szeges. In the list of Hungarian exiles supported by him in the 1640 s, a certain Andreas Szeges is mentioned first. In his inaugural speech in Sárospatak he addressed his audience with the following warm words:

Dilecti mei Hungarici, O mi Hungari, dilecta Hungara gens, Comenius had had Hungarian students since the 1640 s and he studied the grammatical structure of the Hungarian language before 1650. several statements in his „Methodus Linguarum Novissimma” in 1648 prove this.

His textbooks published in Sárospatak, being in Hungarian, represent a stage in the development of Hungarian as the language of instruction as well. In „Lucidarium” – published in the Sárospatak printing press in 1653 there are drawings of the contemporary College and the castle.

His „Orbis Pictus” based on the joint effects of visual and linguistic signs contributed to the knowledge of youngsters. „Schola Ludus” encouraged children to get rid of mental idleness and to take personal and public responsibility as well. His „Gentis felicitas” shows that Comenius was familiar with Hungarian social, economic and political conditions and wanted to see his beloved Hungarian nation included as one of the hard working and civilized nations.

In his farewell speech to Sárospatak he spoke about his thoughts concerning the future of our country and nation. Comenius enriched his pedagogical experience during his stay in Sárospatak.

Conclusions of this Sárospatak period can be traced back in his „De rerum Humanarum Emendatione Consultatio Catholica”.

The special Hungarian contacts of Comenius are of mutual importance and represent a valuable part in his work.

7. Comenius and Sárospatak

BY HÖRCSIK RICHÁRD

For the first time Comenius came to Sárospatak in the May of 1650., to talk about the modernization of the school with the Rákóczi family. Accepting the invitation of the reigning dynasty he moved to Sárospatak in November to begin the pedagogical work that he had taken upon himself.

Where did Comenius come to? The author is looking for the answer for the question: What was Sárospatak like at that time? In his opinion in the 17th century the Upper Tisza-district was the most important area of the Hungarian economical development. Sárospatak took a prominent part in it, and by making the economical centre of their holdings the Rákóczi family also strengthened this role. Including these facts the town also had a great political significance.

The college had made a considerable growth earlier. At his arrival Comenius conceded its merit at once and stated his views that the college is “illustrious and high-class among the Hungarian schools following the true faith”.

Why did he come to Sárospatak? The author is examining the political reasons, pedagogical aims and personal connections of it.

What has he accomplished in Sárospatak? Answering this question he is examining how the school system worked at his withdrawal in certain respects of the content of teaching, method and books.

8. Sárospatak in Comenius' Time

BY KATALIN DANKÓ

In his treatise entitled *Comenius and Sárospatak*, published in 1958, Dr. Kálmán Ujszászy wrote of Sárospatak that it was „a small but shining cosmic sphere throughout Hungarian history”. Among other things he emphasized that it was hardly to an educational wasteland to which Comenius arrived when he came to Sárospatak. This observation has proved to stand its ground even today, in fact, the more recent findings, be they historical, archival or archeological, yield an even more rich in detail depiction of the 17th century centre of Sárospatak.

Sárospatak's becoming an intellectual centre is closely related to the presence of its educational institutions. This paper thus gives an outline of this educational system as it functioned in the middle ages.

In addition to the functioning monastery schools, the academic curriculum of the community's Roman Catholic school as well as the Szalkai codex, which in itself is an authentic source in such matters, are proof that a very high level of education was being provided in Sárospatak at the end of the 15th century. At the core of this curriculum was the renaissance individual's desire to be a contributing constituent cell of the Europe of that time. This school functioned without interruption until 1530 when the town undertook the construction of fortifications and it was moved to the Begina House which was subsequently both rebuilt to suit its new function and given a new spiritual-intellectual direction on which it thrived. The College's reputation of a hundred years was well-known and its luminescence radiated in even wider circles under the patronage of the princes of Transylvania. György Rákóczi I. endeavoured to elevate the academic standards of the Sárospatak school to a very high level, hoping to make Sárospatak the cultural and administrative centre of his jurisdiction, the gem in his crown. We have evidence of the enlarging and rebuilding of the school not only from his correspondence but also from the existing 18th century lot blueprints. The uncovered original walls, Schola building, lodgings and classrooms all assist us in reconstituting an approximation of those buildings in which teaching went on in Comenius' time. The walls visible today at street-level in the gimnázium's courtyard preserve the memory of the golden era.

9. The Theology of Comenius

BY GUSZTÁV BÖLCSKEI

The estimation of Comenius' lifework from the aspect of the history of theology is undecided. Since his own age interpretations can have been found which do not regard his theological work as an important part of his activity. His theological system often became a victim of either a kind of selective description or the bed of Procrustes of a certain pietist devotion. The theological as well as the secular historiography owes him a broad, all-embracing analysis. The „*Consultatio catholica*” reveals the system of his theological thinking. His theology can be stated on this basis not to be kept within the bounds of well-known schools and systems of theology. It can be identified neither with protestant orthodoxy nor pietism: it is neither enlightened humanism nor rationalism: and it is also not a mysticism turning away from the world and searching for the depths of soul and god.

Comenius' theology is never „*theologia pura*” but always „*theologia applicata*”. The important field of application is the pedagogy, a kind of „*educationalized theology*”. The keyword of „*Consultatio*” is „*pan*” (whole, all). The meaning of this word becomes clear on the basis of the trichotomy of the Credo. Comenius explains his thoughts according to strict Trinitarian dogmas. The world is a unity for him in which certain sciences have not become independent because they all are components of „*pan*” ie. universe. Only in this way have they got sense, competence, and aim.

The essence of human being is not in their subjectivity but in their functionality. This functionality becomes effective in the relationship with God. All the individual and collective efforts must be aimed at finding one's destined place in the world. Science, religion, politics should be subordinated to this aim.

Comenius did not create a new school of theology, he was not a specialist. It is indispensable to study the theological aspect in order to understand his whole message. Comenius can only be evaluated and understood as the „whole“ Comenius.

10. Comenius' Utopian Ideas

BY SÁNDOR MALLER

The whole of Comenius' work is aimed at presenting mankind with a reform of the world, an enduring world peace through education for all, devoid of all privileges. If „Knowledge is power“, all this can be done: thus education becomes his central theme.

To improving the world, in Comenius' eyes man becomes God's fellow worker. The task of spiritual guardianship is not fulfilled with the soul's salvation: it must be constant in viewing critically the existing world, exposing its defects and effecting its improvement. Comenius, the church man has here become a politician, and the educator, the theologian and the politician united in one person.

While in London in 1641 he wrote the *Via Lucis* and demanded newly organized scientific cooperation on an international scale for the reform of human knowledge and education, a world academy and the adoption of a universal language to replace Latin, which had then begun to lose ground.

Towards 1644 in his *Panorthosia* these ideas eventually led to a plan for the general reform of human society. A new system of education, an international language, a universally accepted philosophy and a reformed religion were to be based upon institutions of world-wide competence: a Collegium Lucis, an international court of justice, a world consistory and an assembly where all nations would be represented.

Finally it is shown what in fact has become of all these ideas in our present world.

11. The Realization of Comenius' Ideas in Slovakian Andragogical Education

BY JAN PERHÁCS

Because of the increasing demand in Czechoslovakia for the development of adult education in addition to the traditional pedagogical disciplines, the teaching of andragogical disciplines was organized in the 1960's. This influence has historical roots. Comenius considered education to be a unified and permanent process of training. This is the case in almost all of his work and especially in his work entitled *Pampaedia*.

Due to the demands of society and the influence of Comenius, adult education was institutionalized in Slovakia. This created many new responsibilities both in the associated theoretical research and in the practical instruction of adults. At present, attention has turned to the content and the qualitative development of the training method in spite of the fact that the financing of such programs is still far from being adequate. Adult education in Slovakia can be divided into several categories: in-classroom education, supplementary vocational training, skill enhancement, general extra-curricular education and continued education and training in the special field of andragogy. Academic programs both at Prešov's Šafárik University and the Komenský University in Pozsony were initiated because of the social demand for such specialists. As an addendum to this, a national research program in andragogy has been launched following initiatives in Czechoslovakia, Hungary and Poland. The end result of this should be the compilation of an andragogical encyclopaedia including explanations in English, German, Slovakian, Hungarian and Polish.

12. The Motivation to Learn in Comenius' System of Education

BY SÁNDOR LÁZÁR

J. Piaget is said to have continued from where Comenius left off. Thus it is understandable that Piaget also listed a string of psychopedagogical incidents in his discussions which suggested the need for their redrafting.

The very profound knowledge of mankind and human disposition as retained and described by Comenius has not changed much since then. The intent here is to prove that Comenius' approach was not only scientific but also relevant. Human activity and thus learning cannot exist without appropriation of the suitable dynamism with which motivation is coupled. It is these which determine the level of human activity and life.

Comenius' learning and behavioural „motivation system” of ethics implies that a great proportion of motivation is incidental. It is assumed that this system refers to external and internal motives which are positive and negative, cognitive and affective and close and distant as they relate to the idea of life and to the world as an event which must be evaluated and with which one must become familiar. Comenius talked of internal motivation while analyzing the characteristic features of the good student. The development of the child's longing for knowledge had to be helped along by good books and persevering teachers. Any good method for stimulating the internal motivation system is also specific to each individual. It is important, however, – once it is accepted that the point of education is to implant a thirst for knowledge in the child (something which spurs the child on in a specific direction) – that the teacher exert an influence on the child so that the desire to study becomes the true ambition which the teacher helps augment by demonstrating great interest in the subject being studied and the progress being made.

Comenius realized that if the motivation behind an activity is missing, the teacher and the parents have to encourage the student to study. In his writings Comenius includes a range of external motives such as praise, the influence of examples, rewards and punishment and the motivational effect of order and custom.

This work is a wealthy trove of information for scientists dealing with school systems. The rest of Comenius' ideas are more characterized by their humanist content.

13. Comenius' Theory of Education and the Basic Paradigms of his Theoretical Didactic System

BY GYULA FERENCZI AND LÁSZLÓ FODOR

In our age Comenius' ideas can be characteristically classified within the system of didactic theory. He worked out a unified system of principles and a practical structure for education. The homogeneity of this system, in one respect, in expressed by the unity of creation of its elements (the goals, basic ideas, content, methods and tools, and organizational forms of education). In the context of its worked-out form this educational system is still an efficient, working model for educational systems today.

In what follows, the author compares the general approach and the pedagogical paradigms with the philosophical and psychopedagogical paradigms and human requirements of our age under the following topics:

1. the human ideals of education
2. the general goal and duty system of education
3. the basic principle that specifies the psychopedagogical approaches to education
4. the content of education, its place and role in society
5. the methods and tools of education
6. organizational forms
7. evaluation and assessment, regulation and self-regulation
8. teacher-student relationships

14. The Heritage of the Schools in Transylvania in Comenius' Time

BY MÁTYÁS BAJKÓ

The protestant schools in Transylvania and the town of Sárospatak worked side by side towards the same goal in the first half of the 17th century: to develop into the cultural centre of their respective regions.

In Transylvania, the Lutheran line of protestantism adopted the Wittenberg articles of faith as developed and practised by John Honterus in the province of Saxony. The establishment and development of Hungarian educational systems which were solidly grounded in patriotism was to a large part due to the power wielded by the Prince of Transylvania. Important school centers were soon functioning in Brassó, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyenyed, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely, Zilah, and Nagyvárad. These college-type secondary schools worked under the auspices of a large regional college and they adhered to the educational system of that central college. At the same time, they also served as the center of their own regional schools and trained teachers for those schools.

After the death of Prince Gábor Bethlen, the importance and the role of the school at Gyulafehérvár („the academy of princes”) gradually dwindled. Prince György Rákóczi I had his two sons educated in Sárospatak and consequently the college of that town increasingly gained in significance in the realm of protestant education in Transylvania.

János Csere Apáczai, who had studied and worked in the Netherlands, brought back with him the ideas of Descartes and through his efforts these were furthered in Transylvania. The effects of this were felt within the independent national education system of Transylvania as well.

The Prince of Transylvania professed and practised tolerance in the politics of church and education, thus Catholic, Lutheran, and Reformed Church education thrived parallelly in the regions inhabited by the Székelys.

When the school at Gyulafehérvár went into decline, the role of the school at Marosvásárhely increased, so much so that by the middle of the 17th century, it had reached the level of institutions providing instruction at an *a priori* higher level.

The colleges in Transylvania were as essentially different from each other as they were from the schools in Hungary proper.

15. Comenius' Influence on the Reformed Church Schools between the Sajó and Hernád Rivers

BY ISTVÁN DEMJÉN

The Calvinists had reserved an important role for their schools. For this very reason they created a school network in the basin of the Sajó and Hernád Rivers whose flagship was the school in Sárospatak. Between 1565 and 1670, 18.56 per cent of the settlements in this region had a school with a teacher.

In 1648, the Sárospatak council took control of the school system and established elementary schools having four grades. The schools of the surrounding market towns and villages were part and parcel of the school system administered by Sárospatak.

Comenius' work included the development of teacher training, especially the kind required by Continental standards. Between 1650 and 1670, Sárospatak sent thirty-seven rectors to schools in this area, thirty-two to market-towns and five to villages. The other teachers employed in small schools were generally educated by rectors who had studied in Sárospatak and were working in market-town schools.

The system which Comenius had put into effect was reinforced by several factors. These included the nearness of the administered areas to Sárospatak, the good relationship existing between the schools and the college at Sárospatak and the number of rectors originating from Sárospatak who took up positions in the schools of the market-towns.

16. J. A. Comenius' impact education and culture of Slovakia in 17th century

BY MÁRIA NOVACKÁ, and BY DANIELA VANEKOVÁ

Comenius' textbooks through with their conception of real teaching had opened way to pedagogical utilization on the territory of today's Slovakia in 17th century. The orientation of these textbooks formed and educated a man of new era, mainly the independent townsmen. They gained a credit authority and popularity through their object meditation in recognition of the nature, a human activities and the life of society in general. Deserving role in wider introduction into the teaching process played Protestant schools (Levoca, Prešov, Kezmarok, Kremnica, Banská Bystrica, Banská Štiavnica etc.) and their outstanding pedagogues I. Röser, J. Mathaeides, J. Bayer, D. Fröhlich, J. Bühringer, M. Rakany, J. Heinzelia, V. Rulich and others.

Preserved „school orders“ like for example *Constitutiones Scholae Cremniciensis* from 1664, school order from Banská Štiavnica dated 1652 by V. Rulich, *Regulae Scholasticae* by J. Bayer dated 1664 in Prešov, still witness about it to our generation.

J. A. Comenius contributed to propagation and enlargement of textbooks and progressive pedagogical ideas by his tours around Upper Hungary and by his important stay in Sárospatak in 1650–1654 as well. This fact has been proved by 19 issues of *Janua* and 21 issues of *Vestibulum* on territory of Slovakia in 17th century. *Orbis sensualium pictus* as a most well-known and a most popular of Comenius' textbooks had been issued for the first time in Levoca in the year 1685, but the local schools had used its older foreign editions even earlier.

17. The Influence of Comenius' Stay in Sárospatak on the Development of 17th Century Slovakian Education and Culture

BY TAMÁS GÁL VIOLA

Comenius arrived in Hungary with the purpose of introducing the ideas of the Enlightenment in education, thus changing Social order and providing better living conditions for different nations. His stay in Sárospatak (1650–1654) proved to be of great importance for Slovakian culture and education. The author in her article (see: the above title) focuses on this impact. The books Comenius has written in Sárospatak (especially *Schola Ludus* – School with Games, *Orbis Sensualium Pictus* – The Visible World in Pictures; *De cultura ingeniorum* – The Education of the Soul, and *Gentis felicitas* – The Happiness of the Nation) were faronred by Slovakian teachers. For instance in Prešov (Eperjes) or Levoca

(Lőcse) where presumably the oldest Slovakian edition of *Orbis Pictus* was published in Slovakian and in three or four other languages. These books were used in Kezmarok (Késmárk) Banská Bystrica (Besztercebánya), Bratislava (Pozsony) and many other towns.

The works of Comenius became popular in Slovakia because he introduced new concepts and methods in the teaching of Latin and with the help of natural and life-like methods he made it easier to study natural phenomena, human activities and society.

Youngsters from Slovakia attended Comenius' classes and had an insight into his beliefs and ideas on pedagogy, his teaching methods and started to spread and popularize them in Slovakia. For Slovakia Comenius' stay and pedagogical activity in Sárospatak is of great importance. On one hand personal contacts with Comenius were strengthened, on the other he greatly influenced the Slovakian school system.

18. Comenius and Mátyás Bél

BY JOZEF PŠENÁK

Already during Comenius' lifetime, some of his teachings and convictions had begun to circulate. In the 17th and 18th centuries in Slovakia, for instance, not only did he have pupils but also followers. Sárospatak and Halle were of special importance in the preservation and spreading of Comenius' pedagogical ideas. His short stay in Sárospatak precipitated a rethinking of pedagogical attitudes in the whole of Hungary. Halle at the time was the centre for German pietism. Mátyás Bél pursued his studies here and returned to his country as a reconciled pietist who actively began to protest against scholasticism. Comenius had a great influence on him.

Bél wanted to improve the situation of the schools and ensure equal educational rights for everyone. He attached great importance to the teaching of languages and authored textbooks and methodological guides of the latest order. His idea was to stress that education should be lucid and to this end he laid great emphasis on order and discipline. Comenius and Mátyás Bél shared many of the same thoughts and ideas on education. Bél, with his theoretical and practical organizational work in pedagogy, contributed to the eventual advent of Slovakian pietism and enlightenment.

19. Comenius' Moral Rules and Their Lasting Value

BY ÁKOS DÖMÖTÖR

The „*Praecepta Morum*” serves as an important practical goal in the educational system proposed by Comenius. By going beyond that which was normally offered by a school, he intended to help form those attitudes which his students would have towards modern society. In a similar fashion Kandler Schulzucht and Erasmus had already experimented with attitudes on etiquette in order to compile a survey of moral principles. They were urged on by the belief that the human intellect can express its feelings and positive effects only if the individual clarifies his or her relationship with the universe.

The „*Praecepta Morum*” points out that those elements which are to be considered as conducting elements are very varied. The first stage of regulation is divided into sixteen sections and deals with human behaviour with respect to appearance (posture, gestures, dress, gait, speech). The second stage examines behaviour as related to time and the individual's interpersonal contacts (at breakfast, at school, at church, at the table, in the presence of others, in establishing relationships, etc.). Comenius' rules concerning morals were recast into hexameter verse by Sámuel Enyedi and a prosaic translation in Hungarian was also published.

With the launching of the higher level elementary school, it was necessary to publish the moral rules in a clearer form. It is in these moral rules, written mostly in verse, that we can feel the pulse of Comenius, thoughts. From both a structural and contextual point of view, his regulation of morals inc-

reased the influence of Hungarian protestant preaching and preserved many historical aspects of culture for posterity. Some of his directives and counsel have survived to influence local and national folk traditions.

20. The Editions of *Orbis Pictus* Published in Hungary

BY ERZSÉBET FEHÉR

Orbis Pictus is one of the most meaningful of Comenius' works. As a book it was published in many editions between 1675 and 1820 in the historical territory of Hungary. What connection, if any, exists between these editions? There are functional differences between the editions. Through *Orbis Pictus* Comenius wished to bring to light his new didactical principle, that being, that students should become acquainted with the whole world; moreover, they ought to be familiar with what the world truly engenders and to be able to specify the nature of any given object. The book's one-hundred fifty lessons are directed at this.

Only a part of these writings does justice to this requirement. The pictures have not been included in some of the editions, so that these books can be of use only for the practising of a foreign language. The illustrated and captioned alphabet is missing from the first chapter of many of the editions. Only eighty-two lessons are included in the János Szombathy edition. A German edition includes questions and answers at the end of each lesson.

There are also differences in the contents. In the third lesson, Comenius describes the universe as having the earth at its centre. This was unusual in that the idea that the sun was at the centre of the universe was already known at that time. Other kinds of solutions which take further developments into consideration are presented in the later editions. The „Possessor” research also sheds more light on the history and use of the different editions.

21. Closing Words

BY BÉLA KÖPECZI

The character of this conference relates to the work of Comenius in Sárospatak in a regional way. It is a good thing that the research on Comenius continues. Other than the historians of education, philosophical historians and theologians have also helped in this process. These papers draw attention to the fact that Comenius' work needs to be examined within the scope of all European countries. If further follows that a realistic assessment is only possible with the full knowledge of the local and national conditions.

The timeliness of Comenius' ideas comes to the forefront in these discussions. His belief that man can be educated is exceedingly relevant. Moreover, his democratic instinct, his humane approach, and his evaluation of the role of education are also relevant. Our most important task is to make Comenius' ideas known in the world of pedagogy.

b) Laving of a Wreath at Comenius' Statue

J. b. The Wreath-laying Ceremony on the 400th Anniversary of Comenius' Birth

BY FERENC FÖLDY

In a ceremony held at the site of Comenius' statue in Sárospatak, the secretary of the Hungarian Comenius Society expressed the belief that the 400th anniversary of the preacher and pedagogue's birth is celebrated around the world with warmth and enthusiasm by all those who understand and appreciate Comenius' theories of education.

The secretary added that this commemoration was of particular significance because during the years 1650–1654 Comenius laboured in Sárospatak. In his wanderings throughout the world, Comenius had the opportunity of seeing and experiencing many things, good and bad. Nonetheless, he continually stressed the need for a society in which people could find their rightful place.

Comenius' ideas turn up in the proposals of the best educational innovators. Evidence of this surfaces through what he achieved in the scientific field and through the faith he placed in the development of the European peoples. He helped place Sárospatak on the map of the world of science. It is for this reason also that we pay tribute to the memory of this great scientist. The representatives of scientific and cultural institutions from throughout Hungary and the representatives of the town of Sárospatak will place wreaths and will pay their respects in the spirit of these thoughts.

c) Ceremonial Meeting of the Sárospatak Municipal Council

Our Comenius

BY BÉLA DOBAY

Ladies and Gentlemen!

The name "Comenius" sounds very nice to us, citizens of Sárospatak; we remember with love the person it used to belong to because of three reasons.

The first of these is his Hungarian origin. This was discovered and recognized as a result partly of the research done by a Norwegian researcher of Comenius (who had Czech origin): Mrs. Blekasted, and partly of the work of Antonín Škarka, a university professor from Prague in the 1960-s, who found the ultimate proof of the great scholar's Hungarian origin, written with his own hand. "To my cherished country, Moravia, one of her true sons, Jan Amos Ko" the text starts, then, after cancelling of the syllable "Ko" it continues like this: "Szeges, the one from Nivnice, who is called Komensky after his father".

The second reason for our love of Comenius is his high opinion about our town and its surroundings. He was an enthusiast for Sárospatak. For the Bodrog, the river which is "rich in water and abounding with fish", the hills which are "producing noble wines everywhere around", the fields which "grow crops and rear animals", the forests and the bushes which have a "great prosperity of birds and wildlife". He called the College of Sárospatak "shining", scattering light, which could expel the darkness from the neighbouring nations and their minds with its power of education and faith".

The third reason for our love of Comenius is the unbelievably valuable work he did in Sárospatak... He expected his work to cause several changes. This was why as a philosopher he tried to enlarge the group of the followers of rationalism and sensualism. As a pedagogist he wanted to educate his students according to the ideas taught by ethics and aesthetics. As a reformer – at the expense of the mannered scholastics – he wanted everybody to be familiar with the pansophic school, "the workshop of light". As a politician he was paving the way leading towards a Swedish – Transylvanian – Ukrainian union against the Habsburg Monarchy.

His manifold activities however did not suppress the scholar in Comenius. He wrote schoolbooks, gave speeches. In his written as well as in his oral works he was discussing his views about making the "magnificent college of Sárospatak" perfect, his ideas for improving the teaching and educating work, his plans to raise the levels of the general knowledge, his suggestions to eliminate the problems of the region and the country.

Comenius had a greater effect on public opinion in Sárospatak between 1650 and 1654 than it was thought for a long time... It is true that he was not often talked about until the last quarter of the 19th century, but his personality was not forgotten. Starting from Lajos Dezső, through Lajos Rácz until József Bakos there is a long list of those who carried out thorough research into Comenius' work...

The Master really deserved this attention. His work was original and full of new ideas, and it fulfilled the demands of pedagogical realism. What he did was almost a revolution in contemporary education. His activities as a teacher and educator were accurate and conscientious; he was student-centered. He pointed towards democratism in schools. His mental-spiritual world was harmonious: the hotbed of the faith in God and of knowledge...

Comenius also knew our language. It was he himself who noted in one of his nooks the common features of the Hungarian and the Finnish languages. He was attracted to our country: in his letters written in Sárospatak he repeated the words "with us, Hungarians and Moravians"... Indeed, in one of his works he openly avowed his love for Hungary: "I love you with eternal love" – he wrote.

II. Essay Competition

a) Comenius' Pedagogical Activity in Sárospatak and its Theoretical Basis

BY JÓZSEF KÖDÖBÖCZ

In the first half of the 17th century, in 1606, the Reformed Church school of Sárospatak began to flourish. The protestant orders of eastern Hungary had already discussed its possible development as a national college after the death of the Transylvanian prince, György Rákóczi I. His son, Zsigmond, continued to develop the school, and because Comenius was already somewhat renowned for his active involvement in pedagogy, the Rákóczi family decided to invite him to Sárospatak. He came to Sárospatak for the first time in May 1650 after he had been informed of the school's situation, its work and the conceptions of what it should be. He then compiled his suggestions in something entitled „A Plan for the Newly-starting School of Patak”. Because his ideas won the approval of the people of Sárospatak,

he was invited to settle in the town where he was to realize his proposed plan and put his ambitions of pan-sophism into practice. Comenius arrived in Sárospatak in November 1650 at the age of fifty. He already possessed great theoretical knowledge, was highly qualified and experienced. During the four years he spent in Sárospatak he carried on a wealth of specialized bibliographical activity and he authored pedagogical treatises of great value. In these he summarized his observations while carrying out his responsibilities in modernizing the school. The essays which Comenius wrote during his sojourn in Sárospatak can be grouped in the following categories:

1. plans for modernization
2. opening and farewell speeches
3. writings on tendencies in education
4. ambitions in methodology
5. school textbooks
6. rules and regulations
7. defending his work in Sárospatak
8. other political writings

In reading his essays and by perusing the theoretical basis of his activity in Sárospatak, the main features of Comenius' theological concepts come to light. An example is his confession that, *„ego quage pro juventute scripsi, non ut paedagogus scripsi, sed ut theologus”*. Education has to help every child live in accordance with a purpose, as a human being and a child of God. This attitude had a positive effect on Comenius' pedagogical activity and on his theoretical musings. He systematically did his best both to win converts to his ideas of modernization and to prepare his colleagues (teachers, superintendents) for the new work required. He wanted to publicize his ambitions, thoughts, and demands of Sárospatak. His discussions and instructions provided the necessary theoretical background for the practical activity of the school, and this worked the other way around also. This essay examines the theoretical pedagogical system of thought within the following categories:

1. the study of education
2. teaching
3. the acquisition of knowledge
4. the personal factors involved in education
5. the school
6. the syllabus
7. teaching methods and mechanisms

The final part of the essay examines the results and effects of Comenius' activity in Sárospatak. During the introduction of his reforms he had to face many difficulties, and not everybody had confidence in Comenius' ambitions. The „people's" teacher's work was significantly successful. „The four years which Comenius spent in Sárospatak were not in vain for neither the college of Sárospatak nor for the cultural life of Hungary, nor for Comenius for that matter, but instead bore much fruit". It provided Comenius with the possibility of implementing his ambitions and to develop, rethink, and apply to certain situations his already evolved theoretical pedagogy. His work in Sárospatak helped foster the creation of other scientific writings which have become invaluable treasures of Hungarian and universal pedagogical literature. They are guides and aids for the development of pedagogy and cultural history. His work had an influence on the activity of the college and on the general development of Hungarian culture. In his writings he refers to his observations and experiences in Hungary and makes comments and suggestions regarding Hungarian training, education and the general conditions. He left in the belief that his cultural ambitions and educational work would be continued for the benefit of the community. Comenius' ideas permeated the life of the college, and their educational and theoretical influence have left enduring effects in the work of the school. The school still cherishes the memory of Comenius and is grateful for his vision and perseverance. The four years that Comenius spent at the college of Sárospatak effecting educational reform represent the school's most brilliant period. It was not so much the results obtained but more the master who directed the school's activities which made it brilliant. His ideas inspired these activities and his textbooks served as their guidelines. Through his work, Comenius made Sárospatak the pulpit from which he could announce his avant garde ideas on education and teaching to the entire civilized world. In so doing, he was able to inscribe the name of the College of Sárospatak into the annals of the history of universal education forever.

b) Comenius' School of pan-Sophism in Sárospatak

BY FERENC FÖLDY

It was on the invitation of the Rákóczi family that Comenius came to Sárospatak in 1650 to implement his celebrated pedagogical ideas. The concept of the school of pan-sophism which operated in Sárospatak included the Latin secondary school conception of Comenius' educational system as outlined in *Didactica Magna*. This concept did not include the traditional „world” educational and academic section because it was destined only for higher level elementary schools. His proposal for the pan-sophic concept consisted of several parts. The first of these was to provide a general overview of both the school of universal wisdom and the main points of the school of pan-sophism.

The second part of his proposal included the depiction of the seven classes: vestibular, janual, artrial, philosophical, logical, political, and theological. These were to be taught in a class-by-class way with attention to the following:

- enrollment in the class and the choice of a second interest from among games, entertainment and drama

- the illustrations
- the religious syllabus
- the principle book
- the subject

In the third part Comenius searched for answers to the following questions:

- Is it possible to operate a school based on pan-sophism?
- Are seven years sufficient to learn the basic tenets?
- What are the students capable of after completing seven years of study?
- What are the essential requirements for creating a school providing seven years of study?

In the fourth part Comenius examined the possibilities of ensuring the necessary practice and active use of Latin in the school. To this effect, he attributed a great role to being in a community situation and emphasized the ensuing positive educational effects.

Comenius' pan-sophic system in the school at Sárospatak reflected both the needs and the possibilities of society at that time. Nonetheless, the proposal for the seven-year pan-sophism program met a curious fate: it was axed. Beyond the numerous reasons already stated by Comenius in his writings, his proposed school simply could not undertake to maintain the formerly established functions of the Sárospatak school. The history of Hungarian education, however, keeps in evidence the practical results Comenius achieved in Sárospatak between 1650–1654, these being among the most meaningful results in the history of Hungarian education.

III. Comenius: An Orbis Pictus

BY LÁSZLÓ MOLNÁR

This essay was written in Esperanto to mark the 400th anniversary of Comenius's birth. It introduces the work entitled *Orbis Pictus* written by this great philosopher, theologian, reformer, linguist and eminent teacher. This analysis contains eight chapters and an introduction dealing with Comenius' faith and knowledge, and how these inspired the author to persevere.

The first chapter helps us to gain insight into the 15th and 16th centuries. The achievements of this theoretical and experimental educator were definite evidence of his independent ways which broke new ground beyond Locke, Descartes, and Bacon's influence. In the other chapters, the author briefly discusses *Orbis Pictus*, the most important ideas of *Pansophia*, and then enumerates on the other themes of the work.

In the fifth chapter we read about the methods Comenius employed in the teaching of languages. To understand these one has to understand the humanity of the man. The sixth chapter deals with the natural and successful methods used in the course of his language teaching. The author then discusses a question which is still disputed today: whether Comenius was a materialist or an ideological philosopher. The author states that the most important thing to retain is that Comenius' ideology complied with the requirements of scientific thought and thus the question remains unresolved even today.

In the seventh chapter the author states that the teachings of Comenius have retained both an everlasting and timely character. *Orbis Pictus* will serve as an inexhaustible resource for future research. According to the author, Comenius is the creator of modern linguistic theory, and his methods could still be used in language teaching today. His theories on clear and descriptive teaching methods have lost no validity since the time of their conception; in fact, a renewed discussion of the purpose of his methods would be useful in modern teaching practices.

In the final chapter, the author touches upon Comenius' interest in the creation of a universal language. His concrete language examples are almost models for the Esperanto language, created later by Zamenhof. Today, in this time of change, Comenius' *Orbis Pictus* would be a good source to refer to in working out the basic concepts of the new Hungarian educational system.

The author concludes with a bibliography of Comenius' works.

Függelék

Képek a rendezvényekről

I. Tudományos konferencia

Előadók:

1. Benda Kálmán

2. Köpeczi Béla

3. R. Várkonyi Ágnes

Bölcskei Gusztáv előadása 1992. szeptember 21-én

5. Maller Sándor

6. Fehér Erzsébet

Hallgatóság:

7

8

9

10

II. Comenius szobránál

11. Földy Ferenc

III. Sárospatak Város Önkormányzatának ülése

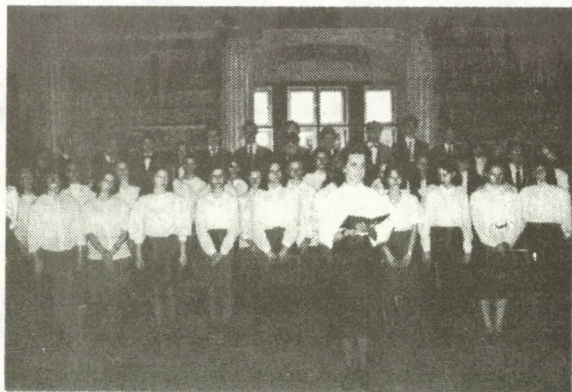
*12. Önkormányzati testületi ülésen Comenius-emlékplakett átadása.
Első sorban a kitiintetettek*

IV. Kiállítások

A) Nagykönyvtári emlékkiállítás megnyitása

13. Dobos Krisztina megnyitót mond

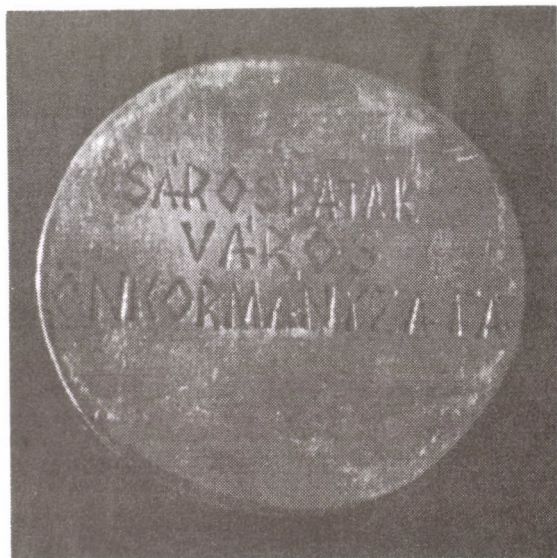
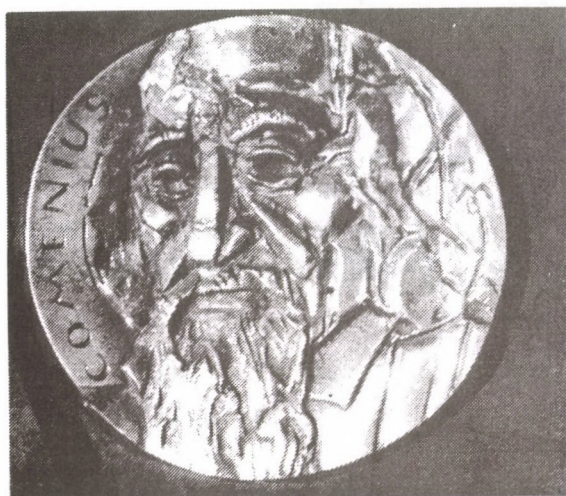

14. Református Gimnázium vegyeskara

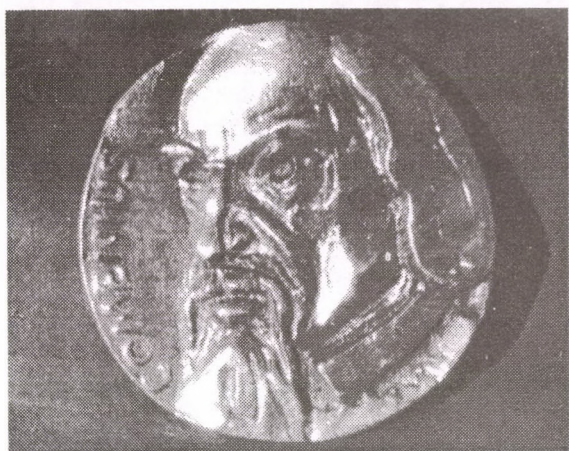

15. Részvevők csoportja

B) Mladonyiczky Béla: „Comenius az éremművészetben”

16–17. Sárospatak Város Önkormányzatának emléklakettje

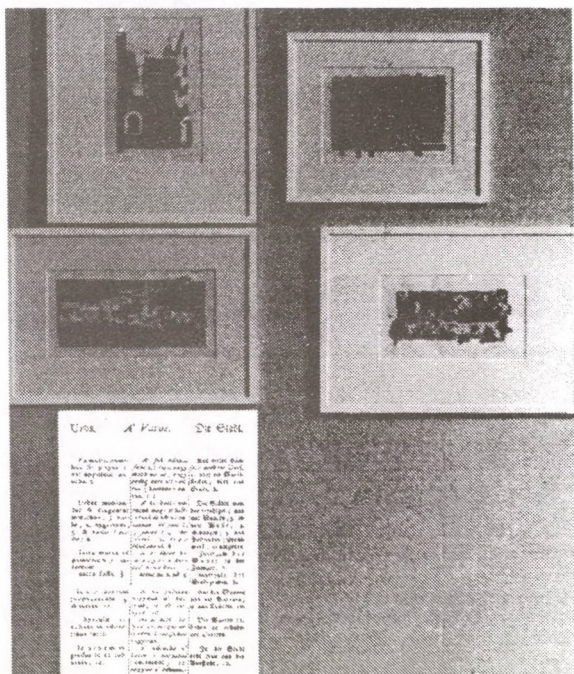

18–19. Az évfordulóra készített Comenius-émlékérem

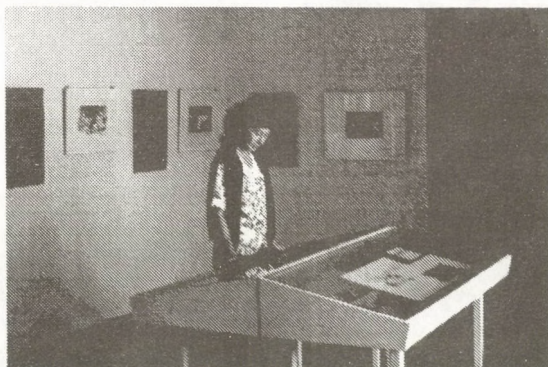
C) Otto Spalinger: „Ember az emberért – Változatok Comeniusra”

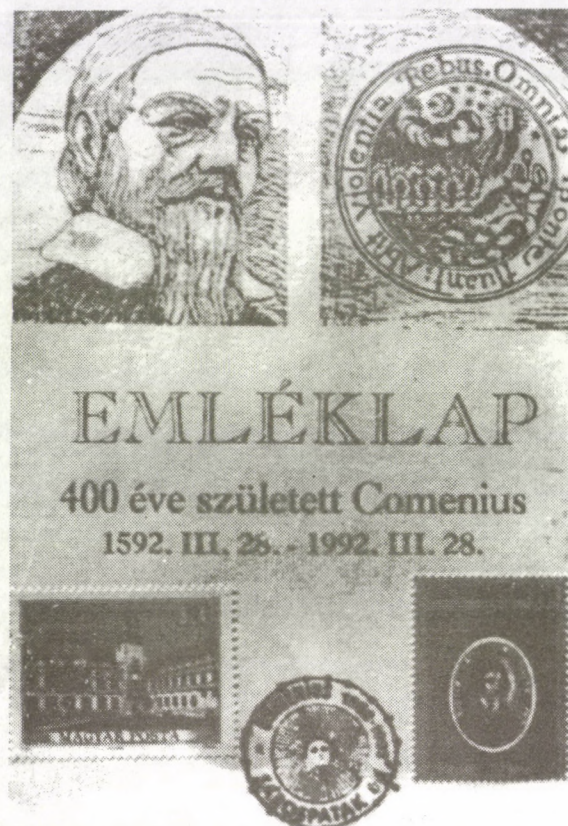
20. Résztevők csoportja a megnyitón

21. Részlet a kiállítás anyagából

22. Kiállító termi részlet. Gránicz-Barth Katalinnal, a kiállítás szervezőjével

V. 23. A Comenius Tanítóképző Főiskola emléklapja, az évforduló alkalmából kiadott emlékbélyeggel

VII. A Magyar Comenius Társaság közgyűlése

24. Az elnökség. Huszár István beszél

25. Az elnökség. Felszólal Kődöböcz József

26. A résztvevők csoportja

VII.

27. A rendezvény meghívója

MEGHÍVÓ

A Magyar Comenius Társaság,
a Magyar Tudományos Akadémia
és a Művelődési és Köznevelési Minisztérium

a Magyar UNESCO Bizottság,
a Magyar Pedagógiai Társaság,
a Sárospataki Református Kollégium,
a Comenius Tanítóképző Főiskola,
a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma
és Sárospatak Város Önkormányzata
közreműködésével

a Pro Renovanda Cultura Hungariae
és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei
Mecenás Alap anyagi támogatásával

COMENIUS

születésének 400. évfordulója alkalmából

1992. szeptember 21–23-án Sárospatakon
a főiskola épületében (Eötvös u. 7. sz.)

nemzetközi tudományos konferenciát rendez.

A konferenciára tisztelettel meghívjuk

1

MŰSOR

Szept. 21-én

9 óra

Megnyitót mond

BENDA KÁLMÁN, az MTA Történettudományi
Bizottságának elnöke

A konferenciát köszönti

KÓDÓBÖCZ JÓZSEF, a Magyar Comenius Társaság
alelnöke

Előadások:

Comenius és a magyar művelődés

KÖPECZI BÉLA (Budapest)

Comenius és a vesztfáliai béke Európája

R. VÁRKONYI ÁGNES (Budapest)

Comenius és a Rákócziak

PÉTER KATALIN (Budapest)

Comenius és a magyarok

BAKOS JÓZSEF (Eger)

Comenius és Sárospatak

HÖRCSIK RICHÁRD (Sárospatak)

Sárospatak Comenius korában

JÓSVAINÉ DANKÓ KATALIN

Comenius teológiája

BÖLCSKEI GUSZTÁV (Debrecen)

Comenius utópszitikus elgondolásai

MALLER SÁNDOR (Budapest)

Comenius és a hazai felnőttképzés

KOLTAI DÉNES (Pécs)

Comenius elképzelésének megvalósulása az androgógiai
képzésben

JÁN PERHÁCS (Pozsony)

3

2

12 óra 30 perc

Comenius szobrának megkoszorúzása

Beszédet mond Földy Ferenc, a Magyar Comenius Társaság
titkára

15 óra

A Comenius-emlékkiállítás és az iskolatörténeti múzeum
megtekintése

Bemutató: Szentimrei Mihály gyűjteményi főigazgató

16 óra 30 perc

A Rákóczi-vár megtekintése

Jósvainé Dankó Katalin múzeumigazgató

18 óra

Városi önkormányzati testületi díszülés (Polgármesteri Hi-
vatal, Kossuth u. 44. sz.)

19 óra

Sárospatak város Önkormányzatának fogadása a Rákóczi-
várban

Szeptember 22-én

9 óra

A szakmai kultúra elemei Comenius munkáiban

KRISZTIÁN BÉLA (Pécs)

Comenius és a reáliskolák módszere

DÖMÖTÖR ÁKOS (Budapest)

A tanulási motiváció Comenius oktatási rendszerében

LÁZÁR SÁNDOR (Marosvásárhely)

Comenius oktatásmélete és a rendszerelméleti didakti-
ka alapvető paradigmái

FERENCZI GYULA és FÖLDES LÁSZLÓ (Kolozsvár)

Comenius és a korabeli Erdély iskolakultúrája

BAJKÓ MÁTYÁS (Debrecen).

4

185

Comenius hatása a Sajó–Hernád közti református iskolákra

DEMJÉN ISTVÁN (Szendrő)

Comenius és a szlovák kultúra

MARIA NOVACKÁ–DANIELA VANEKOVÁ (Pozsony)

Comenius hatása a szlovákiai tanügy és műveltség fejlődésére

TAMÁSNÉ GÁL VIOLA (Pozsony)

Comenius és Bél Mátyás kapcsolata

JOZEF PSENÁK (Pozsony)

Lorántffy Zsuzsanna ajánlott spiritualista munka

KESERŐ BÁLINT (Szeged)

15 óra

Az Orbis Pictus magyarországi kiadásai

FEHÉR ERZSÉBET (Sárospatak)

Az Elzevir Kiadótól megjelentetett Comenius művek elterjedtsége Erdélyben

SILVIA DUMITRU (Kolozsvár)

Hozzászólások, kérdések, vita

17 óra 30 perc

Emlékplaketteket, pályázati díjakat ad át és zárszót mond

Köpeczi Béla, a Magyar Comenius Társaság díszelnöke

5

Szeptember 23-án

9 óra

Kirándulás autóbusszal (Széphalom, Vizsoly, Tokaj)

Délután hazautazás.

A jubileumi évfordulóhoz kapcsolódóan *szeptember 20-án* az alábbi rendezvények lesznek, melyekre szeretettel hívjuk:

11 óra 30 perc

OTTO SPALINGER svájci grafikus

„Ember az emberért – változatok Comeniusra” című kiállításának megnyitása a Rákóczi-várban

15 óra

A 41. éve megszüntetett református teológiai akadémia

1992/93. tanévének ünnepélyes megnyitása a templomban

18 óra 30 perc

MLADONYICZKY BÉLA szobrász

„Comenius az éremművészetben” című kiállításának megnyitása a Művelődés Házában (Eötvös u. 6. sz.)

19 óra

Comenius-emlékest a Művelődés Házában

6

Tartalomjegyzék

Előszó – Ködöböcz József	5
I. Jubileumi ünnepély	7
a) Tudományos konferencia.....	9
1. Benda Kálmán: Megnyitó	9
2. Ködöböcz József: A diákváros Sárospatak és Comenius (Köszöntő)	10
3. Köpeczi Béla: Comenius és a magyar művelődés	12
4. R. Várkonyi Ágnes: Comenius és a vesztfáliai béke Európája	16
5. Péter Katalin: Comenius és a Rákócziak	26
6. Bakos József: Comenius és a magyarok.....	30
7. Hörcsik Richárd: Comenius és Sárospatak	34
8. Jósvainé Dankó Katalin: Sárospatak Comenius korában	40
9. Bölcskei Gusztáv: Comenius teológiája	46
10. Maller Sándor: Comenius utópisztikus elgondolásai	50
11. Perhács János: Comenius elképzeléseinek megvalósítása az andragógiai képzésben	53
12. Lázár Sándor: Tanulási motiváció Comenius oktatási rendszerében	57
13. Ferenczi Gyula és Fodor László: Comenius oktatásmélete és a rendszerelméleti didaktika alapvető paradigmái	60
14. Bajkó Mátyás: Comenius korának erdélyi iskolakultúrája	64
15. Demjén István: Comenius hatása a Sajó–Hernád-közi református iskolákra.....	69
16. Mária Novacká és Daniela Vaneková: Jan Amos Komenský hatása a műveltségre és kultúrára a XVII. században a mai Szlovákia területén	75
17. Tamásné Gál Viola: Comenius sárospataki tartózkodásának befolyása a szlovákiai tanügy és műveltség fejlődésére a 17. században.....	80
18. Jozef Pšenák: Comenius és Bél Mátyás.....	84
19. Dömötör Ákos: Comenius erkölcsi szabályai és továbbélésük	89
20. Fehér Erzsébet: Az Orbis Pictus magyarországi kiadásai	93
21. Köpeczi Béla: Zárzó.....	96
b) Comenius szobrának megkoszorúzása	97
Földy Ferenc: Koszorúzási beszéd	97
c) Sárospatak Város Önkormányzatának kibővített testületi díszülése	98
Dobay Béla: A mi Comeniusunk (Emlékbeszéd)	98
II. Pályamunkák	101
1. Ködöböcz József: Comenius sárospataki pedagógiai tevékenysége és annak elméleti alapjai.....	103
I. A sárospataki református iskola Comenius előtt	103
II. Comenius meghívása.....	104
III. Sárospataki munkásságának fontosabb alkotásai, jelzőkövei	106
IV. Pataki munkásságának elméleti alapjai	112
1. Teológiai felfogása	112
2. Iskolakorszerűsítő munkájának sárospataki pedagógiai elméleti alapjai	113
a) A nevelés-művelés.....	113
b) A tanítás	115

c) Az ismeretszerzés.....	116
d) A nevelés személyi tényezői.....	117
e) Az iskola	119
f) A tananyag.....	120
g) A tanítási módszer és eszköz	121
V. Pataki munkásságának eredménye, hatása	125
2. Földy Ferenc: Comenius panszofikus iskolája Sárospatakon.....	131
III. Az Orbis Pictusról eszperantó nyelven	137
Molnár László: Comenius: Orbis Pictus (Eszperantó)	139
Magyar nyelvű ismertetés	145
IV. A Magyar Comenius Társaság életéből.....	147
1. A Magyar Comenius Társaság szervezeti és működési szabályzata.....	149
2. Földy Ferenc: Beszámoló a Magyar Comenius Társaság munkájáról (1986–1992).....	153
3. Szentimrei Mihály: Zárszámadás (1986–1992)	154
4. A magyar Comenius Társaság vezetősége és tagjai	155
V. Comenius and Hungarian Culture (Summary)	157
Függelék.....	177
Képek a rendezvényekről	179
I. Tudományos konferencia	179
II. Comenius szobránál.....	181
III. Sárospatak Város Önkormányzatának ülése.....	181
IV. Kiállítások	182
a) Nagykönyvtári emlékkiállítás	182
b) Mladonyiczky Béla kiállítása	182
c) Otto Spalinger kiállítása.....	183
V. Comenius Tanítóképző Főiskola emléklapja.....	184
VI. A Magyar Comenius Társaság közgyűlése	184
VII. A Comenius-rendezvények meghívója	185

Comenius and Hungarian Culture

(Table of contents)

Forward: József Ködöböcz	5
I. Anniversary Celebration.....	7
a) Academic conference	9
1. Kálmán Benda: Opening Address.....	9
2. József Ködöböcz: Words of Welcome	10
3. Béla Köpeczi: Comenius and Hungarian Culture	12
4. Ágnes R. Várkonyi: Comenius and Europe after the Peace of Westphalia	16
5. Katalin Péter: Comenius and the Rákóczi	26
6. József Bakos: Comenius and the Hungarians.....	30
7. Richárd Hörcsik: Comenius and Sárospatak.....	34
8. Katalin J. Dankó: Sárospatak in Comenius' Time.....	40
9. Gusztáv Bölcskei: Comenius' Theology	46
10. Sándor Maller: Comenius' Utopic Concepts	50
11. Jan Perhács: The Realization of Comenius' Ideas in Slovakian Andragogical Education	53
12. Sándor Lázár: The Motivation to Learn in Comenius' System of Education.....	57
13. Gyula Ferenczi and László Fodor: Comenius' Theory of Education and the Basic Paradigms of his Theoretical Didactic System	60
14. Mátyás Bajkó: The Heritage of the Schools in Transylvania in Comenius' Time.....	64
15. István Demjén: Comenius' Influence of the Reformed Church School between the Sajó and Hernád Rivers.....	69
16. Maria Novacká and Daniela Vaneková: Comenius and Slovakian Culture	75
17. Viola Gál Mrs. Tamás: Comenius' Influence on the Development of Education and Culture in Slovakia	80
18. Jozef Pšenák: Comenius and Mátyás Béla	84
19. Ákos Dömötör: Comenius' Moral Rules and their Lasting Value	89
20. Erzsébet Fehér: The Editions of Orbis Pictus Published in Hungary	93
21. Béla Köpeczi: Closing Words	96
b) Laying of a Wreath at Comenius' Statue.....	97
Ferenc Földy: The Wreath-laying Ceremony	97
c) Ceremonial Meeting of the Sárospatak Municipal Council.....	98
Béla Dobay: Our Comenius	98
II. Essay Competition	101
1. József Ködöböcz: Comenius' Pedagogical Activity in Sárospatak and its Theoretical Basis.....	103
2. Ferenc Földy: Comenius' School of pan-Sophism in Sárospatak.....	131
III. László Molnár: Comenius and Orbis Pictus (Esperanto)	137
IV. Excerpts from the Hungarian Comenius Society	147

1. The Organisational and Functional Statues of the Hungarian Comenius Society	149
2. Ferenc Földy: A Summary of the Society's Activities (1986–92)	153
3. Mihály Szentimrei: Financial Statement (1986–92)	154
4. Membership of the Hungarian Comenius Society	155
Appendix	177
a) Photographs of the Anniversary Celebrations, of the Exhibition, of the Hungarian Comenius Society's Assembly Meeting	179
b) The Invitation to the Anniversary Celebrations	

